

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВІСНИК

**НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ХПІ»**

Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства

№ 40 (1212) 2016

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

Харків
НТУ «ХПІ», 2016

Вісник Національного технічного університету «ХП». Збірник наукових праць.
Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Х. : НТУ «ХП». –
2016. – № 40 (1212). – 98 с.

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету з інформаційної політики України
КВ № 5256 від 2 липня 2001 року

Збірник виходить українською та російською мовами.

Координаційна рада:

Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф., чл.-кор. НАН України (голова);
К. О. ГОРБУНОВ, канд. техн. наук, доц. (секретар);
А. П. МАРЧЕНКО, д-р техн. наук, проф.;
Є. І. СОКОЛ, д-р техн. наук, чл.-кор. НАН України;
Є. Є. АЛЕКСАНДРОВ, д-р техн. наук, проф.;
А. В. БОЙКО, д-р техн. наук, проф.;
Ф. Ф. ГЛАДКИЙ, д-р техн. наук, проф.;
М. Д. ГОДЛЕВСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф.;
А. І. ГРАБЧЕНКО, д-р техн. наук, проф.;
В. Г. ДАНЬКО, д-р техн. наук, проф.;
В. Д. ДМИТРИЄНКО, д-р техн. наук, проф.;
І. Ф. ДОМНІН, д-р техн. наук, проф.;
В. В. СЛІФАНОВ, канд. техн. наук, проф.;
Ю. І. ЗАЙЦЕВ, канд. техн. наук, проф.;
П. О. КАЧАНОВ, д-р техн. наук, проф.;
В. Б. КЛЕПІКОВ, д-р техн. наук, проф.;
С. І. КОНДРАШОВ, д-р техн. наук, проф.;
В. І. КРАВЧЕНКО, д-р техн. наук, проф.;
Г. В. ЛІСАЧУК, д-р техн. наук, проф.;
О. К. МОРАЧКОВСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф.;
В. І. НІКОЛАСНКО, канд. іст. наук, проф.;
П. Г. ПЕРЕРВА, д-р екон. наук, проф.;
В. А. ПУЛЯЄВ, д-р техн. наук, проф.;
М. І. РИЩЕНКО, д-р техн. наук, проф.;
В. Б. САМОРОДОВ, д-р техн. наук, проф.;
Г. М. СУЧКОВ, д-р техн. наук, проф.;
М. А. ТКАЧУК, д-р техн. наук, проф.

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор: А. В. Кіпенський, д-р техн. наук, проф.

Заст. відповідального редактора: Л. В. Перевалова, канд. філос. наук, проф.

Відповідальний секретар: Н. В. Фрадкіна, канд. філос. наук, доц.

Члени редколегії:

А. А. БАДАН, канд. філол. наук, проф.;
В. В. БУРЕГА, д-р соц. наук, проф.;
І. В. ВЛАДЛЕНОВА, д-р філос. наук, проф.,
Л. П. ГАРНИК, канд. політ. наук;
О. І. ГОРОШКО, д-р соц. наук, проф.,
Т. В. ГУРА, канд. пед. наук, доц.;
Жером ДАРМОН, д-р філософії, проф.;
О. Р. ДАШКОВСЬКА, д-р юр. наук, проф.;
О. О. ДОЛЬСЬКА, д-р філос. наук, проф.;
В. В. ДУБІЧИНСЬКИЙ, д-р філол. наук, проф.;
Н. С. КРАСНОКУТСЬКА, д-р економ. наук, проф.;
В. В. МАЛІКОВ, канд. іст. наук;
В. А. МІЩЕНКО, д-р економ. наук, проф.;
Мохамед Казем Мухаджир, д-р філософії;
О. О. ПЕТУГІНА, канд. філос. наук, проф.;
О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ, д-р пед. наук, проф.,
чл.-кор. НАПН України;
І. П. РУЩЕНКО, д-р соц. наук, проф.;
В. А. СОКОЛЕНКО, канд. економ. наук, проф.;
Л. М. ХИЖНЯК, д-р соц. наук, проф.;
В. І. ШТАНЬКО, д-р філос. наук, проф.;
Я. В. ТАРАРОЄВ, д-р філос. наук, проф.;
Н. В. ШАРОНОВА, д-р техн. наук, проф.;
О. В. ЮШКО, канд. пед. наук, доц.

Збірник наукових праць «Вісник» НТУ «ХП», серія «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства» включено до довідника періодичних видань бази даних Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA), бази даних ВІНІТІ РАН (Росія) та проекту «Наукова періодика України» УРАН.

Рекомендовано до друку Вченою радою НТУ «ХП».
Протокол № 10 від 23 грудня 2016 р.

© Національний технічний університет «ХП», 2016

ПЕРЕДМОВА

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

У лютому 2016 р. факультет інтегральної підготовки Національного технічного університету «ХПІ» було реорганізовано у факультет соціально-гуманітарних технологій. Інформація про це була надрукована у попередньому випуску збірника наукових праць серії «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства» (№ 13(1185)2016). За цей час на оновленому факультеті відбулося багато подій.

У червні факультет здійснив випуск бакалаврів (144 особи), спеціалістів (25 осіб) та магістрів (67 осіб), всього 236 осіб за сімома спеціальностями. Серед випускників 53 студенти отримали дипломи з відзнакою, що становить більше 22 %.

Під час вступної компанії до факультету було прийнято та поновлено 262 особи на перший курс, 19 осіб на другий та третій курси, 63 особи на п'ятий курс за програмою підготовки спеціалістів та 77 осіб за програмою підготовки магістрів, всього – 421 особа.

Колективами кафедр було організовано та проведено декілька наукових заходів:

– XII Міжвузівська наукова студентська конференція «Науково-технічний переклад: проблеми та перспективи» (25 березня, кафедра ділової іноземної мови та перекладу);

– V Всеукраїнська науково-практична конференція «Інтелектуальні системи та прикладна лінгвістика» (14 квітня, кафедра інтелектуальних комп'ютерних систем);

– XVII Міжвузівська науково-практична конференція «Філософські проблеми людини та сенс її буття» (16 квітня, кафедра філософії);

– Науково-теоретична конференція студентів і аспірантів «Молодіжний соціологічний форум НТУ «ХПІ» (12-13 травня, кафедра соціології та політології);

– Міжвузівська науково-практична конференція «Наукова школа академіка І.А. Зязюна у працях його соратників та учнів» (25-26 травня, кафедра педагогіки та психології управління соціальними системами імені академіка І.А. Зязюна);

– IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Здоров'я нації і вдосконалення фізкультурно-спортивної освіти в Україні» (28-29 вересня, кафедра фізичного виховання).

Також було проведено низку заходів виховного характеру. Серед них:

– 6 травня, напередодні Дня Перемоги, на кафедрі етики, естетики та історії культури відкрила-

ся виставка «Історія одного трикутника»;

– 27 травня кафедрою права проведено круглий стіл «Два ювілеї в однієї країні», який було присвячено 20-річчю Конституції України та 25-річчю незалежності України;

– з 30 травня по 3 червня в Палаці студентів НТУ «ХПІ» пройшла фотовиставка «Місто в об'єктиві соціології», яку було організовано співробітниками кафедри соціології та політології.

Суттєві зміни відбулися і у складі редакційної колегії збірника серії «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства». Вона поповнилася висококваліфікованими фахівцями нових кафедр.

Головною метою діяльності факультету його колектив визначив підготовку високоінтелектуальних фахівців, здатних створювати матеріальні та духовні цінності, сприяти розвитку громадянського суспільства. Формування відповідних знань та вмінь потрібно розпочинати з першого дня навчання. Тому студентам, які обрали факультет соціально-гуманітарних технологій та відповідний фах, кожен викладач роз'яснює, що їх першочергове завдання полягає в цілеспрямованому й наполегливому навчанні. При цьому доцільним є поєднання навчання з активною участю у науковому пошуку та дослідницькій роботі. Для підвищення культурного рівня кожен студент має вивчати минуле і сучасне свого університету та рідного краю, вдосконалювати мову, цікавитися вітчизняною культурою та національними народними традиціями, навчитися вшановувати професіоналізм своїх Вчителів. У будь-якому випадку слід відстоювати інтереси своїх товаришів, академічної групи, факультету, університету. Доброзичливість, правдивість, порядність, принциповість, відповідальність за доручену справу повинні бути головними рисами студентів та випускників факультету. Кожному, хто навчається на факультеті, потрібно займатися вдосконаленням свого фізичного стану та зміцненням здоров'я, активно боротися з палінням, пияцтвом, наркоманією, бути непримиренним до жорстокості, насилля, розпусти, зла в усіх його проявах. Підготовку інтелектуальної еліти слід здійснювати таким чином, щоб випускники факультету поважали діюче законодавство, брали активну участь у громадському житті, працювали на благо розквіту Держави, а якщо потрібно – захищали її.

А. Кіпенський
відповідальний редактор

ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ

«ІСТОРІЯ ОДНОГО ТРИКУТНИЧКА»

Під такою назвою у читальній залі кафедри етики, естетики та історії культури 6 травня 2016 р. відкрилася виставка за результатами однойменного міського краєзнавчого конкурсу студентських робіт.

Знання минулого розпочинається з вивчення документів. На тлі сьогоднішніх переоцінок подій 1941–1945 рр. дуже важливим видається знайомство не лише з офіційними документами, але й з листами, щоденниками, записами приватних осіб, які були учасниками Другої світової війни. Хоча листи з фронту (так звані «трикутнички») проглядалися цензурою, тим не менше їх автори щиро висловлювали свої думки і почуття. Саме тому ці свідчення епохи для нас безцінні, як і будь-які документи минулого, що вже стало історією.

Виходячи з цього, рік тому було запропоновано усім харківським студентам пошукати у родинних архівах листи з фронту і написати до них коментар. Лист треба було сфотографувати або відсканувати з обох сторін, роздрукувати форматом А4 і помістити у рамку.

Відгукнулися на цю пропозицію переважно студенти і деякі випускники НТУ «ХПІ», але були представлені проекти і від ХДАК, ХНПУ ім. Г. Сковороди та ХНУ ім. В.Н. Каразіна. На виставці представлено понад 30 листів з коментарями нащадків.

Звичайні слова, звичайні вітання, прохання, побутові поради, але скільки в них тепла і любові! Є листи у віршах, є листи-прощання. Декому з тих, хто у рідкісну хвилину відпочинку, склавши трикутничок із щойно написаного листа, старанно виводив адресу рідної домівки, пощастило повернутися додому, але більшість авторів листів, представлених на нашій виставці, так ніколи й не побачили тих, до кого зверталися у своїх посланнях. У деяких родинах не збереглося ані фотокартки, ані якоїсь речі людини, яка загинула на фронті. Лише один лист – як зв'язковий між Минулим і Сучасністю, між предками і нащадками.

Ці листи зворушливі – своїми зворотами і виразами, яких сьогодні вже не почувеш, і навіть численними граматичними і синтаксичними помилками, милим серцю слобожан «суржином». Вони писалися не для чужих очей, і, можливо, ідея виставки фронткових листів комусь може здатися сумнівною з етичної точки зору, а самі автори «трикутничків», якби потрапили до виставкової зали, були б у край здивовані і зніяковіли б, побачивши свої зовсім не літературні тексти у лакованих рамках, під склом, наче мистецькі твори. Однак Час – великий Коректор: він змінює погляд нащадків на буденне і приватне людей, які відійшли у Вічність.

Для нас сьогодні дорогоцінна будь-яка подробиця з життя найпересічнішого давньогрецького чи давньоримського городянина або русича, і знахідка археологами якого-небудь артефакту, на якому накреслені адресовані комусь два-три слова, одразу стає сенсацією у науковому світі. Події 1941–1945 років, хоча ще живі деякі їх учасники, насправді така само Історія, як і історія Давньої Греції, і тому «священне право на приватну власність» у даному випадку вже не діє: оприлюдненим може бути будь-який приватний документ, оскільки ми усі є нащадками людей минулих поколінь і усі зацікавлені у тому, щоб знати Правду про війну у якомога ширшому обсязі. **Мета виставки – щоб кожен її відвідувач відчув себе адресатом послань з Минулого, яке не минає.**

Виставка стала можливою завдяки підтримці профкому студентів НТУ «ХПІ» та особисто його голови С.М. Мастерного, декана факультету соціально-гуманітарних технологій А.В. Кіпенського, Академії військово-історичних наук і козацтва, історичного факультету ХНПУ ім. Г. Сковороди, Центру краєзнавства ім. акад. П.Т. Тронька при ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Асоціації випускників, викладачів і друзів ХНУ ім. В.Н. Каразіна, київського видавництва «Дуліби» та його директора М. Гримич.

На відкритті виступив із фронтковими спогадами ветеран війни, професор НТУ «ХПІ» В.Т. Долбня. А.В. Кіпенський, який був учасником виставки, відзначив важливість саме таких «домашніх» досліджень нашої історії. Кожен із студентів, які брали участь у конкурсі, розповів про документи, знайдені у родинному архіві та про долі авторів листів.

Переможцями конкурсу стали Капустянова Ганна (ЕК-54), Кузьоменська Тетяна (МШ-346), Маркелов Ігор (ФТ-54), Лебединська Вікторія (ЕМ-15), Романько Володимир (МТ-64), Назаренко Карина (ФТ-14), Маліновська Тетяна (ЕМ-25), Мірошніченко Ганна, студентка 3 курсу факультету культурології ХДАК. Лауреатами конкурсу стали Капустянова Ганна (ЕК-54), Козлова Юлія (ЕК-55а), Діденко Катерина (КІТ-246), Груздов Марк (КІТ-24а), Баштавенко Дмитро (Е-45), Петровський В'ячеслав (ФТ-54). За результатами виставки планується видання збірки.

М.М. Красиков

*директор Етнографічного музею
«Слобожанські скарби» ім. Г. Хоткевича*

ПЕРВЫЕ ВОЕННО-СПОРТИВНЫЕ ИГРЫ «ЗАРЕВО»

В преддверии праздника Победы в Национальном техническом университете «Харьковский политехнический институт» был дан старт новой традиции. 5 мая на стадионе факультета военной подготовки НТУ «ХПИ» состоялись Первые военно-спортивные игры «Зарево» (Заграва), посвященные 71-й годовщине Победы в Великой Отечественной войне. В наше беспокойное время, когда существует реальная угроза безопасности нашей страны и ее жителей, проведение таких соревнований как никогда актуально, так как одна из целей проведения подобных соревнований – воспитание патриотизма у студенческой молодежи. К тому же это еще один повод вспомнить бессмертный подвиг наших дедов, победивших фашизм. В организации военно-спортивного праздника активное участие приняли представители факультета военной подготовки (ФВП) НТУ «ХПИ», факультета социально-гуманитарных технологий (СГТ) НТУ «ХПИ», Харьковского национального университета строительства и архитектуры (ХНУСА), Харьковского национального педагогического университета им. Г.С. Сковороды (ХНПУ), Отдельного научно-образовательного центра Украинского казачества, Харьковского научно-исследовательского института казачества, Академии военно-исторических наук и казачества.

В празднике приняли участие более двухсот студентов, курсантов и кадетов, в качестве участников соревнований и болельщиков. По традиции спортивный праздник открывался парадом участников. В этом году участниками военно-спортивных игр стали: команда курсантов факультета военной подготовки НТУ «ХПИ», команда студентов НТУ «ХПИ», команда студентов ХНУСА, команда студентов ХНПУ и команда кадетов Государственной гимназии-интерната с усиленной военно-физической подготовкой «Кадетский корпус». Открывал военно-спортивные игры декан факультета социально-гуманитарных технологий НТУ «ХПИ», президент Академии военно-исторических наук и казачества Кипенский Андрей Владимирович. В своем приветственном слове Андрей Владимирович поздравил всех участников и гостей праздника с наступающим Днем Победы, отметил важность мероприятия, символичность названия игр «Зарево», объединяющего наше настоящее, прошлое и будущее. Торжественную часть продолжило возложение цветов к памятнику Герою Советского Союза, генерал-лейтенанту танковых войск, начальнику Харьковского танкового училища в 1946-1950 г.г. Кашубе Владимиру Несторовичу.

В программу военно-спортивных игр вошли соревнования по следующим видам: метание гранаты с автоматом в руке, разборка и сборка автомата, одевание общевойскового защитного комплекта, эстафетный бег 4×400 м, подтягивание на перекладине, рывок

гири 24 кг, перетягивание каната. Подведение итогов происходило в личном и командном первенствах. Хорошо показали себя студенты и курсанты НТУ «ХПИ» в отдельных видах программы. Так в эстафетном беге уверенную победу одержала команда НТУ «ХПИ» в составе Десятерика Максима (группа МШ-22), Ичанского Виталия (группа МШ-24), Литвинова Богдана (МШ-25) и Сыроеда Игоря (группа ИТ-54а); вторыми стали курсанты ФВП – Омельченко Василий, Шевченко Алексей, Зимников Олег и Федоров Виталий. Дальше всех метнул гранату студент группы СГТ-45 Кумов Андрей, второе место в метании досталось Орлику Андрею (ФВП), третье – Дорохову Владиславу (ФВП). В рывке гири не было равных Трубицыну Виталию, студенту группы ТМ-51, а курсант ФВП Поцелуйко Антон стал вторым. В одевании общевойскового защитного комплекта первое место занял Гордашко Евгений (ФВП), а Слободян Сергей (группа СГТ-43) занял второе место. Также второе место на пьедестале разделили Злебка Иван (группа ТМ-52) и Петров Александр (ФВП), подтянувшись на перекладине одинаковое количество раз. Вторым по скорости в разборке и сборке автомата стал Дмитрук Зорян (ФВП). В итоге в общекомандном первенстве военно-спортивных игр «Зарево» золото завоевала команда факультета военной подготовки НТУ «ХПИ», а серебро досталось сборной команде студентов НТУ «ХПИ». В целом, Первые военно-спортивные игры «Зарево» прошли организованно и нашли эмоциональный отклик у участников и гостей соревнований.

В завершении мероприятия было проведено награждение офицеров Гвардейского факультета военной подготовки имени Верховной Рады Украины НТУ «ХПИ», которые решением Президиума Академии военно-исторических наук и казачества были представлены к медалям «Защитникам Отечества». Были награждены начальник факультета, кандидат технических наук, старший научный сотрудник, полковник Серпухов Александр Васильевич, заместитель начальника факультета по воспитательной работе подполковник Синько Александр Григорьевич, начальник кафедры физического воспитания, специальной физической подготовки и спорта полковник Гоманюк Сергей Владимирович.

В конце праздника студентка факультета социально-гуманитарных технологий НТУ «ХПИ» Буканова Анастасия поздравила победителей и призеров соревнований, а также всех присутствующих и в подарок исполнила песни военных лет.

Первые военно-спортивные игры «Зарево» завершились, надеемся, что участникам соревнований доведется применять полученные в них навыки только в мирных целях!

А. Колесниченко

председатель спортклуба НТУ «ХПИ»

ПРАВО. ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

УДК 343.24

О. В. КУЗЬМЕНКО

ВІК КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ І ПРАКТИКИ

У статті аналізується сучасний стан вивчення проблеми залежності між віковими особливостями дитини та її здатністю нести кримінальну відповідальність. Здійснюється огляд відповідних теоретичних та експериментальних досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених в галузі правознавства, психології, педагогіки. Використовуються матеріали судової практики і дані правової статистики. Наводяться доводи на користь доцільності зниження в Україні початкового віку кримінальної відповідальності.

Ключові слова: вік кримінальної відповідальності, дитина, злочин, вікова осудність, соціалізація, суб'єкт злочину, підліткова злочинність.

В статье анализируется современное состояние научного изучения проблемы зависимости между возрастными особенностями ребенка и его способностью нести уголовную ответственность. Осуществляется обзор соответствующих теоретических и экспериментальных исследований отечественных и зарубежных ученых в областях психологии, педагогики, правоведения. Используются материалы судебной практики и данные правовой статистики. Приводятся доводы в пользу целесообразности снижения в Украине начального возраста уголовной ответственности.

Ключевые слова: возраст уголовной ответственности, ребенок, преступление, возрастная вменяемость, социализация, субъект преступления, подростковая преступность.

The article analyzes the current state of scientific study of the relationship between age-related characteristics of the child and its ability to bear criminal liability. The author analyzes the relevant theoretical and experimental studies of domestic and foreign scientists in the fields of psychology, pedagogy, law. The author uses the materials of judicial practice and the data of legal statistics. The researcher proves the need to reduce the starting age of criminal responsibility in Ukraine. The author supports periodization of children's development, which has legal significance and is offered in the modern legal literature. Children under 11 years are outside the scope of criminal punishment and cannot be prosecuted. Children between 11-14 years should be brought to criminal responsibility only for the comprehensive list of crimes. Before that, they must undergo review for compliance with the actual level of their development and chronological age.

Keywords: age of criminal responsibility, child, crime, age-related responsibility, socialization, subject of crime, juvenile criminality.

Вступ. Проблема початкового віку кримінальної відповідальності є досить актуальною. Її по-різному розв'язують законодавці сучасних держав, вона постійно знаходиться у центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців та практиків. Це пов'язано насамперед з високим рівнем підліткової злочинності в Україні та інших країнах сучасного неспокійного світу. Соціально-економічна криза в нашій державі, безробіття, невирішені завдання виховного характеру негативно впливають на формування молодого покоління. В непоодиноких випадках ці явища обумовлюють відчуження неповнолітніх від інститутів соціалізації, зокрема, сім'ї і школи. Підліткова злочинність щільно пов'язана з гострою проблемою дитячої безпритульності. За даними Міністерства освіти і науки України 12 тисяч дітей віком від 7 до 15 років не відвідують школу [3, с. 3]. Інакше кажучи, їхня освіта і виховання відбуваються переважно на вулиці. Інтеграція України в міжнародну спільноту, зокрема, євроінтеграція неможлива без приведення національного законодавства у відповідність з загальноєвропейськими міжнародними стандартами. Не в останню чергу це стосується і підходу до визначення науково обґрунтованого початкового віку кримінальної відповідальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемі залежності кримінальної відповідальності від соціально-психологічних та вікових особливостей людини приділяється помітна увага в сучасній юридичній літературі.

Істотний внесок в її розв'язання зробили, зокрема, В. І. Арькова, З. А. Астеміров, В. М. Бурдін, Н. М. Крестовська, Г. С. Гаверов, Н. І. Гуковська, А. І. Долгова, І. О. Кобзар, Л. М. Кривоченко, Г. М. Мінковський, Е. Б. Мельникова, В. Ф. Мороз, Є. С. Назимко, В. С. Орлов, А. А. Прімаченко, І. М. Сабіров, Н. К. Семернева, М. О. Скрябін, К. К. Сперанський, М. С. Таганцев, А. П. Тузов, О. І. Чернишов, О. П. Чугаєв, Я. М. Шевченко, Н. С. Юзікова, А. Е. Якубов. Водночас окремі аспекти зазначеної проблеми залишилися недостатньо дослідженими. Йдеться, зокрема, про питання наукового обґрунтування початкового віку кримінальної відповідальності. Щодо цього існують різні точки зору, які активно обговорюються фахівцями. Саме цим пояснюється інтерес автора до зазначеної проблеми.

Метою цього дослідження є вивчення наукової думки України та зарубіжних країн в аспекті зв'язку між кримінальною відповідальністю і соціально-психологічними та віковими особливостями дитини, обґрунтування доцільності зниження встановленого вітчизняним законодавцем початкового віку кримінальної відповідальності.

Матеріали і результати дослідження. Залежність здатності людини керувати своєю поведінкою від її вікового розвитку здавна визнається науковцями, практиками і громадською думкою. Це, своєю чергою, є причиною особливого ставлення суб'єктів соціального

© О. В. Кузьменко, 2016

контролю до таких діянь дітей, які вчиняються ними з порушенням норм права або моралі [9, с.48]. Щоб бути суб'єктом суспільних відносин людина повинна досягти певного рівня психофізичного та соціального розвитку, який забезпечить їй можливість усвідомлювати свою поведінку, керувати нею і нести відповідальність за вчинки [3, с.22]. Відомо, що людина не народжується одразу особою. Для цього потрібний тривалий процес фізичного, розумового та морального становлення. До досягнення певного віку дитина не визнається повноцінним суб'єктом суспільних відносин – ні в правовій, ні в соціологічній літературі. Така поступовість розвитку людини як свідомого учасника суспільного життя обумовлює намір законодавця встановити як одну із гарантій дотримання принципу винної відповідальності її вікові межі. Він має на меті виключити зі сфери застосування кримінально-правових заходів дітей, типовий рівень розвитку яких породжує неспростовні сумніви в тому, що при вчиненні заборонених кримінальним законом діянь вони усвідомлювали їх та керували ними. Питання визначення початкового віку кримінальної відповідальності та критеріїв, якими при цьому мусить керуватися законодавець, ніколи не мало свого однозначного вирішення. Приміром, римське право допускало повну неосудність людини в дитинстві. Закінченням дитинства тоді вважався не певний вік, а момент, коли дитина починала говорити як людина [3, с.23]. Деякі науковці вважають, що першим віком, з якого може наставати кримінальна відповідальність, має бути вік статевої зрілості. На їхню думку, саме на цей час припадає кульмінаційний момент розвитку людини – становлення її як особи [2, с.80]. Інші вчені зазначають, що визначаючи початковий вік кримінальної відповідальності, законодавець мусить використовувати не тільки дані фізіології та психології, а й брати до уваги соціальні і етнографічні умови життя дитини [10, с.119]. Загально визнаним є те, що становлення особи відбувається в діалектичній єдності біологічних та соціальних факторів. Їх співвідношення у формуванні особи ще не вивчено у всіх проявах. Проте констатується, що соціальне, яке поступово формується в людині, мобілізує її біологічні засади, необхідні для здійснення усвідомлених вчинків. По суті розвиток особи є рухом людини від об'єкта суспільних відносин до їх суб'єкта. У результаті цього процесу людина набуває самосвідомості, формується як соціально орієнтований член суспільства. Одночасно відбувається становлення нормосвідомості особи, яке засновано на механізмах перетворення в суб'єктивний досвід соціальних норм, що об'єктивно склалися у системі суспільних відносин [3, с.24]. Соціалізація відбувається під впливом різноманітних факторів соціального середовища. Критерієм соціалізації є вік. За своєю суттю він є суспільно-історичним поняттям. Помічено, що у багатьох мовах вік насамперед позначував не стільки «календарні строки», скільки соціальне становище особи [4, с.25].

Принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності вимагає подальшого розвитку системи правових норм про таку відповідальність неповнолітніх, оскільки йдеться про застосування загальних правил до специфічної вікової групи. КК УРСР 1960 р. не містив

окремого розділу присвяченого особливостям відповідальності неповнолітніх, тому відповідні пільгові норми не становили єдиної системи.

Більш прогресивною уявляється структура чинного КК України. У ньому не тільки більш детально регламентується кримінальна відповідальність неповнолітніх, а й виокремлено спеціальний розділ про це. Необхідність специфічного регулювання відносин, пов'язаних із кримінальною відповідальністю неповнолітніх, визнається більшістю КК зарубіжних країн. Вони теж містять аналогічні розділи. Йдеться, зокрема, про Латвію, Нідерланди, Білорусь, Швейцарію, Російську Федерацію. В окремих державах навіть прийняті спеціальні закони про кримінальну відповідальність неповнолітніх (Іспанія, Франція, ФРН, Японія та ін.) [3, с.33]. Проаналізуємо окремі вікові періоди формування особи та їхнє кримінально-правове значення. У період дитинства (приблизно до 11 років) малолітній, як зазначалося вище, не визнаються повноцінними суб'єктами суспільних відносин. Маленькі діти розглядаються насамперед як біологічні, а не соціальні істоти. У дитинстві особа проходить шлях від безпорадної істоти до достатньо адаптованої до природи і суспільства людини, здатної взяти на себе певну відповідальність. Свого часу П. Д. Калмиков зазначав, що особа у ранньому дитячому віці за рівнем свого розвитку перебуває на нижчому за тварину щаблі [5, с.67]. Така дитина може усвідомлювати переважно найближчі умови своєї поведінки та передбачати аналогічні за характером її наслідки. Вона нездатна протистояти раптовим бажанням, приборкувати свої емоції і вільно керувати власними діями. Природно, що вона не усвідомлює соціального значення своєї поведінки. Засвоєння соціальних норм у період дитинства відбувається уривками, без взаємозв'язку. Соціальний досвід маленької людини обмежується повсякденною життєвою практикою, а суспільні відносини – переважно стосунками у сім'ї та шкільному колективі. Така характеристика осіб зазначеного віку не дає можливості розглядати їх як суб'єктів кримінально-правових відносин. Суспільство не може покладати на них жодних обов'язків. Навпаки, діти цього віку вимагають всебічної уваги до себе з боку суспільства з метою забезпечення їм належних умов фізичного, розумового і духовного розвитку, а також соціального захисту [3, с.34]. У вітчизняній науці ніколи не виникало сумнівів у тому, що особи до 11 років перебувають поза сферою кримінально-правового впливу і за жодних умов не можуть вважатися суб'єктами злочину. Не так однозначно вирішується питання про можливість бути суб'єктами злочину дітей молодшого підліткового віку (11–14 років). Цей період розвитку називають критичним або «важким». Пояснюється це тим, що саме на цей період життя припадає максимально бурхливий біологічний розвиток, зокрема, статева зрілість. Останнє, своєю чергою, обумовлює істотні зміни в соціальній позиції підлітка. Проблема визначення початкового віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, досить складна. Це підтверджується, зокрема, тим, що вона не знаходить свого однозначного розв'язання і в зарубіжних державах. Так, у Швейцарії кримінальна відповідальність може

наставати в з 7 років, у Великобританії – з 10 років, в Нідерландах – з 12 років, у Франції – з 13 років, в Болгарії, ФРН, Японії, Латвії – з 14 років, у Швеції – з 15 років. У Польщі кримінальна відповідальність за загальним правилом настає з 17 років, проте є вичерпний перелік злочинів, відповідальність за які встановлена з 15-річного віку. У Білорусі та Росії за загальним правилом кримінальна відповідальність настає з 16 років, але теж є перелік злочинів, відповідальність за які починається з 14-річного віку [3, с.35]. Як відомо, останній підхід до визначення віку кримінальної відповідальності застосовував і законодавець України. Йдеться про КК 1960 і 2001 років. За деякі злочини в Україні відповідальність настає лише після настання повноліття (ст.304, 335 КК та ін.). В.М. Бурдін зазначає, що із держав колишнього СРСР лише законодавець Латвії знизив загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність (з 16 до 14 років) [3, с.36]. Тож в Україні початковим віком кримінальної відповідальності є 14 років. Вітчизняний законодавець не розглядає осіб віком від 11 до 14 років як суб'єктів злочину. Із цим погоджується чимало науковців (Астеміров З. А., Гобечія Ф. В., Долгова А. І., Міньковський Г. М., Ігошев К. Є., Камінська В. І., Гуковська Н. І., Монахов Н. А., Семрніва Н. К., Щедрина А. К., Селецький А. І., Тарарухін С. А. та ін.). Обґрунтовуючи свою позицію, ці вчені наводять витяги з юридичної літератури, психолого-педагогічних досліджень, де молодший підлітковий вік (11-14 років) характеризується як період неповної фізичної і соціальної зрілості, підвищеної активності, емоційності, імпульсивності та нігілізму. Цими обставинами згадані науковці пояснюють позицію законодавця України, який не розглядає осіб віком від 11 до 14 років як суб'єктів злочину. Але є вчені, які вважають, що дітей згаданого віку можна і треба притягувати до кримінальної відповідальності за окремі злочини (О. Д. Сітковська, В. Ф. Монахов, В. М. Бурдін та ін.). Вони зазначають, що в сучасній юридичній науці має місце стереотипне приєднання багатьох дослідників до позиції законодавця стосовно початкового віку кримінальної відповідальності. Представники даного підходу вважають, що науковці, які не критично погоджуються із законодавцем у питанні визначення мінімального віку кримінальної відповідальності, наводять недостатньо переконливі доводи. Підкреслюється, зокрема, що відповідні витяги з правової літератури, психолого-педагогічних праць використовуються опонентами механічно, без належного аналізу. Зазначається, зокрема, що схарактеризовані вище особливості розвитку дітей молодшого підліткового віку притаманні певною мірою і підліткам старшого віку (14-16 років). Ми приєднуємось до підходу, про який йдеться. Видається, що вирішення питання про початковий вік кримінальної відповідальності вимагає відмови від звичних способів соціально-психологічного аналізу з позицій здорового глузду та оцінки емоційних станів. Розв'язання цієї проблеми потребує комплексного підходу, коли неможливо обійтися без спеціальних досліджень в галузі гуманітарних наук. Дуже слушною видається думка О. Д. Сітковської про те, що для обґрунтування нижньої межі кримінальної відповідальності необхідно

«перегорнути» предмет дослідження. Тобто слід йти не від виключення до загального правила, а спочатку дати змістовну характеристику рівня вікової зрілості, достатньої для винної відповідальності [9, с.67]. Психологи і педагоги вважають, що саме з 11-річного віку формується справжня свідомість особистість. У підлітків цього віку виникає самооцінка, критичне ставлення до оточення, прагнення до самостійного життя, вміння розуміти і підпорядковувати свою поведінку нормам життя в суспільстві [11, с.6]. Саме про молодших підлітків можна говорити, що вони досягають досить стійкого рівня соціалізації [1, с.17]. Особи у віці від 11 до 14 років здатні усвідомлювати не тільки фактичний характер своєї поведінки, а й її соціальне значення, нести відповідальність за свої вчинки. Ж. Піаже, досліджуючи проблему розвитку інтелектуальних здібностей у дітей, дійшов висновку, що в підлітковому віці особа остаточно формується. На його думку, саме на цей період життя припадає важливий етап становлення формального мислення. Зараз багато психологів визнають, що на молодший підлітковий вік припадає максимальний розвиток формального мислення. Починаючи з 11-річного віку у особи виникає автономна мораль. Інакше кажучи, виникає суб'єктивна відповідальність як здатність особи узгоджувати свою поведінку з певними правилами та усвідомлювати факти їх порушення. Тож якщо не обмежуватися характеристиками окремих рис молодшого підліткового віку, а виходити з загальної оцінки психофізичного та соціального розвитку таких дітей, то можна погодитися з пропозицією В. М. Бурдіна та інших вчених щодо необхідності зниження віку кримінальної відповідальності за окремі злочини до 11 років [3, с.40]. Доцільність цього обґрунтовується і сучасною криміногенною ситуацією в Україні. За офіційними даними темпи зростання злочинності неповнолітніх майже втричі перевищують темпи зростання загальної злочинності. У структурі злочинності неповнолітніх переважають злочини корисливої та корисливо-насильницької спрямованості. При цьому кількість неповнолітніх, що вчиняють зазначені злочини, істотно перевищує кількість дорослих осіб, які скоюють аналогічні злочини. В останні роки відбулися суттєві зміни у мотивації злочинної поведінки неповнолітніх. Раніше 25-30% крадіжок вчинялися з корисливих мотивів, в інших випадках мали місце мотиви солідарності з друзями і бажання самоствердження. Сьогодні корислива мотивація є домінуючою у всіх складах злочинів. У структурі підліткової злочинності зараз понад дві третини становлять тяжкі та особливо тяжкі злочини. При цьому необхідно врахувати досить високий рівень латентності дитячої злочинності. Для неї є характерними прояви жорстокості, знущання над жертвою. Все частіше неповнолітні застосовують вогнепальну і холодну зброю, снодійні речовини. Переважно неповнолітні злочинці – це особи з асоціальною спрямованістю і схильністю до стійких стереотипів антисуспільної поведінки. Випадково вчиняють злочини лише одиниці з них. Аналіз злочинності неповнолітніх дає підстави стверджувати, що ступінь її суспільної небезпечності останнім часом значно зріс. Це, своєю чергою, вимагає реформування системи кримінально-

правового впливу на неповнолітніх злочинців, посилення контролю держави за їхньою поведінкою. Понад 98% опитаних працівників правоохоронних органів підтримують такі зміни. На тлі зростання злочинності неповнолітніх зростає і кількість суспільно небезпечних діянь, які вчиняються неадолетоздатними особами. Так, двоє учнів однієї з івано-франківських шкіл, яким виповнилось по 11 років, протягом двох років вчинили понад 40 крадіжок [3, с.40]. Останнім часом спостерігається помолодшання підліткової злочинності. Враховуючи вищесказане, деякі вітчизняні науковці пропонують притягувати до кримінальної відповідальності за загальним правилом з 14 років [3, с. 45]. При цьому зниженим віком такої відповідальності вони пропонують вважати 11 років.

Дуже слушною, на наш погляд, є запропонована В. М. Бурдіним кримінально-значима періодизація розвитку дітей. Наведемо її основні положення. 1. *Діти віком до 11 років*. Вони перебувають поза сферою кримінально-правового впливу і не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. 2. *Діти від 11 до 14 років*. Вони повинні притягуватися до кримінальної відповідальності лише за вичерпний перелік злочинів за умови підтвердження рівня свого розвитку хронологічному віку. Діти цієї вікової групи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за: умисне вбивство (ст. 115 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК), зґвалтування (ст. 152 КК), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК), крадіжку (ст. 185 КК), грабіж (ст. 186 КК), розбій (ст. 187 КК), завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259 КК). 3. *Неповнолітні віком від 14 до 18 років*. Вони повинні притягуватися до кримінальної відповідальності за всі злочини, за винятком тих, що можуть бути вчинені лише після досягнення 18-річного віку. Стосовно осіб віком від 14 до 16 років обов'язковим є проведення експертизи, про яку йшлося вище. 4. *Неповнолітні від 16 до 18 років*. Вони притягаються до кримінальної відповідальності за всі злочини, крім тих, що можуть бути скоєні тільки після досягнення 18-річного віку. Щодо таких осіб проведення згаданої вище експертизи не є обов'язковим. 5. *Особи віком від 18 до 21 року*. Положення, що визначають особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, можуть бути у виключних випадках застосовані судом і до осіб, що вчинили злочин у віці від 18 до 21 року. Суд вправі це зробити це з урахуванням особливостей винного та характеру вчиненого ним злочину [3, с. 51].

Висновки. Практичне значення результатів проведеного дослідження полягає в тому, що висновки та пропозиції, які містяться у ньому, можуть бути використані для подальшого удосконалення кримінального законодавства щодо особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, сприятимуть вдосконаленню судової практики в цій категорії справ. Результати дослідження можуть бути використані для подальших наукових розробок цієї проблематики, а також при

викладанні курсу кримінального права в вищих навчальних закладах.

Список літератури: 1. *Божович Е. Д.* Психологические особенности развития личности подростка / *Е. Д. Божович*. – М.: Знание, 1979. – 40 с. 2. *Будзинский С.* Начала уголовного права / *С. Будзинский*. – Варшава, 1870. – 362 с. 3. *Бурдін В. М.* Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / *В. М. Бурдін*. – К.: Атіка, 2004. – 240 с. 4. *Драгунова В.* Проблема конфликта в подростковом возрасте / *В. Драгунова* // *Вопросы психологии*. – 1972. – № 2. – С. 25–39. 5. *Калмыков П. Д.* Учебник уголовного права. Часть Общая / *П. Д. Калмыков*. – СПб.: Общественная польза, 1866. – 535 с. 6. *Крестовська Н. М.* Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія / *Н. М. Крестовська*. – Одеса: Фенікс, 2008. – 332 с. 7. *Назимко Є. С.* Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України: Генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пеналогія: монографія / *Є. С. Назимко*. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 384 с. 8. *Пижаже Ж.* Избранные педагогические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребёнка. Логика и психология / *Ж. Пижаже*. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с. 9. *Ситковская О. Д.* Психология уголовной ответственности / *О. Д. Ситковская*. – М.: Норма, 1998. – 285 с. 10. *Спасович В.* Учебник уголовного права. Т.1 / *В. Спасович*. – СПб., 1863. – 178 с. 11. *Эльконин Д. Б.* К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / *Д. Б. Эльконин* // *Вопросы психологии*. – 1971. – № 4. – С. 6–20. 12. *Юзікова Н. С.* Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох (від Давнини і Середньовіччя до ХХІ століття): монографія / *Н. С. Юзікова*. – Дніпропетровськ: Ліра, 2015. – 328 с.

References (transliterated): 1. *Bozhovych E. D.* *Psy`xology`chesky`e osobennosty` razvy`ty`ya ly`chnosty` podrostka* [Psychological characteristics of adolescent's personality]. Moscow, Znany`e, 1979. 40 p. 2. *Budzy`nsky`j S.* *Nachala ugovolnogo prava* [Fundamentals of criminal law]. Warsaw, 1870. 362 p. 3. *Burdin V. M.* *Osobly`vosti kry`minal`noyi vidpovida-l`nosti nepovnlitnix v Ukraini*: monografiya [Features of the criminal liability of juveniles in Ukraine: monograph]. Kyiv, Atika, 2004. 240 p. 4. *Dragunova V.* *Problema konfly`kta v podrostkovom vozraste* [The problem of conflict in the adolescent age]. *Voprosy psy`xology`y`*, 1972, pp. 25–39. 5. *Kalmykov P. D.* *Uchebny`k ugovolnogo prava. Chast` Obshhaya* [Textbook in criminal law. General Part]. Saint-Petersburg, Obshhestvennaya pol`za, 1866. 535 p. 6. *Krestovs`ka N. M.* *Juvenal`ne pravo Ukrainy`ny`*: *istory`koteorety`chne doslidzhennya*: monografiya [Juvenile Law of Ukraine: historical and theoretical research: monograph]. Odessa, Feniks, 2008. 332 p. 7. *Nazy`mko Ye.S.* *Insty`tut pokarannya nepovnlitnix u kry`minal`nomu pravi Ukrainy`ny`*. *Geneza, mizhnarodni ta yevropejs`ki standarty`*, *juvenal`na penologiya*: monografiya [Institute punishment of minors in criminal law Ukraine: Genesis, international and European standards, juvenile penology: monograph]. Kyiv, Yurinkom Inter, 2016. 384 p. 8. *Py`azhe Zh.* *Yzbrannyye pedagogy`chesky`e trudy. Psy`xology`ya y`ntellekta. Genezy`s chy`sla u reb`nka. Logy`ka y` psy`xology`ya* [Selected pedagogical works. Psychology of intelligence. The genesis of the child. Logic and psychology]. Moscow, Prosvesheny`e, 1969. 659 p. 9. *Sy`tkovskaya O. D.* *Psy`xology`ya ugovolnoj otvetsvennosti`* [The psychology of criminal liability]. Moscow, Norma, 1998. 285 p. 10. *Spasovy`ch V.* *Uchebny`k ugovolnogo prava* [Textbook in criminal law]. Vol. 1. Saint-Petersburg, 1863. 178 p. 11. *El`kony`n D. B.* *K probleme pery`ody`zacy`y` psy`xy`cheskogo razvy`ty`ya v detskom vozraste* [On the problem of periodization of mental development in children]. *Voprosy psy`xology`y`*. 1971, No 4, p. 6–20. 12. *Yuzikova N.S.* *Suspil`stvo i zlochy`nnist` nepovnlitnix u rozrizi` epox (vid Davny`ny` i Seredn`ovichchya do XXI stoli`ttya)*: monografiya [Society and juvenile delinquency in terms of eras (from ancient and medieval to XXI century): monograph]. N.S. Yuzikova. Dnipropetrovsk, Lira, 2015. 328 p.

Надійшла (received) 24.10.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Вік кримінальної відповідальності як проблема юридичної науки і практики / О. В. Кузьменко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ». 2016. – № 40 (1212). – С. 6–10. – Бібліогр. : 12 назв. – ISSN 2227-6890.

Возраст уголовной ответственности как проблема юридической науки и практики / А. В. Кузьменко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ». 2016. – № 40 (1212). – С. 6–10. – Бібліогр.: 12 назв. – ISSN 2227-6890.

Age of criminal responsibility as a problem of legal science and practice / O. V. Kuzmenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv : NTU «KhPI». 2016. – No. 40 (1212). – P. 6–10. – Bibliogr.: 12. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Кузьменко Олександр Васильович – кандидат педагогічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри права; тел.: (057) 707-62-09; e-mail: kuzmenko_alexander@rambler.ru.

Кузьменко Александр Васильевич – кандидат педагогических наук, доцент, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры права; тел.: (057) 707-62-09; e-mail: kuzmenko_alexander@rambler.ru.

Kuzmenko Oleksandr Vasilovych – Candidate of Sciences (Ph. D.) in Pedagogy, Docent, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Associate Professor of Department of Law; tel.: (057) 707-62-09; e-mail: kuzmenko_alexander@rambler.ru.

УДК 340:008-053.(477)

Л. В. ПЕРЕВАЛОВА

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті розглядається демографічний стан сучасної української молоді, її цінності та орієнтири. Автор на підставі багатьох соціологічних досліджень аналізує відношення української молоді до економічних, політичних, соціальних проблем, з якими стикається Україна сьогодні. Молодь – особлива соціальна група, яка найбільш гостро реагує на зміни, що відбуваються у суспільстві, тому її соціально-політична активність характеризується і складністю, і суперечливістю. В мінливих умовах сучасного світу молодь шукає власні способи участі у суспільно-політичному житті, взаємовідносин з владою. Держава, політичні партії, громадські організації повинні враховувати особливості проявів суспільно-політичної активності молоді при розробці та практичній реалізації державної молодіжної політики.

Ключові слова: молодь, суспільно-політична активність молоді, молодіжні цінності, держава, молодіжні цінності, державна молодіжна політика, громадські організації, вибори, політичні акції, громадянське суспільство.

В статье рассматривается демографическое состояние современной украинской молодежи, ее ценности и ориентиры. Автор на основе многочисленных социологических исследований анализирует отношение украинской молодежи к экономическим, политическим, социальным проблемам, с которыми сталкивается Украина сегодня. Молодежь – особая социальная группа, которая наиболее остро реагирует на изменения, которые происходят в обществе, потому ее социально-политическая активность характеризуется и сложностью, и противоречивостью. В меняющихся условиях современного мира молодежь ищет собственные способы участия в общественно-политической жизни, взаимоотношений с властью. Государство, политические партии, общественные организации должны учитывать особенности проявлений общественно-политической активности молодежи при разработке и практической реализации государственной молодежной политики.

Ключевые слова: молодежь, общественно-политическая активность молодежи, молодежные ценности, государство, политические партии, общественные организации, молодежный парламент, молодежные организации, выборы, политические акции, гражданское общество.

The article examines the demographic state of modern Ukrainian youth, its values and orientations. The author, on the basis of numerous sociological studies, analyzing the relation of Ukrainian youth to the economic, political and social problems which Ukraine faces today. Youth – special social group most, which is most sensitive to changes that occur in society, because of its socio-political activity and is characterized by complexity and inconsistency. In the changing conditions of the modern world young people looking for their own ways to participate in public and political life, the relationship with the authorities. The State, political parties, public organizations should consider the particular manifestations of socio-political activity of youth in the development and implementation of state youth policy.

Keywords: youth, social and political activity of young people, youth values, the state, political parties, civil society organizations, youth parliament, youth organizations, elections, political events, civil society.

Вступ. На сучасному етапі розвитку України стає очевидним, що молодь все менш і менш інвестує свою енергію у соціально-політичні процеси, які відбуваються у країні. Вона недостатньо активна, її діяльність у політичних партіях та громадських організаціях мало ефективна. Однак молодь – це майбутнє будь-якої країни, вона відіграє значну роль

у житті суспільства. Молодь повинна стати активним суб'єктом політичної діяльності, що у значній мірі буде визначати перспективи стабілізації розвитку суспільства. Однак все це потребує формування стратегії активізації молоді у суспільному житті, розробка якої неможлива без всебічного аналізу історико-культурних, соціально-економічних і

© Л. В. Перевалова, 2016

політичних умов, що забезпечать можливості реалізації цього процесу в Україні.

Наукове значення даної проблеми, пов'язано з необхідністю аналізу суспільно-політичних процесів, що відбуваються у молодіжному середовищі. Для цього потрібно виявити проблеми молоді, визначити засоби і методи їх вирішення; проаналізувати механізм суспільно-політичної активності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку молодіжних рухів, активізації участі молоді у суспільно-політичних процесах присвячені праці В. Бебика, О. Балакіревої, І. Грицяка, О. Лозовицького, С. Сergyна, В. Яроша, О. Яременка, та багатьох інших науковців [Див.: 1–5]. Разом з тим, незважаючи на численні наукові напрацювання у цій сфері, залишаються недостатньо розкритими і вимагають подальших науково-теоретичних розробок питання запровадження інноваційних підходів до державного управління молодіжною політикою.

Метою статті є виявлення закономірностей, умов і механізмів реалізації ефективної державної молодіжної політики, яка би сприяла суспільно-політичній активізації молоді в Україні в умовах формування громадянського суспільства.

Матеріали і результати дослідження. В умовах розвитку демократії та формування громадянського суспільства зростає необхідність перетворення молоді в активного суб'єкта політичних процесів. Однак низький рівень довіри молоді до влади гальмує цей процес. Сьогодні практично усі державні та суспільні сфери діяльності безпосередньо стосуються інтересів молоді: проведення реформ в державі, військові дії на сході країни, боротьба з тероризмом, освіта, праця, сім'я, виховання, охорона здоров'я, культура, спорт, тощо. Все це відноситься до проблем державної політики, рішення яких повинно здійснюватися сумісними зусиллями держави, суспільства і самої молоді.

Молодь – це специфічна соціальна група. Вона різниться за віком, рівнем освіти, професійної підготовки, ціннісними орієнтаціями, ступенем участі в політичних, соціальних та інших суспільних відносинах.

Молоддю вважаються молоді люди віком від 14 до 35 років. Підходи до визначення вікових ознак молоді як соціально-демографічної групи в незалежній Україні тричі змінювалися. Перше визначення молоді в межах 15–28 років, на яких поширюється державна молодіжна політика, було зафіксоване у Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (5 лютого 1993 р.). У 1999 р. Верховна Рада України зменшила нижній поріг до 14 років. Ця зміна була певною відповіддю на прийняття Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1 грудня 1998 р.), який визначав, що молодіжні громадські організації об'єднують громадян віком від 14 до 28 років. Зміна верхньої вікової межі молоді до 35 років призвела відразу до неузгодженості законодавства. Так, якщо Закон «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (діє в редакції від 01.01.2015 р.) вважає молоддю громадян України віком від 14 до 35 років, то членами молодіжних орга-

нізацій можуть бути особи у віці 14–28 років. Молоді люди віком від 28 до 35 років законодавством враховані не були.

Розширення загальноприйнятих у 60–70-ті роки ХХ ст. вікових меж молоді від 16–30 до 14–35 років відображає об'єктивні процеси в розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншого – розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу.

Проте необхідно відзначити, що для України, як і для інших європейських країн, за передбаченням демографів, у найближчий час стане характерною тенденцією до скорочення молодіжної когорти.

За даними демографів у 2011 р. в країнах Європейського Союзу проживало 96 млн. молодих людей віком 15–29 років, що становило майже 20 % від загальної чисельності населення. Передбачається, що частка молодих людей у 2050 р. знизиться до 15,3 % [6, с. 17].

За даними Державної служби статистики, що представлені у щорічній доповіді Президенту, Верховній Раді, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2013 року) чисельність молодих людей віком 15–34 роки в Україні на початок 2014 р. становила 12 723 тис. осіб. На тлі скорочення загальної чисельності населення країни цей контингент осіб також скорочувався: лише за останні три роки зменшення чисельності молоді становило 693 тис. осіб (або понад 5 %). Саме останніми роками темпи зменшення чисельності молоді порівняно з темпами скорочення чисельності інших вікових категорій населення були вищими. Протягом 2011–2014 рр. частка молоді в загальній чисельності населення зменшилась із 29,4 % до 28,1 % відповідно. Усього ж за період з 2000 р. по 2014 р. чисельність молоді скоротилася на 1,15 млн. осіб.

Згідно з результатами прогнозу чисельності та складу населення України, виконаного відділом демографії Інституту економіки України на період до 2026 р., населення віком 15–29 років, чисельність якого становила на початку 2001 р. трохи більше 11 млн. осіб, може скоротитися за середнім варіантом прогнозу до 10,0 млн. у 2011 р., 8,3 млн. у 2016 р., 6,9 млн. у 2021 р. та 6,6 млн. у 2026 р. [6, с. 11].

Однак не зважаючи на демографічну ситуацію, що складається та буде складатися протягом найближчих десяти років, молодь – це майбутнє держави, ті, хто буде складати її економічний потенціал, будувати нову демократичну розвинуту країну. Тому найважливішим завданням держави є виховання такої молоді, яка стане гідними громадянами своєї країни, висококваліфікованими фахівцями з усіх галузей науки, техніки, підніме рейтинг України, зробить її розвинутою демократичною, правовою державою.

Пріоритетами у формуванні державної молодіжної політики повинно стати визнання усієї повноти прав молоді у політичній, економічній, соціальній

сферах, їх відповідність міжнародним нормам, закріплення у діючому законодавстві та безпосередня практична реалізація. Принципового значення набуває забезпечення соціальної захищеності молоді, особливо в період вступу до самостійної трудової діяльності, державне стимулювання молоді в одержанні освіти, набуття професійної кваліфікації. Особливе місце у державній молодіжній політиці набуває підтримка реалізації молодіжних проєктів і громадянських ініціатив, участь молоді у суспільній діяльності, сприяння адаптації молоді до сучасних соціально-економічних умов. Однією з основних умов становлення відповідальності молоді за майбутнє країни є її патріотичне виховання.

Останні події в нашій державі, як і у більшості країн світу, свідчать що ця соціальна група суспільства найбільш гостро реагує на політичний, економічний стан країни, зростання корупції, значний розрив між доходами та способом життя багатих і бідних верств населення, що викликає з їх сторони об'єктивне незадоволення. Вона більш ніж інші верстви населення страждає від безробіття, від професійної незатребуваності. Тому молодь стає однією з головних рушійних сил так званих «кольорових революцій».

Значна більшість молодих людей народилась та виросла вже в незалежній Україні, в нових соціально-економічних умовах. Їх інтереси та цінності не збігаються з батьківськими. Вони бачать особливий шлях розвитку для України, підтримують західні моделі розвитку. В мінливих умовах сучасного світу молодь шукає власні способи участі у суспільно-політичному житті, взаємовідносин з владою. У радянські часи головуючою була ідея стовідсоткової політичної активності молоді, причому говорилося тільки про такі форми активності, які відповідали офіційній ідеології. Будь які інші вважалися антисуспільними та переслідувалися державою.

Якщо проаналізувати процес формування передумов соціально-політичної активності сучасної молоді, можна зробити висновок, що він носив вкрай складний і суперечливий характер. По відношенню до молоді влада завжди була недовірливою, з молоддю грали, писали та казали про її активність, вірність ідеалам, але до влади не допускали, представництво у виборних органах держави носило формальний характер, впливу на прийняття рішення молоді не мала. Вона була пасивним виконавцем готових рішень. Це сказалося на політичній активності та реальній участі молоді у політичному житті.

Становлення громадянського суспільства неможливе без демократичних перетворень, без розбудови інститутів громадянського суспільства, формування в суспільній свідомості переконаності у необхідності створення відповідного суспільного ладу, виховання у громадян почуття відповідальності за свою країну, готовності взяти активну участь у побудові громадянського суспільства. Держава, політичні партії, громадськість у цілому мають докласти максимум зусиль для того, щоб суспільна свідомість усього населення України, і особливо молоді розуміла необхідність розбудови громадянського суспільства. Найбільшу

увагу заслуговує молоде покоління, від якого значною мірою залежить як сучасне, так і майбутнє країни.

Однак слід мати на увазі, що мова йде не про формальну участь молоді у суспільних процесах, що відбуваються в країні, а про реальну наявність у молодих людей певних повноважень, прав на прийняття рішень та відповідальності за їх реалізацію. Молодь повинна брати участь у різноманітних процесах свідомо та добровільно.

У цьому питанні важливими є якість і тип партнерства між молоддю та органами державного управління, що розробляють та реалізують програми і заходи для молоді та з молоддю.

Міжнародні документи містять визначення змісту поняття «участь молоді», яке відрізняється від визначень у нормативно-правових актах щодо державного управління в Україні. Нормативно - правові акти часто використовують термін «залучення молоді» як рівнозначний терміну «участь молоді». Зокрема, необхідність забезпечення умов широкої «участі молоді» в усіх сферах життєдіяльності суспільства підкреслювалась у преамбулах до президентських указів «Про Національну раду з питань молодіжної політики» (від 03.12.1995 р., № 1129/95), «Про проведення у 2009 році в Україні Року молоді» (від 03.07.2008 р., № 616/2008), «Про Національну раду з питань становлення та розвитку молоді» (від 12.11.2009 р., № 924/2009) тощо. Термін «залучення молоді» також широко використовується в сучасних нормативно-правових актах центрального та місцевого рівнів, як, наприклад, у Постанові Кабінету Міністрів України «Про утворення Молодіжної ради» (від 20 червня 2012 р., № 673), Концепції Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016-2020 роки.

Донині не існує чіткого та узгодженого визначення понять «участь молоді» та «залучення молоді».

Національна комісія з ресурсів для молоді в США ще у 1975 р. дала таке визначення поняття «youth participation» як залучення молоді до відповідальних, складних дій, що відповідають її справжнім потребам, можливостям для планування та/або прийняття рішень, при цьому зачіпають інші сфери її діяльності та справляють вплив на інші цільові групи. У 1995 р. канадська Асоціація психічного здоров'я сформулювала своє визначення поняття активної участі молоді як визнання і виховання сили, інтересів та здібностей молодих людей шляхом надання реальної можливості для молоді брати участь у прийнятті рішень, які зачіпають їх інтереси на індивідуальному та системному рівнях. У 1997 р. Рада Європи ухвалила Рекомендацію № R (97) 3 про участь молоді у розбудові майбутнього громадянського суспільства. В ній міститься заклик до урядів держав – членів Ради розвивати співробітництво між молодіжними організаціями та органами влади на національному, регіональному та місцевому рівнях, заохочувати молодих людей до участі у добродійній суспільній службі, сприяти співпраці між молодими людьми та місцевими і загальнодержавними молодіжними структурами в країнах Центральної та Східної Європи в рамках діючих європейських програм. Деякі міжнародні організації, зокрема ЮНІСЕФ та Фонд

народонаселення ООН, використовують термін «участь молоді» як позначення участі підлітків та їхнього впливу на процеси, рішення та діяльність. В Європейській хартії про участь молоді в громадському житті на місцевому і регіональному рівні зазначається, що «участь молоді в житті суспільства не обмежується лише формуванням активних громадян та побудовою демократії в майбутньому. Для того щоб участь у житті суспільства дійсно мала сенс для молодих людей, дуже важливо, щоб вони мали можливість впливати на рішення і на ті кроки, які здійснюються, а також формувати їх не лише у більш зрілому віці, але й у молодості» [1, с.10–11].

На погляд Є. Бородини та І. Хохича слід використовувати поняття «забезпечення активності та участі молоді», під яким вони розуміють свідому цілеспрямовану діяльність молодих людей або їх груп, що впливають на життя окремої людини або на життєдіяльність усього суспільства. Ця діяльність повинна бути орієнтована на дотримання високої якості умов, власну соціалізацію та формування соціальних якостей, ініціативність у розробці та залученні до відповідальних процесів у державному управлінні та громадянському суспільстві [7, с. 27].

Головним в проведенні молодіжної політики на сучасному етапі є не просто залучення молоді, а її активна участь в процесах реформування держави.

Матеріали соціологічних досліджень свідчать, що в молодіжному середовищі нині панують досить таки тривожні настрої.

За підсумками 2011 року відомими науковцями, експертами на замовлення Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України була підготована щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні «Участь молоді в суспільному житті: досвід, можливості, бар'єри».

Так, для молодих українців упродовж усіх років незалежності притаманний досить високий рівень соціальної апатії та низький рівень соціального оптимізму. За даними міжнародного дослідження «Європейські цінності» (2008–2009 рр.), середній бал оцінки впливу молоді особи на хід власного життя за шкалою, де «1» означає «Зовсім не впливаю», а «10» – «Дуже впливаю», серед української молоді становив 6,61 бала і був одним з найгірших серед тих 48 країн, де проводилося опитування. Як свідчить моніторинг Інституту соціології НАН України, більшість молоді вважає, що те, від чого залежить, як складається їхнє життя, здебільшого залежить не від них самих, а від зовнішніх обставин.

За даними цього ж моніторингу, практично однакова кількість молоді віком від 18 до 35 років і в 1992 р., і в 2012 р. погоджувалася з тим, що більшість людей взагалі ні в що не вірить – відповідно 79 та 78 %. При цьому така тенденція спостерігається і серед молодшої, і серед старшої групи молоді. З одного боку, практично стільки ж молодих людей (у 2012 р. 80 %) переконані, що багато того, у що вірили їхні батьки, руйнується на очах. Щоправда, на початку незалежності, у 1992 р., таких було ще більше – 87 %. [6, с. 52–53].

З іншого боку, переважна більшість молоді (у 1992 р. – 76 %, у 2000 р. – 73 %, у 2012 – 75 %) погоджується з тим, що за теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити. У 2012 р. понад чотири п'ятих молодих людей (84 %) заявили, що зараз все таке хитке, і здається, що може відбутися все, що завгодно (у 1992 р. таких було також 84 %, у 2005 р. – 70 %). Отже, значна частина молоді завжди була незадоволена в цілому своїм становищем у суспільстві: на початку незалежності, у 1992 р. про це заявила половина молодих людей віком 18–35 років (51 %). До кінця першого десятиліття незалежності ця частка зростала і в 1998 р. становила вже майже дві третини молоді – 72 %. Потім кількість незадоволених почала дещо скорочуватися, проте у 2008 р. та в 2010 р. становила по 44 %, а в 2012 р. – 47 %. Хоча значна частина молодих людей зовсім не цікавиться політикою, однак молодь загалом усе ж залишається досить політизованою.

За даними дослідження 2009 р. кожний десятий з молодих (10 %) постійно стежить за політичним життям в Україні, а дещо більше ніж кожний третій (36 %) стежить за головними подіями в політичному житті, другорядні ж залишаються поза його увагою.

На запитання «Якою мірою Вас цікавить політика?» молоді люди відповіли наступним чином:

– зовсім не цікавить – 28 % (1994 р.); 29 % (2012 р.)

– певною мірою цікавить – 66 % (1994 р.); 64 % (2012 р.)

– дуже цікавить – 6 % (1994 р.); 7 % (2012 р.)

[3, с. 22–23].

Причинами такого ставлення молоді, перш за все, є те, що молоді люди не хочуть бути «маріонетками» влади, якими можна легко маніпулювати. Вони розчаровані у здатності політиків змінити життя на краще та зневірою у тому, що їх думка, позиція щось вирішує. Молоді люди вважають, що держава не поважає їх політичні права. Так, за даними моніторингу ІС НАН України, постійно більше половини молодих людей віком 18–35 років відповідає, що якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає їхні законні права та інтереси, вони не змогли б нічого зробити проти цього.

Молоді люди оцінюють політичну ситуацію в країні досить критично: за даними цього ж моніторингу, упродовж усіх років її вважали благополучною 1–3 % опитаних, у той час як половина і більше (наприклад, у 1998 р. 53 %, а в 2012 р. – 59 %) називали її «напруженою», а значна частина молодих людей навіть була переконана, що вона «критична, вибухонебезпечна».

На наш погляд, настрої молоді 2012 року знайшли своє відображення у подіях 2013–2014 роках. Це свідчить про те, що українська влада не дивиться документи, які надаються відомими фахівцями, вона не звертає увагу на їх попередження та рекомендації. На замовлення Міністерства освіти та науки фахівці щорічно готують спеціальні звіти про становище молоді в Україні Президенту України, Верховній Раді, в яких аналізують різні аспекти молодіжного життя, відношення молоді до найважливіших проблем країни. Як

правило проводиться аналіз молодіжних цінностей і пріоритетів; соціальних та економічних потреб і проблем молоді; молодіжної працевлаштованості; дотримання здорового способу життя молоді; молодіжної залученості до суспільного життя, національної та патріотичної ідентичності молоді; рівня толерантності у молодіжному середовищі; оцінюється ефективність поточної державної молодіжної політики в Україні з точки зору молоді.

Ціннісні орієнтації мають надзвичайну важливість як для самої молодої особистості, так і для суспільства в цілому. Основний зміст ціннісних орієнтацій, на думку О. Стасевської, визначається політичними, світоглядними, моральними переконаннями, які у будь-якому суспільстві є предметом виховання, цілеспрямованого впливу. Ціннісні орієнтації можуть не збігатися із структурою цінностей, які функціонують у суспільній свідомості. Тобто для окремої особистості може бути важливим і значущим те, що не є таким з погляду суспільних інтересів і усталених норм суспільства. Через такі обставини важливо розрізняти ціннісні орієнтації особистості і орієнтації особистості на цінності, поширені в даному суспільстві. Орієнтація на цінність є певним ставленням особистості до зовнішніх настанов, норм, звичаїв [9, с. 71–72].

Проведений аналіз динаміки ціннісних пріоритетів молоді в Україні свідчив, що за період 2009–2014 рр. виявилися певні зміни. У 2009 р. в молодіжному середовищі виявилось дві малозначимих цінності, а саме: участь у релігійному житті та участь у політичному житті. У 2012 р. такий статус мала лише цінність участі у політичному житті. Під час Революції Гідності участь у політичному житті набула в середовищі української молоді статусу цінності середньої важливості. До пріоритетних цінностей відносилися: міцне здоров'я, сім'я, благополуччя дітей, матеріальний добробут [8, с. 22–23].

Реформування українського суспільства є нагальною, важливішою проблемою, вирішити яку неможливо без включення в ці процеси молоді, оскільки молодь є значною частиною населення, від неї багато в чому залежить майбутнє країни. Сьогодні молодь знаходиться на стадії формування свого відношення до можливості та можливих шляхів впливу на владу, пошуку найбільш ефективних методів реалізації своїх уявлень про бажане майбутнє у своїй рідній країні.

Події 2013–2014 року запустили процес включення жителів України в політичне життя суспільства. Молодь, яка приймає та підтримує передові ідеї, жадає від влади відповідних дій. Процес, який був запущений у ці роки, в невеликому ступені був вибором активної молоді.

В сучасних умовах процесу становлення України як демократичної держави, орієнтації на розвиток суспільної й політичної сфер життя за європейськими стандартами, варіанти включення різних груп молоді до сфери суспільно-політичних відносин значно розширилися. Це знаходить вираз в нових формах її самоорганізації. В останні роки спостерігається активізація участі молодих людей у громадських ініціативах, що дає підстави розглядати це як прояв процесу

зростання політичної ефективності – відчуття можливості впливу на політику, на прийняття політичних рішень. Якщо у попередні роки фактичний вплив молоді на політику був незначним, політична активність молодих людей носила скоріше ритуальний характер і не відображала часто їх реальних інтересів і можливостей, то через активну участь у громадських ініціативах, що фіксується багатьма дослідженнями, формуються механізми включення молодих людей у суспільно-політичне життя. Участь у політичних акціях – мітингах, демонстраціях, протестах, інших публічних акціях, бойкотах товарів і послуг з політичних міркувань – радикальний засіб впливу на владу, на прийняття політичних рішень. За результатами дослідження «Молодь України-2015» за останні 12 місяців, що передували опитуванню, у акціях протесту брали участь 14 % опитаних молодих людей віком 14–35 років. Не брали участі, але цікавилися такими ініціативами і підтримували такі акції 30,28 % респондентів. На противагу частині молоді, що активно чи пасивно підтримує політичні ініціативи, 46 % опитаних молодих людей взагалі не цікавилися політичними акціями, а 10 % взагалі проти таких дій [10, с. 143].

За результатами дослідження «Цінності української молоді» у 2016 році інтерес до політики дещо знизився у порівнянні з попереднім роком. Загалом цікавляться подіями політичного життя 46,6 % опитаних молодих людей віком від 14 до 34 років: 14,8 % постійно стежать за політичним життям в Україні, 31,8 % стежать за головними подіями в політичному житті, залишаючи другорядні поза увагою. Взагалі не цікавляться політикою 19,3 % молоді. У третини опитаних молодих людей інтерес до політичного життя проявляється дуже рідко (32,4 %) [10, с. 143–144].

За даними Європейського соціального дослідження, у країнах з давніми демократичними традиціями інтерес громадян до політики досить стабільний, мало змінюється у часі і знаходиться на відносно стабільному високому рівні. У країнах, які знаходяться на етапі трансформації політичної системи, інтерес громадян до політики трохи нижчий, ніж у старих розвинених демократіях. В цілому, населення майже всіх колишніх соціалістичних країн Східної Європи, що взяли участь у Європейському соціальному дослідженні (Болгарія, Естонія, Польща, Латвія, Угорщина, Румунія, Росія, Україна), проявляє інтерес до політики, але він значно нижчий, ніж у країнах континентальної Європи. Рівень інтересу до політики в Україні суттєво не відрізняється від країн з розвинутою демократією, хоча і падає. [10, с. 145]

Участь молоді в політиці на інституціональному рівні, її активність в діяльності державних і муніципальних організацій, політичних партій та інших громадських об'єднань – можливість вирішення найважливіших питань життєдіяльності держави та суспільства не радикальними методами [11].

Участь громадян у діяльності громадських об'єднань, зокрема в діяльності політичних партій, є формою прямої участі в управлінні державними справами. Орієнтація молоді на партійну діяльність, готовність до участі в партійних структурах, окрім бажан-

ня брати безпосередню участь у політичному житті країни, також може демонструвати прагматизм молодих людей, які розглядають таку участь як один з варіантів реалізації швидкої стратегії кар'єрного росту. Подібні орієнтації молоді в політичному житті спрямовані не стільки на досягнення політичних цілей, скільки на вирішення матеріальних проблем, кар'єрний ріст, стимулювання бізнесу тощо [12].

Загальний рівень довіри до політичних партій низький: тільки 8 % молодих людей 14–34 років довіряють політичним партіям в різній мірі (0,7 % повністю довіряють та 7,3 % скоріше довіряють ніж ні), як свідчать результати дослідження «Цінності української молоді». За даними дослідження 2016 року 2,6 % молодих людей віком 14–34 роки є членами політичних партій, серед молодих людей 30–34 років 4 % є членами політичних партій. Цей показник близький до такого показника 2006 року: за даними дослідження «Трансформація ціннісних орієнтацій сучасної молоді України за роки незалежності», проведеного наприкінці 2011 р. Державною службою молоді та спорту України спільно з Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка та Клубом міжнародного співробітництва «Мандри», 1,6 % молодих людей віком від 18 до 35 років заявили, що вони є активними членами політичних партій, у 2006 р. цей показник був на рівні 2,3 %, в той час як у 1996 році частка молоді у політичних партіях складала 0,8 % [8, с.70].

Активізація політичної активності молоді та збільшення інтересу до політики в післяреволюційні періоди реалізується у членстві в політичних партіях як можливості молоді впливати на суспільні процеси на інституціональному рівні. Саме в участі на постійній основі у діяльності суспільно-політичних рухів, партій, правозахисних організацій, різних об'єднань громадян (ініціативні групи тиску, громадські експертні ради тощо) найбільш повно проявляється суспільно-політична активність. Дослідження «Молодь України-2015», яке проводилось на замовлення Міністерства молоді та спорту України та при фінансової підтримки установ ООН в Україні – членів Робочої групи ООН з молоді, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН в Україні, демонструє зростання рівня участі молоді політичній діяльності: 4 % опитаної молоді віком від 14 до 35 років брали участь у діяльності політичних партій за останні 12 місяців [10].

Дослідження «Молодь України – 2015», проаналізувало основні потреби та проблеми молоді, а також надало оцінку відповідності державної молодіжної політики потребам української молоді.

В межах цього дослідження було проведено опитування молоді – громадян України у віці від 14 до 35 років, що постійно проживають на території України.

Оцінюючи свою стурбованість різними проблемами в Україні, представники української молоді в першу чергу згадали загрозу війни і тероризму (56 %). На другій позиції економічні проблеми, економічна нестабільність (інфляція, безробіття тощо) – 52 %. На

третьій – корупція і те, що закони не існують для чиновників і багатих людей – 47 % [10, с.57].

Близько половини опитаної української молоді (49 %) вважає, що Україна повинна вступити до Європейського Союзу, 31 % представників молоді гадає, що Україні слід бути позаблоковою самостійною державою, 28 % висловлюються за вступ до НАТО, а 7 % вважає, що Україна повинна вступити в союз із Росією. Ще 6 % опитаних думають, що Україна повинна створити власний геополітичний союз [10, с.57].

Серед громадських ініціатив, у яких найчастіше брали участь представники української молоді впродовж останніх 12 місяців, на першому місці дії на підтримку української армії, допомога бійцям – про такі дії згадали 36 % опитаних. З усіх перелічених громадських ініціатив найрідше молоді люди брали участь в ініціативах, спрямованих на боротьбу з корупцією і обговоренні законопроектів або місцевих бюджетів (по 5 %), а також на боротьбу проти обмеження прав тієї чи іншої категорії населення (4 %). Серед ініціатив, які потенційно становлять значний інтерес для молоді – допомога дітям у кризових ситуаціях, а також дії на захист прав чи інтересів, які безпосередньо стосуються представників молоді чи їхніх родин, друзів – в таких діях потенційно зацікавлені по 60 % опитаних [10, с.58–59].

Відповідаючи на питання, що заважає брати більш активну участь у громадській діяльності, 33 % опитаних представників молоді зауважили, що вони багато працюють і, відтак, їм не вистачає часу. По 20 % опитаних зазначили, що не вірять, що їхня участь може щось змінити або, що там, де вони живуть немає організації, яким би вони довіряли або немає акцій, які б вони підтримували. 7 % зазначили, що їм нічого не заважає займатись громадською діяльністю.

23 % серед представників української молоді постійно стежать за політичним життям в Україні. Ще 41 % стежать за головними подіями, тоді як другорядні залишаються поза їх увагою. У 21 % представників молоді України інтерес до політики проявляється зрідка, а 12 % взагалі не цікавляться політикою. Відповіді на запитання: «Якою мірою Ви цікавитесь політичними процесами, що відбуваються в Україні?» розподілилися наступним чином:

- не маєте вільного часу для громадської діяльності – 41 %;
- не маєте інформації про організації, членом яких можна стати – 30 %;
- не бажаєте, щоб Вас використали непорядні політичні лідери – 24 %;
- не вірите, що об'єднання громадян можуть принести позитивні результати – 17 %;
- не бачите сенсу в діяльності тих громадських об'єднань, які вам відомі – 14 %;
- боїтесь, що як член громадського об'єднання можете мати проблеми з владою – 41 % [10, с.60].

Оцінюючи результати проведених досліджень, треба відмітити, що молодь усвідомлює необхідність та важливість участі у суспільних процесах, які відбуваються у країні, однак не бачать серед існуючих по-

літичних партій та громадських організацій тієї реальної сили, котра відображує їх інтереси.

Віковий склад Верховної Ради свідчить, що наявність молодих людей серед народних обранців, не є показником того, що вони враховують інтересів молоді, яку представляють. Серед 423 народних депутатів Верховної Ради останнього скликання 2 – віком до 27 років, від 28 до 34 років – 42 народних депутати.

Протягом багатьох років в Україні обговорювалась ідея створення Молодіжного парламенту, але вона не знайшла реального втілення. У багатьох країнах світу вже створені такі органи. Яскравими прикладами є Великобританія та Німеччина, де молодіжна структура має реальні повноваження та ефективно і системно працює. З 1987 року активно діє Європейський молодіжний парламент, який підтримує розвиток молодих людей у політично обізнаних і відповідальних громадян, включає їх у європейське політичне життя, впроваджує міжкультурне розуміння.

«Європейський молодіжний парламент – Україна» був зареєстрований в Україні у 2002 році, реально працює з 2000 року. Це міжнародна молодіжна неурядова громадська організація, яка є аполітичною, неприбутковою, вона представляє національний комітет Європейського молодіжного парламенту в Україні. Метою Європейського молодіжного парламенту є поширення ідеї інтеграції України в європейське суспільство серед української молоді за допомогою відкритих форумів та діалогу. Окрім ствердження європейських цінностей та підвищення інтересу молодих людей до історії розвитку ЄС, аналізу усіх переваг та недоліків, а також визначення місця України в ЄС та Європі, ця організація докладає зусиль у самовизначення та самоствердження молоді та забезпечення участі молодих людей у процесі прийняття рішень, що є одним із основних прав людини та шляхом до розбудови демократії та громадянського суспільства.

Молодіжні парламенти існують і в багатьох містах України, але їх роль та значення ще не набули свого визнання.

Державна політика у молодіжній сфері потребує удосконалення з метою приведення у відповідність з потребами молоді та українського суспільства.

КМУ 30 вересня 2015 року затвердив Концепцію Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки. Серед важливих проблем, які потребують свого розв'язання, Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки визначає: несистемний характер формування у молодих людей громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості; відсутність у молоді мотивів та навичок до самостійного отримання знань; низький рівень зайнятості молоді на ринку праці за обраною професією та практичних вмінь і навичок молодих фахівців; складність та тривалість переходу молоді від навчання до стабільної та задовільної роботи; повільні темпи розвитку підприємництва серед молоді; недостатнє використання інноваційного потенціалу молоді; низька якість загальної середньої освіти молоді; високий рівень захворюваності та смертності молоді, слабка мотивація до дотри-

мання молодими людьми здорового і безпечного способу життя, недостатній рівень знань та навичок молоді у галузі безпеки життєдіяльності; недостатнє набуття молодими людьми знань, умінь та навичок поза системою освіти з метою підвищення конкурентоспроможності молоді на ринку праці; низький рівень професійної орієнтації молоді; відсутність сталої тенденції до зниження рівня злочинності у молодіжному середовищі, насильства та системної роботи у сфері їх профілактики; низький рівень забезпечення молодих сімей житлом; низький рівень організації та культури молодіжного дозвілля; слабка інтегрованість української молоді у європейське та світове молодіжне співтовариство.

Програма визначає об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення цих проблем, передбачає цілий ряд мір, за допомогою яких планується ці проблеми вирішити. Метою Програми є створення сприятливих умов для розвитку і самореалізації української молоді, формування її громадянської позиції та національно-патріотичної свідомості.

Висновки. Таким чином, очевидно, що суспільно-політична активність молоді можлива тільки з урахуванням цінносних орієнтирів сучасної молоді. Поєднання позитивного потенціалу та факторів соціальної нестабільності у молодіжному середовищі робить розвиток громадянської активності молоді виключно актуальним. Громадянська активність стає сьогодні основним механізмом соціалізації молодого покоління для успішного будівництва громадянського суспільства в Україні. Особа роль у цьому належить державним органам, політичним партіям і громадським організаціям, які реалізують політику у відношенні до молоді.

На наш погляд, молодь безумовно є активним суб'єктом суспільних відносин, тому процес ефективної співпраці молоді та держави в період реформування українського суспільства, повинний ініціюватися самою державою. На сучасному етапі розвитку суттєво змінилися технології формування та розвитку активності молоді, що необхідно враховувати при розробці та практичній реалізації державної молодіжної політики.

Список літератури: 1. *Бєбик В.* Політологія для політика і громадянина: Монографія / В. Бєбик. – Київ: МАУП, 2003. – 424 с. 2. *Грицак І.* Політико-правові засади державної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції / І. Грицак // Україна дипломатична. – 2013. – Вип. 14. – С. 641–661. 3. *Лозовицький О. С.* Освіта, наука і культура молоді України в умовах сучасних викликів і загроз глобалізації / О. С. Лозовицький // Науково-методична конференція викладачів, співробітників і студентів, Конотоп, 28 квітня 2011 р.: тези доповідей: у 2-х ч. / Відп. за вип. В.В. Бібик. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч.1. – С. 186–188. 4. *Молодь України у дзеркалі соціології* / За ред. О. Балакірєва, О. Яременко; Український інститут соціальних досліджень. – К.: УІСД, 2001. – 210 с. 5. *Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи.* Монографія / О. Яременко, О. Балакірєва, О. Вакулєнко та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 207 с. 6. *Участь молоді в суспільному житті: досвід, можливості, бар'єри:* щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2011 року) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Державна служба молоді та спорту України. – К., 2012. – 222 с. 7. *Бородин Є., Хохич І.* Визначення понять «активність молоді» та «участь молоді» у молодіжній політиці: державно-

управлінський аспект / *Є. Бородин, І. Хохич* // Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наук. праць. – 2012. – Вип. 3(14). – С. 20–28. **8.** Ціннісні орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2015 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [редкол.: Жданов І. О., гол. ред. колег., Ярема О. Й., Беляєва І. І. та ін.]. – К., 2016. – 200 с. **9.** *Стасевська О. А.* Система цінностей як основа буття сучасного українського суспільства / *О. А. Стасевська* // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 1 (20). – 2014. – С. 62–76. **10.** Молодь України – 2015. Дослідження було проведено ГФК ЮКРЕЙН у 2015 році на замовлення Міністерства молоді та спорту України за підтримки системи ООН в Україні, зокрема Фонду народонаселення ООН (UNFPA), Програми розвитку ООН (UNDP), Дитячого фонду ООН (UNICEF), програми Волонтери ООН (UNV) та офісу Координатора системи ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dmsu.gov.ua/media/2015/12/09/5/Molod_Ukraine_block.pdf. **11.** *Головаха Є., Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: результати Європейського соціального дослідження 2005–2007 / *Є. Головаха, А. Горбачик*. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 127 с. **12.** *Каретна О. О.* Політична активність молоді як умова соціально-політичних трансформацій в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/politologiya/30-politika-politichna-aktivnist-molodi-yak-umova-socialno-politichnix-transformacij-vukra%D1%97ni.html>.

References (transliterated): **1.** *Bebik V.* *Polltologiya dlya polittika I gromadyanina: Monografyia* [Political science and policies for citizen Monograph]. Kyiv, MAUP, 2003. 424 p. **2.** *Gritsyak I.* *Polittiko-pravovI zasady derzhavnoYi polittiki u sferI EvropeyskoYi ta EvroatlantichnoYi IntegratsiYi* [Political and legal principles of state policy in the sphere of European and Euro-Atlantic integration]. *UkraYina diplomachna*. 2013, issue 14, pp. 641–661. **3.** *Lozovitskiy O. S.* *OsvIta, nauka I kultura molodi UkraYini v umovah suchasnih viklikIv I zagroz globalizatsiYi* [Education, Science and Culture of youth in Ukraine under contemporary threats and challenges of globalization]. *Naukovo-metodichna konferentsiya vkladachIv, splyvobitnikIv I studentIv, Konotop, 28 kvItnya 2011 r. : tezi dopovidney: u 2-h ch.* Part 1. Sumy, SumDU, 2011, pp. 186–188. **4.** *Molod Ukrayini u dzerkali sotsiologiyi* [Youth of Ukraine in the

mirror of Sociology]. Ed. by O. BalakIrEva, O. Yaremenko. Kyiv : *UNSD*, 2001. 210 p. **5.** *Yaremenko O., BalakIrEva O., Vakulenko O.* *Formuvannya zdorovogo sposobu zhittya molodi: problemi I perspektivi. Monografyia* [Building a healthy lifestyle of youth: problems and prospects. Monograph]. Kyiv, UkraYinskiy In-t sotsIalnih dosIIdzhen, 2000. 207 p. **6.** *Uchast molodi v suspllnomu zhittI: dosIId, mozhlivostI, bar'Eri : schorIchna dopovid Prezidentu UkraYini, Verhovny RadI UkraYini, kabinetu MInIstrIv UkraYini pro stanovische molodi v UkraYini (za pIdsumkami 2011 roku)* [Youth participation in public life, experiences, opportunities, barriers annual report to the President of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine on the situation of youth in Ukraine (in 2011)]. Kyiv, 2012. 222 p. **7.** *Borodin E., Hohich I.* *Viznachennya ponyat «aktivnIst molodi» ta «uchast molodi» u molodIzhnly polititsI: derzhavno-upravlnIyskiy aspekt* [Definitions "activity of youth" and "youth participation" in youth polytytsi: public-administrative aspect]. *Derzhavne upravlnIynya ta mIstseve samovyadyuvannya. ZbIrnik nauk. Prats.* 2012, issue 3(14), pp. 20–28. **8.** *TsInnIstI orIEntatsiYi suchasnoYi ukraYinskoYi molodi. SchorIchna dopovid Prezidentu UkraYini, Verhovny RadI UkraYini pro stanovische molodi v UkraYini (za pIdsumkami 2015 roku)* [Values of modern Ukrainian youth. The annual report to the President of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine on the situation of youth in Ukraine (based on 2015)]. Kyiv, 2016. 200 p. **9.** *Stasevska O.A.* *Sistema tsInnostey yak osnova buttya suchasno ukraYinsogo suspIstva* [The value system as the basis of existence of contemporary Ukrainian society]. *VIsnik NatsIonalnogo unIversitetu «Yuridichna akademIya UkraYini ImenI Yaroslava Mudrogo»*. 2014, no. 1 (20), pp. 62–76. **10.** *Molod UkraYini – 2015* [Youth of Ukraine - 2015]. Available at: http://dmsu.gov.ua/media/2015/12/09/5/Molod_Ukraine_block.pdf. (accessed 30.09.2016). **11.** *Golovaha E., Gorbachik A.* *SotsIalnl zmlni v UkraYini ta EvropI: rezultati Evropeyskogo sotsIalnogo dosIIdzhennya 2005-2007* [Social change in Ukraine and Europe: results of the European Social Survey 2005-2007]. Kyiv, Institut sotsIologiyi NAN UkraYini, 2008. 127 p. **12.** *Karetna O. O.* *Polittichna aktivnIst molodi yak umova sotsIalno-polittichnih transformatsiy v UkraYini* [The political activity of youth as a condition for social and political transformations in Ukraine]. Available at: <http://www.stattionline.org.ua/politologiya/30-politika-politichna-aktivnist-molodi-yak-umova-socialno-politichnix-transformacij-vukra%D1%97ni.html>. (accessed 30.09.2016).

Надійшла (received) 29.11.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Суспільно-політична активність української молоді в умовах формування громадянського суспільства / Л. В. Перевалова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Х.: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 10–17. – Бібліогр.: 12 назв. – ISSN 2227-6890.

Общественно-политическая активность украинской молодежи в условиях формирования гражданского общества / Л. В. Перевалова // Вестник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальные проблемы развития украинского общества. – Х.: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 10–17. – Библиогр.: 12 назв. – ISSN 2227-6890.

Social and political activity of the Ukrainian young people in the conditions of formation of civil society / L. V. Perevalova // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of development of Ukrainian society. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – №. 40 (1212). – P. 10–17. – Bibliogr.: 12. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Перевалова Людмила Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор, завідувач кафедри права; тел.: (067)575-09-89; e-mail: perevalova.54@mail.ru.

Перевалова Людмила Викторовна – кандидат философских наук, доцент, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», профессор, заведующая кафедрой права; тел.: (067)575-09-89; e-mail: perevalova.54@mail.ru.

Perevalova Ludmila Viktorovna – Candidate of Science (Ph. D) in Philosophy, Docent, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Professor, Head of Department of Law; tel.: (067)575-09-89; e-mail: perevalova.54@mail.ru.

УДК. 349.2

О. В. ГАСВАЯ**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ТРУДОВОГО ПРАВА**

У статті досліджуються джерела зародження міжнародного трудового права. Відстежується дисбаланс на ринку праці і тяжке становище промислових робітників. На прикладі діяльності роботодавців 19 ст. Р. Оуена і Д. Леграна розкривається людяність і гуманність підходу до працівників. Ілюструється, як встановлювалися і виборювалися міжнародні трудові стандарти працюючих, які були засновані на гуманності, соціальному і економічному рівні життя.

Ключові слова: міжнародне трудове право, цивілізовані вимоги, дисбаланс ринку праці, загальні трудові стандарти, концепція прав людини.

В статье исследуются источники зарождения международного трудового права. Отслеживается дисбаланс на рынке труда и тяжёлое положение промышленных работников. На примере деятельности работодателей 19 ст. Р. Оуэна и Д. Леграна раскрываются человечность и гуманность подхода к работникам. Иллюстрируется, как устанавливались и выработывались международные трудовые стандарты работающих, которые были основаны на гуманности, социальном и экономическом уровне жизни.

Ключевые слова: международное трудовое права, цивилизованные требования, дисбаланс рынка труда, общие трудовые стандарты, концепция прав человека.

In the article the sources of the emergence of international labor law has been investigated. The imbalance in the labor market and the plight of the industrial workers have been tracked. At the example of the activity of such employers of the 19th century as Robert Owen and Daniel Legran, the humanity and humaneness of the approach to the employees have been revealed. It is illustrated how the international labor standards of the employees, based on humanity, social and economic level of living, have been established and worked out. It is represented the work of the first in the history International Labor Conference on the problems of labor regulation which has taken place in Berlin with the participation of thirteen European countries. It is foreseen the holding of the international conference of law and establishment of the International Labor Organization (ILO) as a structural subdivision of the League of Nations in accordance with the Treaty of Versailles.

Key words: international labor law, civilized demands, imbalance of labor market, common labor standards, the concept of human rights.

Вступ. Ідея міжнародно-правового регулювання праці виникла в світі майже одночасно з національним трудовим правом. В результаті промислової революції в кінці XVIII – початку XIX ст. з'явився новий суспільний клас – пролетаріат. Історія становлення та розвитку міжнародного трудового права нерозривно пов'язана з процесом формування класу найманих працівників. Прагнення до поліпшення умов праці, побуту, життєвого рівня, загального добробуту як самих працівників, так і членів їхніх сімей, міжнародна інтеграція та деякі інші чинники сприяли появі міжнародних інституцій, що основними завданнями ставили вироблення єдиних міжнародних стандартів у сфері найманої праці та трудових відносин. Забезпечуючи регулювання міждержавних відносин, спрямованих на захист основних трудових прав людини, міжнародне трудове право, водночас, є частиною міжнародного захисту прав людини, і більше того, саме міжнародне трудове право поклато початок становленню інституту захисту прав людини у міжнародному праві.

Загалом проблемам формування прав громадян почали надавати належної уваги ще з часів прийняття у 1215 р. Великої Хартії вольностей. Проте як обов'язок держави – захищати права своїх громадян – почали визначати з часу конституціонування так званих буржуазно-демократичних прав. Серед перших, хто висував ідеї міжнародно-правового регулювання праці та робив спроби захисту трудових прав працівників з допомогою міжнародних засобів, були англійський соціаліст Роберт Оуен та промисловець і політичний діяч Ч. Хіндлі, французький лікар та економіст Луї Рене Вільєрм, а також швейцарський послідовник Роберта Оуена Даніель Легран.

Аналіз останніх досліджень. Упродовж більшої частини XX століття українські вчені-трудовики значної уваги надавали обґрунтуванню специфіки предмета, метода, джерел, функціонального призначення тру-

дового права, міжнародного трудового права, а також окресленню системи його принципів. Ці питання знайшли відображення у роботах: М. Й. Бару, О. Т. Барабаша, В. Я. Бурака, Я. І. Безуглої, Г. С. Гончарової, Р. І. Кондратьєва, А. Р. Мацюка, В. І. Прокопенка, О. І. Процевського, З. К. Симорота, П. Р. Ставицького. Корінні зміни соціально-політичної системи українського суспільства, що відбулися наприкінці XX – на початку XXI століть, зумовили потребу нового осмислення проблем теорії трудового та міжнародного трудового права та вироблення принципово нової концепції цієї галузі, що втілено у дослідженнях: В. М. Андріїва, Н. Б. Болотіної, В. С. Венедіктова, С. В. Венедіктова, В. В. Жернакова, П. І. Жигалкіна, І. В. Зуба, М. І. Іншина, Д. О. Карпенка, З. Я. Козак, В. В. Лазора, Л. І. Лазор, О. Т. Панасюка, П. Д. Пилипенка, С. В. Попова, С. М. Прилипка, В. О. Процевського, О. І. Процевського, В. Г. Ротаня, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишевої, І. І. Шамшиної, В. І. Щербини, І. М. Якушева, О. М. Ярошенка. Проте, незважаючи на широкий спектр існуючих наукових публікацій, низка проблем у зазначеній царині вимагає вирішення й удосконалення. Указаним і зумовлюються своєчасність і важливість дослідження широкого кола питань, пов'язаних з вивченням історії міжнародного трудового права в умовах ринкової економіки. Своєчасність наукового пошуку пояснюється й тим, що функціонуючі євроінтеграційні процеси загострили проблему відповідності національного законодавства України (в тому числі у сфері міжнародного трудового права) існуючим міжнародним стандартам.

Метою цього дослідження є доведення того, що завдяки зусиллям міжнародних організацій створено збірник модельних правових норм, творче застосування яких є необхідною умовою розробки та удосконалення будь-якої національної системи міжнарод-

© О. В. Гасвая, 2016

дного трудового права, що намагається відповідати загально цивілізованим вимогам.

Матеріали і результати дослідження. Відносини між працівниками того часу і власниками заводів будувалися на базі цивільного права, яке було в якості основи свободи договору і юридичної рівності сторін. При цьому пропозиція робочої сили у багато разів перевищувала попит на неї з боку промисловців, що дозволяло останнім нав'язувати кабальні умови праці для працівників. Цей дисбаланс на ринку праці і тяжке становище промислових робітників [1], з одного боку, приводили до стихійних протестів самих працівників і, з іншого, привертала увагу державних і громадських діячів до цієї проблеми. Деякі роботодавці, розуміючи несправедливість існуючої системи, в добровільному порядку, за свій рахунок, встановлювали більш сприятливі умови праці для робітників. Серед таких роботодавців найбільш відомий Роберт Оуен, британський промисловець і філантроп.

Роберт Оуен (1771–1858), на початку 19 ст. був співвласником і керуючим текстильної фабрики містечка Нью-Ланарк, недалеко від Глазго. Оуен організував на фабриці замкнуту робочу комуну, в якій займався не тільки промисловою діяльністю, а й освітою і вихованням робітників. Оуену вдалося на своїй фабриці поєднувати економічне процвітання з хорошими умовами праці працівників, що було унікальним явищем в той час. Фабрику в Нью-Ланарку відвідувала величезна кількість людей, серед яких був і майбутній російський імператор Микола I, який кликав Оуена переселитися зі своєю комуну в Росію, від чого той відмовився. Оуен вважав, що найважливішою причиною бідності є конкуренція людської і машинної праці. Для перемоги над бідністю, на його думку, слід було підпорядкувати машини інтересам всіх людей і правильно організувати виробництво. Оуен розробив концепцію ідеальної робочої комуні. У цій комуні працювало близько 1200 чоловік, що проживають у великому загальному приміщенні. Харчування і дозвілля працівників повинні були проходити спільно, проте, у кожній сім'ї були свої кімнати. Діти до трьох років мали виховуватися в своїх сім'ях, а потім жити в комуні, причому батьки мали можливість спілкуватися з дітьми в будь-який час. Вважається, що багато ідей Оуена, які не були реалізовані на практиці при його житті, знайшли своє відображення в сучасних ізраїльських кібуцах.

Р. Оуен, протягом багатьох років, звертався до британського парламенту з пропозиціями про прийняття фабричного законодавства, проте великого успіху в цьому не домогся.

Для таких роботодавців-гуманістів встановлення загальних для всіх трудових стандартів було важливим і з економічної точки зору – собівартість продукції їх конкурентів, які не витрачають гроші на соціальні потреби працівників, була нижче витрат перших.

Менш відомим мотивом прийняття трудового законодавства було те, що дуже багато молодих людей з робітничого класу визнавалися непридатними до військової служби через жалюгідний стан здоров'я, викликаний умовами їх роботи і життя.

Виходячи з міркувань про те, що міжнародні договори, що стосуються праці, допоможуть уникнути конкуренції між державами за рахунок власних робітників, промисловець з Ельзасу Д. Легран у 1840-і роки став звертатися до державних діячів різних країн з пропозиціями щодо прийняття таких договорів. Аргументація Леграна ґрунтувалася також і на тому, що працівники не будуть довго терпіти те становище, в якому вони знаходяться, і урядам слід побоюватися соціальних потрясінь.

Трохи пізніше виникла концепція прав людини другого покоління, тобто соціальних прав. Важливий внесок у розвиток ідеї права на гідне існування внесли російські мислителі – В. С. Соловйов і П. І. Новгородцев.

У другій половині XIX ст. ряд офіційних пропозицій щодо встановлення міжнародного регулювання праці був зроблений у німецькому та французькому парламентах. У 1881 р. Швейцарська Конфедерація запропонувала Федеральному консулу провести консультації з іншими промислово розвиненими державами з приводу проведення міжнародної конференції праці з метою прийняття міжнародних актів про працю. Однак позитивної реакції від інших держав в той час не було.

Ідея міжнародного регулювання праці на той час отримала підтримку з боку соціалістичних рухів і конгресів профспілок, які до цього моменту дотримувалися майже виключно революційних поглядів. Можна стверджувати, що встановлення міжнародних трудових стандартів ще з XIX ст. мотивувалося трьома групами причин: гуманітарними, соціальними та економічними. Гуманітарні міркування зводилися до того, що трудящі перебувають у важкому становищі, потребують допомоги, і держави повинні співпрацювати між собою з метою встановлення більш гуманних трудових стандартів. Соціальні міркування були пов'язані з побоюваннями соціальних потрясінь, які могли прийняти транснаціональний масштаб – ці побоювання реалізовувалися в повній мірі трохи пізніше – під кінець Першої світової війни. Нарешті, економічні міркування – це побоювання, що інша держава буде конкурувати з національно економічною своєї держави за рахунок низьких витрат на працю працівників.

Перша в історії міжнародна конференція з питань регулювання праці відбулася в Берліні в 1891 р. за участю тринадцяти європейських країн. Конференція закінчила свою роботу виробленням побажань, адресованих європейським урядам. Втім, це не привело в той момент до реальних кроків з боку держав. У 1897 р відбулися ще два міжнародні конгреси: в Цюріху та Брюсселі. Перший був організований профспілковими організаціями, другий – представниками влади, дипломатами і діловими колами. Обидва конгреси виступили з ініціативою створення Асоціації по юридичному захисту трудящих, яка в підсумку була заснована через три роки на міжнародній конференції в Парижі. Асоціація не була офіційною міжнародною організацією, однак користувалася підтримкою ряду європейських держав. Метою Асоціації

був періодичний огляд національного трудового законодавства, а також сприяння проведенню міжнародних конференцій з питань праці. В результаті діяльності Асоціації швейцарський уряд у 1905 і 1906 рр. провів міжнародні конференції, на яких були прийняті перші міжнародні трудові конвенції. Одна з них стосувалася заборони нічної праці жінок в промисловості, інша – заборони використання жовтого фосфору у виробництві сірників. Ухвалення інших міжнародних конвенцій було перервано Першою світовою війною.

Протягом Першої світової війни робітничий рух значно посилювався, причому він почав розвиватися в двох напрямках. Радикальна частина профспілок була налаштована революційно, а помірний рух відстоював отримання соціальних прав шляхом державних реформ соціал-демократичного характеру. У Росії відсутність традицій соціальної демократії стало однією з найважливіших причин перемоги революційних сил в 1917р. Те ж саме майже сталося в Німеччині в 1919 р. Більшовицький уряд відразу ж оголосив про намір зробити соціалістичну революцію всесвітньою, що викликало природні побоювання з боку урядів держав, які перемогли у Першій світовій війні. Вони стали більш сприйнятливі до ідеї прийняття міжнародного трудового законодавства, яке повинно було стати свого роду захистом від революційних потрясінь. Не дивно, що преамбула до Статуту МОП 1919 р. починається з того, що «загальний і міцний мир може бути встановлений тільки на основі соціальної справедливості». Саме тому створення МОП стало одним з підсумків закінчення війни: частина XIII Версальського мирного договору, якою закріплювався повоєнний світоустрій, стосувалася питань міжнародного регулювання праці і передбачала створення МОП.

У Радянського союзу з Міжнародною організацією праці з самого початку склалися дуже непрості відносини: з одного боку, МОП захищала робітників, що так само було основоположним елементом радянської політики, з іншого – в цілі МОП входило збереження діючої капіталістичної системи, що радянській політиці в корені суперечило. Радянський Союз увійшов до складу МОП тільки в 1934 р., після того, як був узятий курс на побудову соціалізму і комунізму в окремо взятій країні, а ідея світової революції була «забута». Однак незабаром після нападу на Фінляндію (в 1939 р.) СРСР був виключений з Ліги Націй, що автоматично призвело до виключення СРСР з Міжнародної організації праці (1940 р.). Членство СРСР в МОП вже було відновлено після смерті Сталіна – в 1954 р. Незважаючи на те, що СРСР ратифікував деякі конвенції МОП, ставлення до цієї організації до кінця радянського періоду залишалося досить прохолодним. У підручниках з радянському трудовому праву ця організація, як правило, взагалі не згадувалася [2].

У Версальському мирному договорі було передбачено проведення міжнародної конференції праці та установа Міжнародної організації праці (МОП) в якості структурного підрозділу Ліги Націй. Був прийнятий Статут МОП, встановлена процедура прийняття актів МОП – міжнародних конвенцій і рекомендацій.

Першим генеральним директором Міжнародного бюро праці (МБП) був обраний один з найбільш актив-

них ініціаторів створення організації – французький політичний діяч Альбер Тома. Він очолював Організацію до своєї смерті в 1932 р. Альбер Тома (1878–1932) – французький політичний і громадський діяч, журналіст. У 1915 р., у віці 36 років, А. Тома став членом уряду Французької Республіки, а в 1916 р. отримав найважливіший під час Першої світової війни пост міністра озброєнь.

На першій сесії Міжнародної конференції праці, яка відбулася в 1919 р. у Вашингтоні, і в діяльності якої він не брав участі, А. Тома був обраний Генеральним директором Міжнародного бюро праці. З цього моменту аж до самої смерті 1932 р. вся діяльність А. Тома була пов'язана з Організацією. Вважається, що завдяки його енергійному керівництву, МОП отримала дуже потужний імпульс до розвитку. Протягом всього декількох років з моменту заснування МОП стала дуже помітною міжнародною організацією, що отримала свою власну будівлю в Женеві, в якій працювали близько 400 чоловік, прийняла значну кількість конвенцій і рекомендацій, стала вести активну пропагандистську роботу по популяризації міжнародних трудових стандартів. Під керівництвом А. Тома був створений діючий досі механізм контролю за дотриманням конвенцій МОП.

Перша Міжнародна конференція праці МОП відбулася в жовтні 1919 року у Вашингтоні, на ній було прийнято відразу шість конвенцій і шість рекомендацій. Протягом перших двадцяти років роботи МОП – з 1919 по 1939 р. – було прийнято 67 конвенцій і 66 рекомендацій МОП, опублікованих разом в 1939 р. під назвою «Міжнародний трудовий кодекс». Цей міжвоєнний період діяльності МОП іноді прийнято називати «золотим століттям нормотворчості». Пізніше процес прийняття конвенцій і рекомендацій МОП істотно сповільнився. В даний час далеко не на кожній Міжнародній конференції праці приймається хоча б одна конвенція або рекомендація.

У 1926 р. для здійснення контролю за реалізацією прийнятих міжнародних норм був заснований Комітет експертів і Комітет Конференції щодо застосування Конвенцій і Рекомендацій.

У 1930-і роки Міжнародна організація праці зіткнулася з масовим безробіттям і фінансовою кризою світового масштабу, спровокованим Великою депресією в США. Як спосіб подолання економічних проблем держави прагнули скоротити обсяг прав, що надавалися працівникам, для зменшення витрат бізнесу. Ця обставина позначалося і на готовності приймати міжнародні акти про працю.

Після початку Другої світової війни штаб-квартира МОП була тимчасово перенесена з Женеві, що знаходилася в самому центрі охопленої війною Європи, в Монреаль, де і здійснювала діяльність МОП до повернення штаб-квартири в Женеву після закінчення війни.

У 1944 р. на Міжнародній конференції праці був прийнятий новий програмний акт МОП – Декларація щодо цілей і завдань Міжнародної організації праці (Філадельфійська декларація), що увійшла в якості додатку до Статуту МОП. У Декларації відображені

фундаментальні принципи МОП, що застосовуються і понині: а) праця не є товаром; б) свобода слова і профспілкової діяльності є необхідною умовою для постійного прогресу; в) злидні в будь-якому місці є загрозою для загального добробуту; г) боротьба зі злиднями повинна вестися з неослабною силою в кожній державі і шляхом постійних і об'єднаних міжнародних зусиль, при яких представники робітників і підприємців, що користуються рівними правами з представниками уряду, приєднуються до них у вільному обговоренні і прийнятті демократичних рішень з метою сприяння загальному добробуту.

Міжнародна організація праці після Другої світової війни була включена в структуру нової глобальної міжнародної організації – Організації Об'єднаних Націй.

Період з кінця Другої світової війни до 1960-х років характеризувався великою нормотворчою активністю МОП і прийняттям істотної кількості актів, в тому числі фундаментальних конвенцій, що стосуються свободи об'єднання і колективних переговорів, а також заборони дискримінації.

У 1969 р Міжнародної організації праці в честь п'ятдесятиріччя від дня створення була присуджена Нобелівська премія миру за сприяння поліпшенню життя трудящих. Як було зазначено в промові голови Нобелівського комітету при нагородженні, МОП – це «одне з рідкісних інституційних утворень, створенням яких може пишатися людство» [3].

Подальший період існування МОП був відзначений протистоянням соціалістичного і капіталістичного блоків країн-учасниць. Конфлікт до 1970-х років досяг таких масштабів, що в знак протесту проти критики на свою адресу і застосування з боку МОП «подвійних стандартів» США вийшли в 1977р. зі складу МОП. Оскільки на США припадала дуже велика частка членських внесків в цю організацію, вихід США спричинив істотні фінансові труднощі в МОП. Тільки після того, як МОП пішла на окремі поступки щодо США, ця держава встановила своє членство в 1980 р.

Закінчення «холодної війни» дозволило зняти в рамках МОП питання, пов'язані з ідеологічними протиріччями, і сконцентрувати зусилля Організації на вирішенні гострих сучасних проблем міжнародно-правового регулювання відносин у сфері праці.

У системі міжнародного права міжнародне трудове право виступає як сукупність взаємопов'язаних правових норм, що утворюють цілісну систему зі складною внутрішньою структурою, зумовленою особливим характером регульованих відносин. У 1998 р була прийнята Декларація МОП про основоположні принципи і права в сфері праці.

Висновки. Завдяки започаткуванню норм міжнародного трудового права кожна держава встановлює стандарти, загальні правила, основні принципи щодо трудових прав працівників та необхідну поведінку суб'єктів міжнародного права в нормотворчій та право реалізуючій діяльності. У своїй сукупності вони утво-

рюють єдину систему права, об'єднану спільним предметом правового регулювання, тобто відносинами, що виникають між суб'єктами міжнародного права щодо вироблення єдиних стандартів у сфері праці та трудових відносин.

І. Я. Кисельов наголошує, що міжнародні стандарти праці – це своєрідна нормативна субстанція міжнародного трудового права, одне із досягнень сучасної цивілізації, що відображає результати діяльності держав, які покликані привнести у ринкову економіку соціальні цінності, розроблені зусиллями світового співтовариства. Змістом цих стандартів є концентроване відображення досвіду багатьох країн, результат скрупульозного відбору найбільш цінних та універсальних норм і положень національних систем трудового права, створення оригінальних синтезуючих правил регулювання трудових відносин [4]. Задача кожної країни, яка є членом МОП, просто дотримуватися і виконувати ті стандарти та правила, які є яскравими досягненнями сучасної цивілізації. На жаль, поки що, наша країна з багатьох питань в цій галузі, не відповідає вимогам світового співтовариства. Але вплив співробітництва з Міжнародною Організацією Праці дає поштовх для прийняття державою соціально-справедливих проектів, одним з яких є Генеральна угода на 2016–2017рр. Уряду, роботодавців та профспілок.

Список літератури: 1. *Райхесберг Н.* Международное фабричное законодательство / Н. Райхесберг. – Х., 1905. – 72 с. 2. *Люттов Н. Л.* Международное трудовое право / Н. Л. Люттов, П. Е. Морозов. – Москва: Проспект, 1911. – 216 с. 3. International Labour Organization. The ILO: What it is. What is does. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ilo.org/public/english/bureau/inf/download/brochure/pdf/broch_0904.pdf. Дата звертання : 30 вересня 2016. 4. *Зенгер А.* Права человека и контроль за их осуществлением в международной организации труда / А. Зенгер // Советское государство и право. – 1991. – №10. – С. 106. 5. Генеральна угода про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні 3 серпня 2016 року: угода КМУ від 23. 08. 2016р., № 0001120-16 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0006120-10/page>. Дата звертання : 30 вересня 2016.

References (transliterated): 1. Raykhesberh N. *Mezhdunarodnoe fabrychnoe zakonodatel'stvo* [The international factory laws]. Kharkiv, 1905. – 72 p. 2. Lyutov N. L. *Mezhdunarodnoe trudovoe pravo* / N. L. Lyutov, P. E. Morozov / Moskva: Prospekt. – 1911. – 216 p. 3. International Labour Organization. *The ILO: What it is. What is does*. Available at: www.ilo.org/public/english/bureau/inf/download/brochure/pdf/broch_0904.pdf. (accessed 30.09.2016) 4. Zenher A. *Prava cheloveka y kontrol' za ykh osushchestvlenyem v mezhdunarodnoy orhanyzatsyyu truda* [Human rights and control over their implementation in the international labor organization] // *Sovetskoe hosudarstvo y pravo*. [Soviet State and Law]. 1991, № 10, – p. 106. 5. *Heneral'na uhoda pro rehulyuvannya osnovnykh pryntsyypiv i norm realizatsiyi sotsial'no-ekonomichnoyi polityky i trudovykh vidnosyn v Ukraini 3 serpnya 2016 roku: uhoda KМУ vid 23. 08. 2016r., 0001120-16* [General agreement on the regulation of the basic principles and norms of social and economic policy and labor relations in Ukraine August 3, 2016] Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0006120-10/page/>. (accessed 30.09.2016).

Надійшла (received) 30.11.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Становлення і розвиток міжнародного трудового права / О. В. Гасвая // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 18–22. – Бібліогр. : 5 назв. – ISSN 2227-6890.

Становление и развитие международного трудового права / А. В. Гаевая // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 18–22. – Бібліогр.: 5 назв. – ISSN 2227-6890.

Formation and development of international labor law / A. V. Gayevaya // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2016. – №. 40 (1212). – P. 18–22. – Bibliogr.: 5. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Гаевая Олександра Валентинівна – кандидат юридичних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри права; тел.: (067) 598-52-74; e-mail: gayevaya_aleks@mail.ru.

Гаевая Александра Валентиновна – кандидат юридических наук, доцент, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры права; тел.: (067) 598-52-74; e-mail: gayevaya_aleks@mail.ru.

Gayevaya Aleksandra Valentynovna – Candidate of Sciences (Ph. D.) in Law, Docent, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Associate Professor of Department of Law; tel.: (067) 598-52-74; e-mail: gayevaya_aleks@mail.ru.

УДК 34.01

М. О. СЕМКО, І. Ю. ШАБЛЕВСЬКА

ПОНЯТТЯ ДЖЕРЕЛ МОРАЛІ ТА ПРАВА

Розглянуто та проаналізовано взаємний зв'язок та взаємний вплив понять моралі та права. Доведено первісність моральних принципів, як основи для створення правового механізму у суспільстві. Досліджено механізм перетворення моральних засад у правові норми. Стверджена думка, про набуття сили правом лише у випадку, коли його норми містять у собі мораль, моральні цінності. Розкрито проблему принципу моральності права та пошуку засобів забезпечення дії цього принципу у суспільстві. Проаналізовані ступені регулятивної функції моралі та права у взаємовідносин між людьми у суспільстві. Приведені елементи схожості та різниці між поняттями права та закону. Також, виявлено невідповідність між принципами моралі та права у сучасному законодавстві держави.

Ключові слова: мораль, право, держава, законодавство, громадська думка, суспільство, закон, регулятивні функції, правове регулювання, особистість.

Рассмотрена и проанализирована взаимная связь и взаимное влияние понятий морали и права. Доказана первобытность моральных принципов, как основы для создания правового механизма в обществе. Исследован механизм преобразования нравственных основ в правовые нормы. Подтверждена мысль, о обретение силы правом только в случае, когда его нормы содержат в себе мораль, моральные ценности. Раскрыта проблема принципа нравственности права и поиска средств обеспечения действия данного принципа в обществе. Проанализированы степени регулятивной функции морали и права в взаимоотношений между людьми в обществе. Приведены элементы сходства и различия между понятиями права и закона. Также, выявлено несоответствие между принципами морали и права в современном законодательстве государства.

Ключевые слова: мораль, право, государство, законодательство, общественное мнение, общество, закон, регулятивные функции, правовое регулирование, личность.

Reviewed and analyzed the connection and mutual influence of concepts of morality and law. Proven primitive moral principle as the basis for the creation of the legal mechanism in society. Studied the mechanism for converting moral principles into legal norms. Confirmed the idea of obtaining power law only in the case when its rules contain morality, moral values. The problem of the principle of moral rights and the means to enforce this principle in the society. Analyzed extent of the regulatory functions of morality and law in relationships between people in society. Given the similarities and differences between the concepts of law. Also, a discrepancy is found between the principles of morality and law in modern law.

Key words: morality, law, government, legislation, public opinion, society, law, regulatory functions, legal regulation, personality.

Моральний та етичний фактори особливу роль відіграють у відображенні громадської оцінки демократичних перетворень, що проводяться у нашій країні, поведінки державних службовців та осіб, що займають керівні посади. Визначення морально-правової оцінки моральних якостей посадових осіб, при цьому, є обов'язковою умовою і важливим напрямком підвищення ефективності державної служби і кадрової політики. Мораль є суспільним явищем, яке охоплює соціальні, психологічні, пізнавальні та інші специфічні якості, що виконують різні громадські функції. Взагалі можна визначитись, що мораль – це особлива форма громадської свідомості і вид суспільних відносин; один з основних способів регуляції дій людини в суспільстві

за допомогою специфічних норм (норм моралі). Закони моралі записані в природі, мораль – це продовження природних законів нашої психіки [7, с. 38].

Про місце моралі в рамках соціальної дійсності, можна сказати, що мораль не має своєї суворо і постійно окресленої сфери. Вона іманентна до всякої громадсько-значимої діяльності, всім громадським відносинам. Так, політичні рішення характеризуються як гуманні та антигуманні, економічні відносини – як справедливі чи несправедливі, духовна позиція – як чесна чи безчесна, тощо.

Моральним посиленням взаємодії людей об'єднаних професійними інтересами є визнання головної ролі у спілкуванні у тому сенсі, що воно сві-

домо стверджує свободу і унікальність, гідність та суверенність партнерів, що спілкуються, це також передбачає морально-емоціональну атмосферу взаємної поваги, симпатії, уваги до іншої людини, незалежно від будь-яких утилітарних міркувань, безкорисно. Усі ці ціннісні предикати моральної поведінки складають загальноприйняті моральні норми поведінки.

Мораль складає сутність особистості людини, визначає сенс його життя. У будь-якому колективі, сфері пізнання, адміністративній і громадській діяльності, у сімейних відносинах, у вільний час – усюди людина вступає у складну систему зв'язків з іншими людьми, свідомо чи підсвідомо керується тими чи іншими принципами та нормами. Суспільство є певною цілісністю, що передбачає життя індивідів по деяким правилам. Перш за все, моральна практика виникла з об'єктивної необхідності неформального регулювання взаємовідносин у громадському житті, в чому й полягає основна функція моралі. Подібна функція належить їй до інших суспільних інститутів, політичних та правових. Зрозуміти різницю між мораллю та правом можна не тільки через сутність моралі, але й через особливості її функціонування, в тому числі в процесі реалізації власних повноважень.

Звичаї і являють собою певне право. Однак з того моменту, як зовнішня сторона життєдіяльності людини відділилась від її внутрішнього духовного світу, почалось суперництво двох типів норм: моралі та права. Право керувало зовнішньою стороною, поведінкою, а мораль – внутрішньою. Незважаючи на протиріччя між ними, правова норма живе лише завдяки моральному складу. Коли цього складу не стане, правова норма перестане існувати де-факто. Саме цим пояснюється багато «пустих» законів. Тому, як це не парадоксально, право зацікавлене в збереженні морального клімату, моральних цінностей які його живлять.

Мораль є одним з джерел формування права. Мораль була основою римського права, коли духовна ситуація в Римській імперії стала характеризуватися падінням моральності. В цій ситуації, як в аналогічних історичних ситуаціях, ядром стає сконденсований мінімум моралі. Відомий філософ В. С. Соловйов зауважив, що право це нижча межа, тобто деякий мінімум моральності – це лише одна сторона формування юридичних норм [5, с. 57]. Іншою стороною, іншим джерелом є воля та інтереси правлячої верхівки, правлячого класу. Щодо волі та інтересів правлячого класу, то вони можуть носити досить різний характер. Інтереси правлячого класу можуть співпадати з інтересами суспільства, а в чомусь можуть і не співпадати, і навіть носити протилежний характер.

Ідейне обґрунтування моральні норми отримують у вигляді ідеалів добра, користі, правильності, справедливості, людяності тощо. На відміну від права виконання вимоги моралі санкціонується лише формами духовного впливу (суспільної оцінки, похвали або осуду). Моральні норми відображаються в суспільній свідомості та існують у вигляді принципів, понять, ідеалів, правил поведінки, оцінок тощо. Нема якихось особливих вимог до їх форми, головне в моральних нормах – це зміст. Мораль це продукт духовного жит-

тя суспільства, моральні норми містять у собі вищі ідеали людства. Міцність правового регулювання визначається тим, в якому ступені норми моралі стали частиною законодавства [1, с. 32].

Право має силу тоді, коли його норми містять у собі мораль, моральні цінності. В праві моральні цінності виконують подвійну роль. По-перше, на їх основі виробляються нові і вдосконалюються існуючі юридичні норми. По-друге, вони виступають як критерій якості права і його застосування у практиці. Традиційні загальнолюдські цінності добра, істини, обов'язку, честі та гідності через посередництво моралі закріплюються сучасному вітчизняному та міжнародному законодавстві. Ступенем закріплення в законодавстві моральних цінностей є показник рівня розвитку права та цивілізаційного суспільства [6, с. 29].

Отже, мораль являється основою гуманізму в громадському та державному житті, основою гуманізму в праві. При цьому потрібно усвідомлювати, що норми права, що формальним чином регламентують навіть посадові повноваження, компетенцію та найважливіші процедури діяльності державних службовців, не можуть мати всезагального характеру. Лише право не здатне урегулювати всю багатоманітність взаємовідносин суспільства та держави, громадянами та організаціями. Чим більше меж дозволеного та можливого, тим менше стандартизований і драматизований управлінський процес прийняття і виконання рішень, тим ширше поле для виявлення особистісного, індивідуального, присутне лише для конкретної особи. Навіть неохоплену юридичними нормами сферу професійної діяльності державних службовців визначають соціальні норми – загальноприйняті норми моралі та моральності, управлінської етики, допустимої поведінки, загальної та ділової культури. Дотримання цих норм є досить важливим фактором. Їх соціальна значимість в державному управлінні посилює роль моральних та етичних обмежувачів та регуляторів громадської, службової діяльності та поведінки.

Мораль регулює відносини між особистістю та особистістю, особистістю та суспільством, державою та громадянами, але регулює лише в межах діючого офіційно правового поля – коли є відповідні даній ситуації закони, нормативні документи. А. А. Гусейнов визначає особливості моралі наступним чином:

а) мораль характеризує здатність людини жити у зв'язку із оточенням і представляє собою форму відносин між людьми;

б) мораль не підпорядкована принципу причинності та корисності;

в) моральний закон не допускає розходження суб'єкта і об'єкта дії, тобто прокламувати мораль і практикувати її самому – це нерозривний процес;

г) мораль – важкий тягар, який людина добровільно несе на собі.

Мораль і право не співпадають повністю, але між ними багато схожого, і вони виконують всезагальну соціальну функцію: регулюють поведінку людей. І мораль, і право являють собою сукупність відносно стійких форм (правил і приписів), що відображають за-

гальне уявлення про справедливе та правильне. Ці норми мають загальний характер. Але за рідким виключенням, ці норми носять фіксований характер, тобто офіційно проголошуються державою.

Норми моралі в основному живуть у свідомості. Не менш важливою відмінністю між ними є те, яким способом вони регулюють поведінку людей. Виконання норм права забезпечується мірами примусу (адміністративними, кримінальними, економічними санкціями) за допомогою спеціального апарату правосуддя, яке виконується посадовими особами. Вимоги ж моралі підтримуються силою загальноприйнятих звичаїв, громадської думки або ж власного переконання індивіда. Іноді виникає невідповідність між вимогами закону та моральності, це пов'язано не з відмінностями моралі і права як такими, а з протиріччями, що існують всередині форм контролю (між законодавством та його практичним здійсненням, між вимогами суспільства і власної совісті). Процес зближення і злиття моралі і права у форму свідомості, що буде регулювати поведінку людей і громадський порядок, носить довготривалий та складний характер. Сприяти цьому процесу мусить кодифікація моральних принципів та їх виконання як самого незаперечного закону [3, с. 40].

З точки зору моральності права має бути сформований законодавчий механізм для регулювання суспільних відносин. Ось чому моральність права дуже актуальна, реальна категорія, яка, наче лакмусовий папірець перевіряє законодавство на його добросовісність і справедливість. Соціальне призначення моралі полягає у постійному відтворенні відношення моральної залежності між людьми. Усвідомлення цієї залежності є необхідною умовою свободи вибору та моральної відповідальності особистості перед суспільством, важливішим фактором підтримання життєздатності суспільства, соціального прогресу. Як зауважив Ю. А. Агешин, мораль існує для того, щоб людське суспільство піднялося вище, і це високе призначення моралі повністю реалізується тільки в правовому свідомому суспільстві [4, с. 29].

Обсяг відносин, що регулюються мораллю досить великий. Він охоплює поведінку та свідомість людини у всіх сферах громадського життя: у праці, в побуті, в політиці, у науці, в сімейних, особистих внутрішньо-групових, класових відносинах. Принципи моралі стосуються всіх людей, фіксуючи в собі те загальне, що складає культуру людських взаємовідносин. Моральні норми підтримують чи заперечують певні суспільні відносини, устрій життя (на відміну від більш деталізованих традиційно-звичайних, ритуально-етикетних, організаційно-адміністративних і технічних норм). Тому мораль відображає більш глибокі прошарки соціально-історичних умов людського існування, розкриває його сутнісні потреби. Як форма суспільної свідомості мораль виконує багато функцій, головною з яких є регуляція взаємовідносин між людьми. Моральні регулювання передбачають:

а) наявність ідеалу, що виражає уявлення суспільства чи класу про моральну досконалість;

б) систему норм, виконання яких є необхідною умовою функціонування суспільства, досягнення ним своїх моральних цілей;

в) особливі форми соціального контролю, що забезпечують реалізацію моральних норм.

Ефективність морального регулювання визначається тим:

а) наскільки особистість засвоїла моральні вимоги;

б) наскільки ці вимоги виконуються свідомо та самостійно.

Останнє найкраще характеризує моральний облік людини.

В сучасних умовах важливим елементом морального регулювання виступає громадська думка. Вона включає в себе не тільки оцінку діяння з точки зору норм моралі, але й певні реальні відносини, що складаються у відповідності до цієї оцінки, і конкретні практичні дії, в яких розкриваються відношення до людини, що творить благо чи зло. Але роль суспільної думки не обмежується тим, що вона індивіда примушує рахуватися з нормами моралі.

Саме моральні джерела є основою для будь-якого права. Вони трансформуються в нього у мінливих формах і за різними рівнями адаптації, а тому, звичайно, справляють дійовий вплив на формування властивостей та якостей нормативно-правових актів. Фактично, як це наочно відстежуємо в процесі компаративного аналізу, майже унеможливується виявлення вихідних розбіжностей між правом та мораллю. Усвідомити ці розбіжності можна лише за кількістю та якістю моральних норм, які закладають у правові документи, щоб регулювати міру та рівень моральних дозволів та заборон.

Моральна та правова свідомість є адекватними за одних випадків, а також водночас неадекватними за інших, особливо тоді, коли кількісні та якісні характеристики права є менш обсяговими за своїм змістом, ніж ті моральні норми (стереотипи), які домінують у конкретному соціумі: державі, суспільстві, локальному світоглядному вимірі [2, с. 76].

Висновки. Державна та суспільна моральність є досить різною, навіть і за тих соціальних умов, в яких маніфестують гуманізм, демократію та рівноправність. А тому національне право, якщо воно стало прерогативою держави, а не громадського суспільства, завжди буде дещо утискувати суспільну моральність, причому до тих історичних часів, доки суверенітет громадянського суспільства не пошириться на саму державу.

Список літератури: 1. Ромовська З. Моральність права: міф чи реальність? / З. Ромовська // Юридичний вісник України. – 2003. – № 10. 2. Домбровський С. Мораль і право як специфічні форми людської свідомості / С. Домбровський // Філософська думка. – 2003. 3. Кузьмичев А. Проблеми моралі или права? / А. Кузьмичев // Служба кадрів. – 2001. 4. Агешин Ю. А. Политика, право, мораль / Ю. А. Агешин. – М.: Юрид. Лит., 1982. 5. Соловьев В. С. Нравственность и право: В 2 т. / В. С. Соловьев. – М., 1990. 6. Сінькевич О. В. Взаємодія конституційно-правових норм з нормами моралі / О. В. Сінькевич // Вісник КНУ С. Юридичні науки. – 2004. – № 10. 7. Тофтун М. Г. Етика / М. Г. Тофтун. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005.

References (transliterated): 1. Romov'ska Z. Moral'nist' prava: mif chy realiya? [Morality of Law: Myth or reality?]. *Yurydychnyy visnyk*

Ukrayiny [Juridical Bulletin of Ukraine]. 2003, № 10.
 2. Dombrov's'kyu Ye. Moral' i pravo yak spetsyfychni formy lyuds'koyi svidomosti [Morality and law as a specific form of human consciousness]. *Filosof's'ka dumka* [Philosophical Thought]. 2003.
 3. Kuz'mychev A. Problemy moral'y u lyu yu prava? [Issues of morality, or the rights?]. *Sluzhba kadrov* [Service personnel]. 2001.
 4. Aheshyn Yu. A. Polytyka, pravo, moral' [Politics, law, morality]. Moscow, Yuryd. Lyt., 1982.
 5. Solov'ev V. S. Nравstvennost' yu pravo. In

2 vols. Moscow, 1990.
 6. Sin'kevych O. V. Vzayemodiya konstytutsiyno-pravovykh norm z normamy morali [The interaction of constitutional and legal norms of moral norms]. *Visnyk KNU S. Yurydychni nauky* [Herald KNU C. Jurisprudence]. 2004, № 10.
 7. Toftul M. H. Etyka [Ethics]. Kyiv, Vydavnychyy tsentr „Akademiya”, 2005.

Надійшла (received) 08.12.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Поняття джерел моралі та права / М. О. Семко, І. Ю. Шаблевська // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 22–25. – Бібліогр.: 7 назв. – ISSN 2227-6890.

Понятия источников морали и права / М. А. Семко, И. Ю. Шаблевская // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 22–25. – Бібліогр.: 7 назв. – ISSN 2227-6890.

Idea of sources of morality and law / M. O. Semko, I. J. Shablevskaya // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – No. 40 (1212). – P. 22–25. – Bibliogr.: 7. – ISSN 2227-6890.

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Семко Михайло Олександрович – старший викладач кафедри права, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»; тел.: (067) 959-85-69; e-mail: semko007@mail.ru.

Семко Михаил Александрович – старший преподаватель кафедры права, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт»; тел.: (067) 959-85-69; e-mail: semko007@mail.ru.

Semko Mihajlo Oлександрович – Senior Lecturer of the Department of Law, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"; tel.: (067) 959-85-69; e-mail: semko007@mail.ru.

Шаблевська Ірина Юрійвна – інженер першої категорії кафедри права, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»; тел.: (099) 669-12-17; e-mail: shablevskaya@qip.ru.

Шаблевская Ирина Юрьевна – инженер первой категории кафедры права, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт»; тел.: (099) 669-12-17; e-mail: shablevskaya@qip.ru.

Shablevskaya Irina Jurievna – engineer of the first category of the Department of law, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"; tel.: (099) 669-12-17; e-mail: shablevskaya@qip.ru.

УДК 344.145

О. Л. МУРЕНКО, Г. М. ГАРЯЄВА

**ТРИМАННЯ В ДИСЦИПЛІНАРНОМУ БАТАЛЬЙОНІ
 ЯК ОДИН З ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ ВИПРАВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ**

У статті приводяться думки різних вчених та власні розмірковування автора щодо доцільності застосування специфічного покарання до військовослужбовців строкової служби, а також, існування в Збройних Силах України - спеціальних військово-виправних установ - дисциплінарних батальйонів й окремих дисциплінарних рот. Автор обґрунтовує направлення військовослужбовців, які скоїли злочини, для відбуття покарання в спеціальні військово-виправні установи, як таке кримінальне покарання, що є досить обмеженим і можливе тільки по відношенню до рядового і сержантського складу строкової служби, коли суд, з огляду на обставини справи й особистість засудженого, вважатиме доцільним замість позбавлення волі на термін до двох років застосувати направлення до дисциплінарного батальйону.

Ключові слова: дисциплінарний батальйон, кримінальна відповідальність, покарання, правопорядок, судочинство.

В статье приводятся мнения различных ученых и собственные рассуждения автора относительно целесообразности применения специфического наказания к военнослужащим срочной службы, а также, существование в Вооруженных Силах Украины – специальных военно-исправительных учреждений – дисциплинарных батальонов и отдельных дисциплинарных рот. Автор обосновывает направление военнослужащих, совершивших преступления, для отбывания наказания в специальные военно-исправительные учреждения, как такое уголовное наказание, что является достаточно ограниченным и возможно только по отношению к рядовому и сержантскому состава срочной службы, когда суд, учитывая обстоятельства дела и личность осужденного, сочтет целесообразным вместо лишения свободы на срок до двух лет применить направление в дисциплинарный батальон.

Ключевые слова: дисциплинарный батальон, уголовная ответственность, наказание, правопорядок, судопроизводство.

The article presents the views of various scientists and their own reasoning of the author on appropriateness of the specific punishment for the servicemen and also the existence in the Armed Forces of Ukraine special military correctional institutions and disciplinary battalions and separate disciplinary mouth. The author substantiates the direction of the servicemen who have committed crimes to serve their sentence in a special military prison, as a criminal punishment, which is quite limited and is only possible in relation to the ordinary and non-commissioned officers of military service, when the court, considering the circumstances of the case and the personality of the convicted person wish to deprivation of liberty for a term up to two years to apply the direction in the disciplinary battalion.

Keywords: disciplinary battalion, criminal responsibility, punishment, law and order, proceedings.

© О. Л. Муренко, Г. М. Гаряєва, 2016

Вступ. Протягом останніх років, на території нашої держави проводиться реформа кримінальної юстиції, що призвела до значущих змін кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, з метою удосконалення кримінально-правових відносин шляхом забезпечення загальнолюдських цінностей, дотримання демократичних принципів визначених Конституцією України та міжнародними договорами, ратифікованими в установленому порядку. Але разом з тим військово-кримінальне та військово-пенітенціарне право досі наслідує радянську правову школу, недостатньо враховуючи нові підходи в даних галузях законодавства. У зв'язку з останніми подіями, що відбуваються в Україні, більшість науковців та практиків концентрують свою увагу на питаннях кримінальної відповідальності військовослужбовців взагалі та види покарань, які можуть до них застосовуватися, зокрема. Такі злочини називаються військовими і в ряді випадків потребують специфічного впливу на осіб, що їх вчинили, адже необхідно виховувати цих правопорушників не тільки як громадян, але і як воїнів. Це визначає наявність в українському кримінальному законодавстві специфічного військового покарання - направлення до дисциплінарного батальйону.

Огляд літератури. Окремі аспекти цього виду кримінального покарання висвітлювалися в працях таких вітчизняних і зарубіжних учених: А. І. Ахінько, Х. М. Ахметшина, Ю. В. Бауліна, І. Г. Богатирьова, В. К. Грищука, О. М. Джужі, С. М. Іншакова, В. В. Лунсева, В. В. Майорова, І. М. Мацкевича, В. М. Трубнікова, А. Х. Степанюка, В. Л. Скрипко, М. О. Стручкова, В. С. Швецова та інших, а також у навчальній літературі з криминології, кримінального та кримінально-виконавчого права. Поряд із дослідженням питань удосконалення правового забезпечення цього виду покарання виникла наукова дискусія з приводу доцільності його подальшого існування.

Даний кримінально-правовий інститут бере свій початок, ще з далеких довоєнних років. Наказ Президії Верховної Ради СРСР від 06.07.1940 року визначав, що дане покарання призначається за самовільні відлучки військовослужбовців рядового і молодшого начальницького складу, засудженим військовим трибуналом до позбавлення волі на строк від шести місяців до двох років [1, с. 242]. На сьогоднішній день правовою підставою та умовами виконання вище зазначеного покарання є Кримінальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України (Гл. 14, ст. 71–85), Положення «Про дисциплінарний батальйон у Збройних Силах України» та інші нормативні акти. Даний вид покарання передбачений у санкціях 14 статей (їх частин), що встановлюють відповідальність за військові злочини, передбачені XIX розділом Особливої частини КК. П'ять з них є злочинами невеликої тяжкості, а дев'ять – злочинами середньої тяжкості.

Ця проблема не є унікальною для України. Так, у 2009 р. у Казахстані було ліквідовано дисциплінарні військові частини. Аналогічно дисциплінарні батальйони було ліквідовано у Республіці Білорусь у 2011 р. [2, с. 5]. Останніми роками питання ліквідації дисцип-

лінарних частин обговорюється у РФ, де залишилися два дисциплінарні батальйони.

Думки вчених із цього приводу різняться. Так, О. М. Сарнавський зайняв категоричну позицію з приводу необхідності залишення тримання у дисциплінарному батальйоні у системі покарань [3]. В. М. Куц виступає за виключення цього виду покарання із Кримінального кодексу України зі збереженням дисциплінарного батальйону як спеціальної військової частини [4]. І. Б. Медицький взагалі виступає за ліквідацію і виду покарання, і навіть самої установи як такої [5]. Сформулюємо науково обґрунтовані висновки із приводу ліквідації або необхідності залишення виду покарання, що розглядається, шляхом аналізу аргументованих точок зору науковців, а також ретроспективного та компаративістського методів дослідження.

Як зазначає І. Б. Медицький, з одного боку, виключення із системи покарань такого його виду, як тримання у дисциплінарному батальйоні, може «гальмувати» процес подальшої гуманізації інституту покарання у кримінальному судочинстві, одним із принципів якого є широке застосування альтернативи позбавленню волі. З другого ж, він вважає, що вченими наводяться достатньо переконливі аргументи, які свідчать про значну «втрату» дисциплінарним батальйоном свого потенціалу [5, с. 682]. Проте, на нашу думку, не всі аргументи, принаймні ті, що наводяться І. Б. Медицьким, є однозначно безспірними.

Так, він зазначає, що сьогодні у складі Військової служби правопорядку у Збройних силах України функціонує один дисциплінарний батальйон [4, с. 682]. Взагалі видається, що цей факт сам по собі є нейтральним і не свідчить ані на користь подальшого існування дисциплінарного батальйону, ані у бік його ліквідації. Наприклад, О. М. Сарнавський, який є прибічником збереження цієї установи, також наводить це [3, с. 447]. Далі І. Б. Медицький зазначає, що відомості статистики свідчать про негативну динаміку застосування судами покарань цього виду [5, с. 683]. Це можна простежити і за подальшою статистикою Міністерства оборони: станом на 1 січня 2013 р. кількість військовослужбовців, які відбували покарання у виді тримання у дисциплінарному батальйоні, становила 8 осіб (станом на 1 січня 2012 р. – 3 особи, на 1 січня 2011 р. – 18 осіб) [6, с. 5].

Щоб оцінити дійсне значення цього покарання можна використати статистичні показники, які наводить Р. В. Гринько. Так, він зазначає, що у 2001 р. військовими судами гарнізонів покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців було застосоване відносно 43 % від загальної кількості засуджених, а за перше півріччя 2002 р. покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні було застосоване у 52 % випадків від загальної кількості засуджених військовослужбовців [7, с. 150].

Як ми бачимо, абсолютні цифри у відсотках можуть давати доволі разючі результати залежно від того, який критерій буде покладено в основу визначення цих процентів.

Підхід, за яким згідно з новою політикою у цій галузі у разі застосування покарань необхідно враховувати суто прагматичні, тобто економічного характеру, міркування, взагалі видається антинауковим. І тому аргумент, що це твердження цілком слушно може бути використане і щодо покарань, які «відживають» своє, підтверджуючи ефективність для досягнення мети покарання лише екскурсом в історію, взагалі не витримує жодної критики.

Ми вважаємо, що лише ця ознака не може стати обґрунтуванням пропозиції щодо ліквідації дисциплінарної військової частини. Адже, як ще у 1902 р. відомий військовий юрист, офіцер М. І. Фалєєв наголошував, що здешевлення покарання не сприяє реалізації його мети, а найменш затратним видом покарання є страта, витрати на яку завершуються одночасно з її виконанням [8, с. 399].

Теза про те, що держава, безумовно, повинна рахуватися з економічними витратами, забезпечуючи тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні, заслуговує на увагу [5, с. 683]. Адже прихильники ліквідації такого виду покарання, як тримання у дисциплінарному батальйоні, наводили аргумент, що для забезпечення виконання покарання у виді такого тримання державою залучається кількість працівників, яка в декілька разів перевищує число осіб, до яких застосовується покарання у виді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Саме цю підставу у числі інших покладено в обґрунтування закону Республіки Білорусь, яким було ліквідовано дисциплінарний батальйон [2, с. 5].

Враховуюче це, 30 грудня 2012 р. відповідно до директиви Міністра оборони України «Про проведення додаткових організаційних заходів у Збройних Силах України у 2012 р.» від 17 жовтня 2012 р. Київський дисциплінарний батальйон (військова частина А0488) було передислоковано у район розташування військового містечка № 225 (будівлі гауптвахти Головного управління Військової служби правопорядку у Збройних силах України). Цією ж спеціальною директивою було змінено і штатну чисельність дисциплінарного батальйону. Наразі штатним розписом у військовій частині А0488 передбачено 23 військовослужбовці, а не близько 200, як було раніше.

У літературі висловлюється думка, що направлення в дисциплінарний батальйон як вид покарання - це анахронізм. Так, В. М. Куц вважає, що перетворення армійських підрозділів у місця відбування покарання в демократичній державі недопустиме. Інша справа - тримання в них не злочинців, а військовослужбовців, звільнених від кримінальної відповідальності. Тому вчений запропонував новелу в кримінальну правотворчість у формі звільнення від кримінальної відповідальності військовослужбовця з направленням його до дисциплінарної військової частини [4, с. 32].

Неможливо не погодитися з О. М. Сарнавським, який акцентує увагу на тому, що будь-які зміни у нормуванні питань, пов'язаних із інститутом покарання, мають бути науково обґрунтованими. При цьому для наукових висновків повинна використовуватися емпі-

рична база, у тому числі й стосовно повторності вчинення злочинів [3, с. 446].

Так, засуджені, які мають зразкову поведінку і чесно ставляться до праці та військової служби, беруть активну участь у громадській роботі, після відбуття ними не менш як однією третьою строку покарання наказом командира дисциплінарного батальйону можуть бути зараховані до числа таких, що виправляються.

Після фактичного відбуття засудженим не менш як половини призначеного строку покарання за умови, що він зразковою поведінкою і чесним ставленням до праці та військової служби довів своє виправлення, командир дисциплінарного батальйону може внести до військового суду гарнізону за місцем відбування покарання подання про умовно-дострокове звільнення його від покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

Час перебування засуджених у дисциплінарному батальйоні до строку військової служби не зараховується.

Командуючий військами військового округу (оперативного командування), командуючий Військово-Морськими Силами України мають право зараховувати час перебування в дисциплінарному батальйоні до строку військової служби: особам, які оволоділи військовою спеціальністю, добре знають і чітко виконують вимоги військових статутів та бездоганно несуть службу після звільнення з дисциплінарного батальйону; особам, звільненим з дисциплінарного батальйону, якщо вони, відбуваючи покарання, твердо стали на шлях виправлення, виявили високу дисциплінованість і чесне ставлення до праці та військової служби.

Таким чином, одним із основних показників ефективності цього покарання є той факт, що близько 90 % засуджених звільняються від його відбування достроково. Згідно зі статистичними даними, наданими Головним управлінням Військової служби правопорядку у Збройних силах України, абсолютна більшість засуджених, що відбули це покарання, не тільки не вчиняє нових злочинів, але й не допускає порушень військової дисципліни, та випадки вчинення нових злочинів дуже рідкі [9, с. 64].

Покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні застосовується, як правило, у випадках вчинення злочинів невеликої тяжкості, коли засуджених можна залишити на військовій службі й виправити в умовах дисциплінарної частини. Цей вид покарання може бути застосований і до військовослужбовців, які вчинили злочини середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі, за умови, що суд, враховуючи особу винного й обставини, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, дійде висновку про можливість призначення такого покарання.

Погоджуємося, що ця статистика є аргументом на користь дієвості та необхідності збереження в існуючій системі покарань цього виду покарання, хоча, можливо, і не беззаперечним, проте таким, що має враховуватися у комплексі.

Крім того, потрібно врахувати, що основними засобами виправлення та перевиховання засуджених є: встановлений для дисциплінарного батальйону порядок і режим відбування покарання, суспільно корисна праця, виховна робота, бойова підготовка.

Засоби виправлення та перевиховання застосовують з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, особи засудженого, а також його ставлення до праці та військової служби.

Виховну роботу із засудженими проводять з урахуванням їх психологічних особливостей, рівня освіти та ставлення до релігії. Вона повинна бути спрямована на формування у засуджених вірності Вітчизні та військовою обов'язку, зміцнення військової дисципліни та запобігання вчиненню правопорушень.

Також, засуджених залучають до праці на виробничих підприємствах, будівництві та інших об'єктах Міністерства оборони України, у майстернях дисциплінарного батальйону, як правило, з використанням техніки.

Організація праці повинна бути підпорядкована завданню виправлення і перевиховання засуджених та забезпечувати їхню постійну і повну зайнятість.

Висновки. Отже, на практиці покарання у виді направлення до дисциплінарного батальйону впродовж багатьох років зарекомендувало себе як ефективний засіб виправлення військовослужбовців строкової служби, які вчинили злочини, що не представляють великої суспільної небезпеки. Таким чином, рецидив злочинності засуджених, які відбували покарання у військово-пенітенціарних установах, є суттєво меншим, ніж рецидив серед осіб, які відбували покарання у загальних (тобто цивільних) виправних установах. Варто зазначити, що це є загальносвітовою тенденцією (наприклад, у США, Великій Британії, Російській Федерації). Це пояснюється, у першу чергу, тим, що, відбуваючи покарання у дисциплінарному батальйоні, засуджені військовослужбовці строкової служби продовжують перебувати у військовою колективі, вони не мають стосунків із особами інших категорій засуджених, які відбувають інші види покарання (наприклад, позбавлення волі). Тому таку установу недоцільно ліквідувати оскільки вона в повному обсязі виконує мету покарання, а саме виправлення особи та попередження нових злочинів, і потребує подальшої трансформації та модернізації у контексті реформування кримінальної юстиції та наближення її до вимог міжнародних стандартів поведіння із засудженими.

Список літератури: 1. Козлов М. М. Великая Отечественная война 1941–1945 / под ред. М. М. Козлова : энциклопедия. – М : Советская энциклопедия, 1985. – 242 с. 2. Левчук Н.В. Прощай, дисбат! / Николай Левчук // Белорусская военная газета: Во славу Родины. – 15.07.2011. – № 131. – С. 5–6. 3. Сарнавський О. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців як вид покарання / О. Сарнавський // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 446–451. 4. Куц В. М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути / В. М. Куц. – Харків: Ксілон, 1999. – 204 с. 5. Медицький І. Б. Відбування покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців: сучасні реалії / І. Б. Медицький // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред. та ін.). – Харків: Право, 2013. – С. 681–685. 6. Дотримання прав

ув'язнених в Україні – 2012: Доповідь пенітенціарного товариства України «Донецький меморіал» / уклад. О. Букалов. – Донецьк: Схід. видав. дім, 2013. – 32 с. 7. Грицько Р. В. Питання кримінального покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців / Р. В. Грицько // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 1. – С. 150–156. 8. Фалеев Н. И. Цели воинского наказания : диссертация на получение звания экстраординарного профессора на кафедре военно-уголовных законов в Александровской военно-юридической академии / Н. И. Фалеев. – СПб.: Тип. «В. С. Балашев и Ко», 1902. – 525 с. 9. Соколинський Ю. В. Спеціальні військово-виправні установи / Ю. В. Соколинський // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (11–12 лютого 2010 року). – Бровари. – 2010. – С. 64–65. 10. «Положення про дисциплінарний батальйон у Збройних Силах України», затверджене Указом Президента України від 5 квітня 1994 року № 139/94; Урядовий кур'єр № 3 23.02.1996. 11. Про практику призначення військовослужбовцям покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. Постанова Пленуму Верховного Суду України N 15 від 28.12.96 м. Київ // Збірник ППВСУ. – № 12. – 1996, м. Київ. 12. Інструкція про порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні. Наказ Міністерства оборони України від 18.05.2015 р. № 215; Голос України № 3 від 02.06.2015.

References (transliterated): 1. Kozlov M. M. *Velykaya Otechestvennaya voyna 1941–1945* [The Great Patriotic war of 1941 – 1945]. Edited by M. M. Kozlov. Encyclopedia. Moscow, Soviet encyclopedia, 1985. – 242 p. 2. Levchuk N. V. Proshchay, dysbat! [Farewell to a disciplinary battalion]. *Belorusskaya voennaya hazeta: Vo slavu Rodyny* [Belarusian military newspaper the glory of the Motherland]. 15.07.2011, № 131, pp. 5–6. 3. Sarnavskiy V. Trymannya v dystsyplynarnomu batal'yonі viys'kovosluzhbovtziv yak vyd pokarannya [Keeping in the disciplinary battalion of servicemen as a form of punishment]. *Pravo Ukrayiny* [Law of Ukraine]. 2012, № 3–4, pp. 446–451. 4. Kuts V. M. *Novyy Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny: yakym yomu buty* [New criminal code of Ukraine: what will it be]. Kharkiv, Klon, 1999. 204 p. 5. Medeski I. B. Vidbuvannya pokarannya u vydi trymannya v dystsyplynarnomu batal'yonі viys'kovosluzhbovtziv: suchasni realiyi [Punishment in the form of detention in the disciplinary battalion of servicemen: current realities]. *Aktual'ni problemy kryminal'noyi vidpovidal'nosti : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., 10-11 zhovt. 2013 r.* [Actual problems of criminal responsibility : proceedings of the international. Sciences.-pract. Conf. 2013]. Kharkiv, Pravo, 2013, pp. 681–685. 6. *Dotrymannya prav uv'yaznennykh v Ukrayini – 2012: Dopovid' penitentsiarnoho tovarystva Ukrayiny «Donets'kyi memorial»* [The observance of prisoners' rights in Ukraine 2012: report of the penitentiary society of Ukraine "Donetsk memorial"] Donetsk: East. issued. house, 2013. 32 p. 7. Grin'ko V. G. Pytannya kryminal'nogo pokarannya u vydi trymannya v dystsyplynarnomu batal'yonі viys'kovosluzhbovtziv [The Issues of criminal punishment in the form of detention in the disciplinary battalion of servicemen]. *Visnyk Khmel'nyts'koho instytutu rehional'nogo upravlinnya ta prava* [Bulletin of Khmelnytsky Institute of regional management and law]. 2003, № 1, pp. 150–156. 8. Faleev N. S. *Tsely voynskoho nakazannya : dySSERTatsyya na poluchenye zvanyya ekstraordynarnoho profesora na kafedre voenno-uholovnykh zakonov v Aleksandrovskoy voennoyurydycheskoy akademyyi* [The purpose of military punishment : thesis for obtaining the title of extraordinary Professor in the Department of military criminal laws in the Alexander military law Academy]. Saint Petersburg, Type "S. Balashev and Co.", 1902. 525 p. 9. Sokorinsky Y. V. Spetsial'ni viys'kovo-vypravni ustanovy [Special military correctional institutions]. *Materialy vseukrayins'koyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi, (11–12 lyutoho 2010 roku)* [Materials of Ukrainian scientific-practical conference (11–12 Feb 2010)]. Brovary, 2010, pp 64–65. 10. «*Polozhennya pro dystsyplynarnyy batal'yon u Zbroynykh Sylakh Ukrayiny*», zatverdzhene Ukazom Prezidenta Ukrayiny vid 5 kvitnya 1994 roku № 139/94 [“Regulations on the disciplinary battalion in the Armed Forces of Ukraine”, approved by the decree of the President of Ukraine of 5 April 1994 № 139/94]. Uryadovyy kur'yer, № 3, 23.02.1996. 11. *Pro praktyku pryznachennya viys'kovosluzhbovtzivam pokarannya u vydi trymannya v dystsyplynarnomu batal'yonі. Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrayiny № 15 vid 28.12.96 m. Kyiv* [About practice of appointment of a military sentence of detention in a disciplinary battalion. The resolution of Plenum of the Supreme Court of Ukraine № 15 from 28.12.96 Kiev]. Zbirnyk PPSU, № 12, 1996. 12. *Instruktsiya pro porjadok vidbuvannya pokarannya zasudzhennykh viys'kovosluzhbovtziv u vydi trymannya v*

dystsyplinarnomu batal'yonu Nakaz ministerstvo oborony ukraïny 18.05.2015 № 215 [Instruction on the order of punishment of convicted servicemen in the form of detention in the disciplinary batalio-

nas the Ministry of defence Ukraine 18.05.2015 № 215]. Holos Ukrayiny, No. 3, 02.06.2015.

Надійшла (received) 08.12.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Тримання в дисциплінарному батальйоні як один з правових засобів виправлення військовослужбовців / О. Л. Муренко, Г. М. Гаряєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 25–29. – Бібліогр.: 12 назв. – ISSN 2227-6890.

Содержание в дисциплинарном батальйоне как одно из правовых средств исправления военнослужащих / Е. Л. Муренко, А. М. Гаряева // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 25–29. – Бібліогр.: 12 назв. – ISSN 2227-6890.

Holding in a disciplinary battalion as one of the legal remedies for servicemen / O. M. Murenko, H. M. Hariaeva // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – No. 40 (1212). – P. 25–29. – Bibliogr.: 12. – ISSN 2227-6890.

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the authors

Муренко Олена Леонідівна – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри права; тел. (095) 903-63-75; e-mail: lenamaimes@mail.ru.

Муренко Елена Леонидовна – Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», старший преподаватель кафедры права; тел. (095) 903-63-75; e-mail: lenamaimes@mail.ru.

Murenko Olena Leonidivna – National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Senior Lecturer at the Department of Law; tel. (095) 903-63-75; e-mail: lenamaimes@mail.ru.

Гаряєва Ганна Михайлівна – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри права; тел. (050) 303-98-68; e-mail: garyayeva_anna@ukr.net.

Гаряева Анна Михайловна – Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», старший преподаватель кафедры права; тел. (050) 303-98-68; e-mail: garyayeva_anna@ukr.net.

Hariaeva Hanna Mykhailivna – National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Senior Lecturer at the Department of Law; tel. (050) 303-98-68; e-mail: garyayeva_anna@ukr.net.

СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.61

Н. А. ЛЯШЕНКО

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У ГРАЖДАН УКРАИНЫ

В статье описана сущность социальной ответственности, её основные элементы, субъекты и объекты. Дана характеристика внешних и внутренних регуляторов социальной ответственности и условий ее наступления. Очерчены основные виды социальной ответственности: нравственную и юридическую, ситуативную и ролевую, ответственность перед собой и другими, явную и скрытую, внешнюю и внутреннюю. Особо выделены проблемы, мешающие её формированию у граждан Украины.

Ключевые слова: ответственность, социальная ответственность, социальный контроль, самоконтроль.

У статті описана сутність соціальної відповідальності, її основні елементи, суб'єкти та об'єкти. Дана характеристика зовнішніх та внутрішніх регуляторів соціальної відповідальності та умов її настання. Окреслено основні види соціальної відповідальності: моральну і юридичну, ситуативну і ролеву, відповідальність перед собою та іншими, явну і приховану, зовнішню і внутрішню. Особливо виділені проблеми, що заважають її формування у громадян України.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, соціальний контроль, самоконтроль.

The article describes the essence of social responsibility, its importance for the construction of social interactions, and society as a system, its main elements, subjects and objects. It was revealed the characteristics of external and internal, negative and positive controls of social responsibility and the conditions of its occurrence. The main types of social responsibility: the moral and legal, and situational role, responsibility to themselves and other people, explicit and hidden, external and internal responsibilities was outlined. In respect of actions which were already done or in relation of the actions what should be done, it have to be consider a social responsibility. There are economic, political, family, religious, scientific, environmental, professional responsibilities in the field of implementation of the activities of the subject. Within each of the responsibility exists a legal and moral aspect. Especially, it was highlighted the problems hampering its formation of the Ukrainian citizens: increase of the income inequality, which measured by public opinion as unfair; wide disrespect for the law; broader mistrust of the political elite; frequent violation of equality before the law and responsibility for what was done; a broad interpretation of the pluralism and tolerance terms; a significant increase of the alcoholism and drug addiction; priority of individual interests over the public ones; further criminalization of society at all levels of social interaction.

Keywords: responsibility, social responsibility, social control, self-control.

Введение. Словарь русского языка С.И. Ожегова трактует понятие «ответственность» как необходимость, обязанность отвечать за свои действия, поступки, в силу возложенных прав и обязанностей. Социальная ответственность подразумевает сознательное отношение субъекта социальной деятельности к требованиям социальной необходимости, гражданского долга, социальных задач, норм и ценностей, понимание последствий осуществляемой деятельности для определенных социальных групп и организаций [1]. Социальные взаимодействия людей напрямую связаны с совокупностями их социальных статусов и ролей, и с выполнением связанных с ними прав и обязанностей, с необходимостью координировать и соподчинять свои действия в соответствии с ними. Несоблюдение их ведет к дезорганизации, грозит разрушением социальной системы. Именно наличие социальной ответственности и соединяет индивидуальное и социальное. Её ослабление разрушает существующие социальные структуры.

Цели исследования и постановка задач. Актуальность изучения социальной ответственности и факторов, препятствующих её формированию у личности вызвана тем, что с ростом индивидуальной свободы и социальной активности у личности, развитием современных технологий, средств массовой информа-

ции колоссально возрастает ущерб для общества от преследования узкокорыстных, эгоистических целей его членами. В демократическом обществе реализация его свобод невозможна без принятия его участниками возросшей социальной ответственности. На практике так происходит далеко не всегда: в потребительском обществе пропаганда экономических ценностей как главных может «подмять под себя» все остальные, индивидуализация может привести к массовому эгоизму, гипертрофированное восприятие значимости своей свободы ведет к нарушению прав других. В рамках статьи мы ставим задачей описание сущности социальной ответственности как необходимого атрибута демократического общества, выделение ее видов и анализ факторов, мешающих её формированию у граждан Украины.

Анализ последних исследований и литературы. Проблема нравственности и ответственности рассматривалась ещё в работах древнегреческих философов Платона и Аристотеля. Они поднимали проблему соотношения свободы воли и долга перед другими. Эмиль Дюркгейм представлял общество как «средоточие моральной жизни». Он сформулировал моральные общечеловеческие принципы: гармония; социальная солидарность; социальное здоровье; альтруистическое поведение; защита прав человека; безопасность

человеческой жизни; благосостояние; справедливость. Дюркгейм считал, что высоконравственный человек имеет автономную волю, дисциплинирован, бескорыстен и готов к самопожертвованию. Это и закладывает фундамент для социальной ответственности. М. Вебер, рассматривая типы социальных действий описывает их как следование моральным нормам и ценностям общества, стремление к соблюдению религиозных традиций.

Феномен социальной ответственности относится к междисциплинарным предметам анализа. К нему обращаются юристы, педагоги, социальные психологи, социологи. В рамках социологии Г. Блумер, Э. Гоффман, Р. Линтон, Дж. Морено поднимали вопрос об ответственности личности за исполнение её социальных ролей. Р. Коллинз, рассуждая о причинах нежелания брать на себя ответственность, поднимает проблему понимания общих целей и соотношения их с индивидуальной выгодой [2]. Э. Гидденс рассуждает о самоконтроле, как одном из оснований реализации социальной ответственности.

Среди современных российских и украинских авторов основная масса публикаций посвящена социальной ответственности бизнеса, корпораций, средств массовой информации. В работах таких социальных философов, как В. Андрущенко, И. Бойченко, Л. Губернского, Т. Ящук разработан методологический фундамент научного анализа ответственности социального субъекта. В числе авторов, в данный момент анализирующих социальную ответственность личности и проблемы ее формирования следует выделить А. Колода, Е. Лисанюк, В. Байрачного, Ю. Мигаль, О. Пазину, А. Черныш, Т. Иванова, О. Охрименко.

Материалы и результаты исследования. Механизм реализации социальной ответственности предполагает взаимодействие ее субъекта (носителя) и объекта (перед кем отвечают), при этом происходит контроль за мерой выполнения этих обязанностей. Реализация социальной ответственности представляет собой выстраивание сложной системы социальных отношений, основанных на социальной активности, удовлетворении взаимных интересов их участников, интересов общества и личности. Термин «социальная ответственность» используется в следующих значениях:

1) как характеристика личности, описание одного из её социальных качеств – «воспитали социально-ответственного человека, личность должна брать на себя ответственность за свои поступки»;

2) для характеристики вида социальных отношений, реализация которых служит (или нет) интересам социума – «они ведут себя ответственно, или они поступают безответственно по отношению к природе, детям»;

3) как внутреннее состояние субъекта, осознанная им установка, готовность совершать определенные действия и брать на себя обязанности («я чувствую свою ответственность за что-то»).

Мы разделяем выводы Лисанюк Е.Н. [4], что ответственность предполагает четыре составных элемента: рациональный мотив, действующего агента, наличие общественных норм (регулирующих данную

сферу), непосредственно само совершаемое (планируемое) действие.

Необходимость социальной ответственности обусловлена социальной природой общества, а именно требованием сознательной регуляции происходящих в нём взаимодействий. Она направлена на поддержание целостности общества, качества жизни его членов, социальной справедливости, определенного уровня общественной дисциплины, обеспечения социального прогресса и развития человека.

В качестве субъектов, на которых распространяется социальная ответственность могут выступать отдельные личности (ответственность перед самим собой, персональная социальная ответственность исполнителя социальной роли, его долг), отдельные группы (формальные и неформальные, к примеру, семья ответственна за поддержку своих членов, трудовой коллектив несет ответственность за качество и сроки выполнения задания, ответственность научного сообщества перед обществом), социальные организации (ответственность коммерческой компании за соблюдение норм, не определенных или не явно определенных законодательством в области этики, экологии, милосердия и влияющих на развитие общества) и государство в целом. Объектами социальной ответственности также могут выступать конкретные люди, группы, организации, общество в целом и природа. Таким образом, выстраивается сложная система вариантов отношений социальной ответственности. В рамках статьи мы рассмотрим формирование социальной ответственности личности, как ключевой момент в реализации всех остальных видов социальных взаимодействий.

Социальная ответственность выстраивается на двух регуляторах: негативных и позитивных. С одной стороны, это боязнь наказания, осуждения со стороны окружающих, чувство неудовлетворенности собой, стыда, неловкости. С другой стороны, мотивы того, что человек берет на себя ответственность, могут быть связаны: 1) со стремлением получить уважение, одобрение со стороны других людей; 2) с появлением возможности получить новый, более престижный социальный статус; 3) с ощущением долга, ответственности перед кем-то; 4) со стремлением к самосовершенствованию, к поднятию самооценки.

Мотивация социально ответственного поведения может быть вызвана внешними по отношению к личности агентами (наказания со стороны общества за нарушения норм, бездеятельность) и внутренними побудителями, то есть, благодаря самоконтролю и несовпадению внутренне усвоенных, вошедших в структуру «Я» норм и ценностей и совершенных или несовершенных действий (бездеятельность так же может нести ответственность). Второй регулятор поведения представляется наиболее важным, действенным. Он формируется в процессе социализации и воспитания, в результате которых выстраивается система ценностных ориентаций личности. Именно ценностные ориентации как иерархизированная система наиболее значимых предпочтений руководит нашими поступками «изнутри».

Для наступлення соціальної відповідальності суб'єкта повинні дотримуватися ряд умов:

1) суб'єкт – носитель відповідальності повинен мати свободу волі, в протилежному випадку якщо він не вибирає, що йому робити відповідальність не настає (не можуть нести відповідальність люди, не усвідомлюючи себе діячами, свідомо не керуючи собою через малолітність або серйозного психічного розладу);

2) суб'єкт повинен знати систему норм і цінностей, регламентуючих поведінку членів даного суспільства, усвідомлювати своє місце в ньому через соціальні статуси і відповідні їм обов'язки і права, а також систему статусних диспозицій, прийнятих в суспільстві;

3) суб'єкт повинен мати можливість вибору варіантів поведінки.

Соціальну відповідальність можна розділити на моральну і юридичну. Перша відображає сформовану у людини здатність відповідати за свої вчинки і сприймати сором, вину і раскаяние, якщо він вчинив неправильно. Друга передбачає примус з боку формальних організацій до виконання зобов'язань (і офіційні покарання за відхилення від їх виконання).

Відповідальність може бути ситуативною, тобто пов'язаною з дією в певній ситуації, не пов'язаною з ролем контексту, а з дотриманням певного морального зразка – «Я – людина свого слова, пообіцяв значить зроблю», або виступати як необхідний компонент ролі поведінки – «Я – батько (громадянин, капітан, друг...), тому я повинен ...». Зниження соціальної відповідальності першого типу призводить до ослаблення моралі, ослаблення або відсутності соціальної відповідальності другого типу може призвести до втрати соціального статусу, а в масовому масштабі – до дезорганізації (наприклад, сьогодні багато призовників не хочуть служити в армії, виконувати свій обов'язок перед суспільством, що викликає проблеми в функціонуванні даного інституту). Ще одним підґрунтям для визначення рівня соціальної відповідальності є аналіз в залежності від типу ціннісних орієнтацій особистості [4]. Тор виділяє базисні, роліві і ситуативні ціннісні орієнтації, в відповідності з цим можна виділити базисну, роліві і ситуативну соціальну відповідальність.

В залежності від спрямованості волевої активності особистості можна виділити відповідальність перед іншими людьми і відповідальність перед самим собою. Всі види відповідальності тісно пов'язані між собою.

Соціальна відповідальність в певному контексті розглядається двома шляхами: по відношенню до минулого – настає відносно вже зроблених вчинків, уже прийнятих рішень і несе за собою наслідки (поощрення, почуття гордості, усвідомлення виконаного зобов'язання) або покарання (сором, раскаяние, штраф), зв'язуючи минуле і теперішнє; або звертаючись до теперішнього, спонукає суб'єкта до дій,

які впливають на майбутнє з метою моделювання його поведінки в соціально заданих межах (або ні, якщо суб'єкт не хоче нести відповідальність і порушує роліві предписання).

Соціальна відповідальність може бути явною, декларованою, відомою всім, і прихованою, коли суб'єкт діє «вкрито», не афішує свою діяльність по захисту інтересів суспільства або окремої людини.

Класифікація видів соціальної відповідальності може відбуватися на основі сфери реалізації діяльності суб'єкта. Так виділяють економічну, політичну, сімейну, наукову, культурну, релігійну, екологічну, юридичну, моральну, професійну відповідальність.

К сожалению, в сучасному українському суспільстві існують серйозні проблеми в вихованні соціально відповідальної особистості. Ми погоджуємося з висновками А. Колота [5], що в даний момент соціальна відповідальність в першу чергу сприймається як ймовірність і можливість покарання за наслідки девіантних вчинків, а не як внутрішній настрій на реалізацію і захист соціальних цінностей і норм, на розвиток особистості. Частіше за все відповідальність перекладається на когось-то, а не береється на себе.

К факторам, що перешкоджають їй формуватися, на наш погляд, в першу чергу можна віднести:

– посилення майнового нерівності, яке сприймається як несправедливе (частково з-за широкого поширення патерналістських вимог по відношенню до держави, низької економічної активності, і поширеності переконання, що законним шляхом заробляють великі гроші тільки окремі люди). В результаті виникає розчарування і почуття несправедливості по відношенню до складених соціальних відносин;

– постійні рекламні заклики до високих стандартів споживання на фоні неможливості у більшості їх задовольнити чесною працею підвищують лояльність до приховування від податків, малими хиженнями, зарплаті «в конвертах»;

– розчарування і часто негативна оцінка діяльності політичної еліти через її некомпетентність, пристосованість, а іноді і злочинні дії. Коли люди, наділені владою, ухиляються від відповідальності, не несуть покарання за помилки, не виконують своїх обіцянок, виникає розчарування в державі в цілому і зниження відповідальності за виконання ролі громадянина. Це в свою чергу веде до політичної апатії, депривації, посиленню еміграційних настроїв;

– фактичне порушення рівності всіх перед законом, справедливості юридичної відповідальності, контролюваної державою, веде до посиленню правового нігілізму;

– зміна моральних норм і цінностей: радянські норми відкинуті, релігійні норми дуже слабкі. На зміну вихованню, спрямованому на підвищення значимості колективних інтересів, пріоритету загального блага, осудженню індивідуалізму

и меркантилизма, пришла новая этика, ставящая во главу угла интересы индивидуального успеха, личной рациональности, его материальное благополучие. Это – самая простая и понятная схема поведения, которая дает быстрый успех. Представления о добре для всех, общественном благе, долге перед обществом рассматриваются как что-то второстепенное по отношению к личному, персональному и часто уступают ему. Зона социальной ответственности заканчивается уровнем семьи и друзей;

– ослабление профессиональной ответственности за выполняемую работу на фоне слабой социальной защиты профессионалов в государственном секторе, снижения уровня жизни и борьбе за прибыль любой ценой в негосударственном секторе. Профессиональная социальная ответственность особо выражена у педагогов, врачей, полицейских, пожарных, ученых, военных, однако разочарование в материальной оценке их работы ведет к поиску дополнительных источников дохода и более «халатному» выполнению обязанностей, снижению заинтересованности в повышении профессиональной компетентности. К сожалению «благодарность» за оказанные профессиональные услуги у нас прочно вошла в систему социальных взаимодействий, сформировав устойчивые ожидания и поведение, соответствующее им;

– изменение отношения к семье, к выполнению семейных ролей. Семья закладывает основы социального поведения и социальной ответственности, воспитывая ребенка по образцу предыдущих поколений, передавая ему основные статусы. Сегодня он воспитывается как активный, самостоятельный, отстаивающий своё мнение, имеющий все основные права, но в то же время ответственности ребенка перед другими не уделяется должное внимание. Ответственность заставляет жертвовать своими интересами, ведет к улучшению жизни социума в перспективе. На фоне постоянных кризисных изменений в качестве усваиваемой стратегии поведения выбирается сегодняшний личный комфорт, забывая о долге перед семьей, родителями, коллективом, государством;

– культурный плюрализм, свобода и толерантность в расширенном толковании понимается рядом людей как «абсолютная свобода от всего», в том числе от всех форм ответственности перед всеми. Где границы свободы личности, в каком месте она должна остановиться, уступив ответственности по отношению к себе, группе, организации и государству – сложный вопрос, хотя ответ на него уже давали И. Кант, Т. Гоббс, Дж. Локк;

– увеличение пьянства и наркомании среди населения приводит к удельному росту группы людей, с начала не желающих, а потом не способных нести социальную ответственность.

Выводы. При анализе социальной ответственности личности необходимо рассматривать и социаль-

ную ответственность перед ней всех субъектов социальных отношений. Она состоит в защите прав и свобод человека. Осознание того, что они нарушаются приводит у личности к оправданию своего безответственного поведения.

Снижение социальной ответственности приводит к распространению таких явлений, как коррупция, преступность, информационная ложь, неуважительное отношение друг к другу, к закону, правам человека, безнравственное поведение. Мера социальной ответственности должна возрастать соответственно развитию общественных свобод, демократии, активности людей, их социального творчества, но автоматически этого не происходит. По данным социологических исследований каждый третий студент в Украине хотел бы эмигрировать, то есть снять с себя ответственность за изменения в обществе, которое их не удовлетворяет. Молодежь не активна на выборах, в свободное время практически не занимается общественно-политической деятельностью, предпочитая развлечения. Формирование ответственности перед обществом, чувство патриотизма, гражданской активности, ответственность перед другими, совесть, стыд, чувство долга происходит в процессе нравственного воспитания, сопровождающегося социальным контролем и наказанием безответственности. В сложившихся условиях ни семья, система образования, ни СМИ, ни церковь его сформировать не могут.

Список литературы: 1. Словарь бизнес-терминов. Академик.ру. 2001. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/business/20370>. – Дата звертання : 10 вересня 2016. 2. Коллинз Р. Социологическая интуиция. Введение в неочевидную социологию. Глава 1. Нерациональные основания рациональности / Питер Л. Бергер, Бриджит Берген, Рендалл Коллинз Личностно-ориентированная социология. Перевод с английского В. Ф. Анурина – М.: Академический Проект, 2004. – 608 с. 3. Лисанюк Е. Н. Ответственность, рациональность и власть // Правовое государство и ответственность личности. Коллект. Моногр. Под ред. И. Д. Осипова, С. И. Дудника. СПб, СПФ О, 2011. С.61–77. 4. Байрачний В. О. Соціальна відповідальність і система цінностей: до питання про співвідношення // Гуманітарний часопис. – 2014. – № 4. – С. 35–64. 5. Колот А. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади / А. Колот // Україна: аспекти праці. – 2011. – № 3. – С. 3–9.

References (transliterated): 1. Akademik.ru. Slovar biznes-terminov. 2001 [Dictionary of Business Terms. 2001]. Available at: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/business/20370>. (accessed 10.09.2016). 2. Kollinz R. Sotsiologicheskaya intuitsiya. Vvedenie v neochevidnuyu sotsiologiyu. Glava 1. Neratsionalnyie osnovaniya ratsionalnosti [Sociological intuition. Introduction to Sociology unobvious. Chapter 1. Irrational rationality base]. Moscow, Akademicheskii Proekt, 2004. 608 p. 3. Lisanyuk E. N. Otvetstvennost, ratsionalnost i vlast [Responsibility, rationality and power] Pravovoe gosudarstvo i otvetstvennost lichnosti. Kollekt. monogr. St. Petersburg. SPF O, 2011, pp. 61–77. 4. Bairachnyi V. O. Sotsialna vidpovidalnist i systema tsinnostei: do pytannia pro spivvidnoshennia [Social responsibility and value system: the question of the relationship]. Humanitarniy chasopys. 2014, no 4, pp. 35–64. 5. Kolot A. Sotsialna vidpovidalnist liudyny yak chynnyk stiikoi sotsialnoi dynamiky: teoretychni zasady [Social responsibility as a factor of sustainable human social dynamics: theoretical principles]. Ukraina: aspekty pratsi. 2011, no. 3, pp. 3–9.

Поступила (received) 20.10.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Проблеми формування соціальної відповідальності у громадян України / Н. А. Ляшенко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 30–34. – Бібліогр.: 5 назв. – ISSN 2227-6890.

Проблеми формування соціальної відповідальності у громадян України / Н. О. Ляшенко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 30–34. – Бібліогр.: 5 назв. – ISSN 2227-6890.

Problems of formation of social responsibility from the citizens of Ukraine / N.A. Lyashenko // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – No. 40 (1212). – P. 30–34. – Bibliogr.: 5. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Ляшенко Наталія Олександрівна – кандидат соціологічних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри соціології та політології; тел.: (050) 630-67-05; e-mail: natalyashenko@gmail.com.

Ляшенко Наталья Александровна – кандидат социологических наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры социологии и политологии; тел.: (050) 630-67-05; e-mail: natalyashenko@gmail.com.

Liashenko Nataliia Oleksandrivna – Candidate of Sociological Science (Ph. D.), National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Associate Professor at the Department of Sociology and Political science; tel.: (050) 630-67-05; e-mail: natalyashenko@gmail.com.

УДК 303.687:304.44 (043)

М. В. БІРЮКОВА

ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУВАННЯ: ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

У статті досліджуються базові складові соціального проектування, заснованого на праксеологічних засадах. Особливу увагу приділяється цілепокладанню, під час якого обирається мета та завдання проекту. Практиологічні засади соціального проектування дозволяють висунути соціальну гармонію як мету, а нарощування соціального капіталу як завдання. В структурі соціального капіталу введено новий його різновид, а саме технологічний капітал.

Ключеві слова: соціальне проектування, праксеологічний підхід, соціальний капітал, соціальна гармонія.

В статье исследуются базовые составляющие социального проектирования, основанного на праксеологических началах. Особое внимание уделяется целеполаганию, в процессе которого избирается цель и задачи проекта. Практиологические основания социального проектирования позволяют выдвинуть социальную гармонию как цель, а наращивание социального капитала как задачу. В структуре социального капитала введен новый его вид, а именно технологический капитал.

Ключевые слова: социальное проектирование, праксеологический подход, социальный капитал, социальная гармония.

The article examines the basic elements of social engineering based on praxeological basis. Particular attention is paid to the goal-setting in the process of which is elected by the purpose and objectives of the project. Praxeological base social planning allow us to propose social harmony as the goal, and build social capital as a problem. There are economic, political, family, religious, scientific, environmental, professional responsibilities in the field of implementation of the activities of the subject. Within each of the responsibility exists a legal and moral aspect. The social capital introduced a new structure of its kind, namely technological capital.

Keywords: social engineering, praxeological approach, social capital, social harmony.

Вступ. Нині проектування – один з найбільш поширених прийомів пізнання дійсності і обов'язкова частина будь-якого дослідження, в теж час цей вид діяльності. Під проектуванням, яке засноване на праксеологічних позиціях, ми розуміємо, в широкому значенні слова, деякий загальний аспект пізнавального процесу, у вузькому – специфічний спосіб пізнання, при якому одна система (об'єкт дослідження) відтворюється в іншій (моделі). Проте, пізнання – не єдиний вид людської діяльності, в якій активно застосовуються проекти. У технологічному контексті проектування розуміється нами як своєрідна технологія, інтегруюча в собі як пізнавальний потенціал, так і перетворювальний, конструктивний. Створення, проектування образів майбутнього, їх конструювання, припускає поєднання теоретичних досліджень, усвідомлення практичної ефективності і досвіду у виробленні спо-

собів, технологій досягнення ефективного майбутнього. Рефлексією майбутнього в сьогодення, зворотним зв'язком між ними обґрунтоване популярне нині, але що здається абсолютно неправдоподібним словосполучення «спогади про майбутнє». Іншими словами, проектуючи образ соціального об'єкту в майбутнє, соціальним суб'єктом визначаються бажані цілі, перспективні нагальні завдання та технології які потрібні для їх вирішення і досягнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ХХ столітті науковий дискурс стосовно соціального проектування поєднували з соціоінженерною діяльністю та соціальним прогнозуванням, що знайшло відображення в роботах І. Бестужева-Лади та подальших дослідженнях С. Бетяєва, А. Гриневича, П. Гуревича, В. Лисичкіна. В Україні отримала розвиток власна наукова школа, яка досліджує соціальну інженерію,

© М. В. Бірюкова, 2016

соціальне проектування та соціальні технології (В. Подшивалкіна, О. Скидін, Є. Суїменко, Ю. Сурмін, М. Туленков). Проте соціальне проектування як окрема й особлива соціологічна діяльність хоч і проходила шлях інституціоналізації, але не отримала своєї концептуалізації.

На початку XXI ст. у роботах, присвячених питанням соціального проектування, розглядають можливості реалізації соціальних проектів у модернізації соціогуманітарної сфери (педагогіка – М. Бобилева, О. Грабчак, М. Сімонова, О. Чащина, В. Юдін; економіка – В. Захаров; соціальна робота і соціальна політика – Н. Герашенко, О. Кузнєцова, Т. Стеніна; громадські організації – О. Сухушина; освіта – О. Кравець, О. Кравченко, І. Федорова).

Вчені не припиняють дискутувати концептуальні питання соціального проектування. Так, у роботах В. Глазичева розглянута мова і метод соціального проектування, досліджено особливості проектування як специфічного виду практики. Праці П. Левка, О. Автономова, Н. Хананашвілі дотичні до цього напрямку. Роботи В. Лукова пропонують соціологічній спільноті нові підходи щодо соціального проектування, бо автор обґрунтовує умови посилення суб'єктного впливу при ініціації та реалізації проектів.

Останні роки загальні й окремі питання класичної й неklasичної концепції соціального проектування розглянуто в роботах І. Бажина, О. Генисаретського, В. Глазичева, В. Курбатова, Ю. Крючкова, В. Лукова, Е. Райта, Е. Самбурова, В. Фігуровської, О. Шаповалової. Предметне поле сучасного соціального проектування знайшли своє відображення у теорії технологій Н. Віга, Д. Гранта, С. Булгакова, «автономної» технології Ж. Еллюля та «інтелектуальної» технології Д. Белла, структуралізму і постструктуралізму М. Постера.

Мета статті – визначити особливості цілепокладання як базового елементу соціального проектування, заснованого на праксеологічному підході.

Матеріали і результати дослідження. У деяких роботах соціальний проект розглядається як своєрідна приписуюча модель, що відбиває майбутній бажаний стан системи, який виникає при певних діях людей, наявності певних фінансових, трудових, матеріальних, пізнавальних, евристичних, ціннісних та інших ресурсів.

Соціальний проект – мета проектної діяльності, як виду соціальної творчості. Основною кінцевою стратегічною метою соціального проекту є створення оптимальної спільноті організації колективних відношень із урахуванням об'єктивних умов і життєдіяльності різних соціальних груп [4, с. 215].

На думку В. Курбатова і О. Курбатової, соціальний проект як комунікат є системою особливих знаків, підібраних, розташованих і пов'язаних певною залежністю свідомо розроблених, науково обґрунтованих характеристик, параметрів, індикаторів, показників, що дають конкретні знання про майбутній бажаний стан соціальної системи або процесу. Причому соціальний проект є не дескриптивною як дослідницький прогноз, а прескриптивною (передвказівною) моделлю. У проекті відбито майбутній бажаний стан

системи, який виникає при певних діях людей (людський, суб'єктний чинник), наявності певних фінансових, трудових, матеріальних, паливно-енергетичних та інших ресурсів (об'єктивний чинник) [4, с. 271]. У соціальний проект включена система загальних параметрів об'єкту, придатного для проектування. Подібна система параметрів об'єкту, безумовно, повинна характеризувати цей об'єкт як цілісність, а також включати систему параметрів складових його підсистем, блоків, елементів, їх зв'язків. При створенні соціальних проектів важливо враховувати вплив появи глобальних тенденцій розвитку зовнішнього середовища, в якості якого може виступати і регіон.

З праксеологічних позицій проекти постіндустріального, технотронного, постмодерного суспільства реалізують в створюваних образах майбутнього принципи децентралізації, дрібносерійності, варіативності та ін., що дозволяє враховувати особливості поля їх застосування і підвищувати тим самим їх ефективність.

В учених, що займаються питаннями соціального проектування, немає однастайності у формулюванні цілей і завдань соціального проектування.

Так, В. Луков акцентує увагу на наявність в соціальному проектуванні явної мети і латентної, якими виступає завдання оптимізації взаємодії людей, організацій, співтовариств. «Явною або латентною (прихованою) метою соціального проекту завжди є досягнення солідарності людей, включаючи і групову солідарність безпосередніх учасників проекту» [6, с. 86]. Іншими словами, В. Луков просуваючи тезаурусний (суб'єктно-орієнтований) підхід до соціального проектування визнає людиномірність об'єктів соціального прогнозування і активістську позицію суб'єктів. Його трактування мети соціального проектування найбільш близьке до принципів праксеологічного підходу.

В той же час, В. Луков вказує, що основною метою соціального проектування є створення проекту, під яким він розуміє «сконструйоване ініціатором проекту соціальне нововведення, (1) метою якого є створення, модернізація або підтримка в середовищі матеріальної або духовної цінності, що змінилося, (2) яке має просторово-часові та ресурсні межі і (3) дія якого на людей визнається позитивною по своєму соціальному значенню» [6, с. 93].

Е. Самбуров окремо не формулює мету соціального проектування. Проте, він уточнює, що суть проектування «полягає в конструюванні бажаних станів майбутнього на базі наявних для цього ресурсів» [9, с. 47]. Іншими словами, він наполягає на меті проектування як перетворенні та «переструктуруванні існуючої реальності». При цьому, Е. Самбуров уточнює, що стратегічна мета соціального проектування має як суспільний (організаційний) сенс, так і особистісний.

В той же час О. Пригожин наполягає на домінанті суб'єктності в процесі цілепокладання, «в якості критерію процесу цілепокладання пропоную суб'єктність мети як основний критерій її якості, тобто виділення суб'єктної (авторської, творчої, вольової) складової» [8, с. 112]. При цьому робиться акцент, що мета має суб'єктно-об'єктивну природу. «Це означає, що для її появи потрібні об'єктивні умови і вибір

суб'єкту» [8, с. 115].

В. Курбатов і О. Курбатова при визначенні мети соціального проектування говорять більшою мірою про методичні характеристики цілепокладання. А саме, вони вказують, що «цілепокладання включає три основні ланки: а) відображення потреби (мотив); б) відображення шляхів і способів її задоволення (планування, програмування дії); в) відображення кінцевих результатів, наслідків (прямих і побічних, бажаних і небажаних)» [4, с. 311]. З іншого боку, в якості результату соціального проектування вони позиціонують проект.

Таким чином, ми, безумовно, згодні, з позиціями цитованих авторів, а саме, що (1) в соціальному проектуванні необхідно розрізнити мету проектування і його результат, де результатом є – проект; (2) мета соціального проектування містить інноваційний, перетворюючий потенціал і, передусім, потенціал реструктуризації; (3) мета соціального проектування містить рівні ідентифікації (розкодування), а саме суспільний і особистісний сенс; (4) мета обмежена потребами, цінностями, ресурсами суб'єкта і об'єкту проектування, способами її досягнення.

В той же час необхідно уточнити, що ґрунтуючись на праксеологічному підході в теоретизуванні відносно соціального проектування, його мета придбаває додаткові властивості. А саме, мета соціального проектування диктується рівнем, якістю і модальністю пануючих і латентних практик, носить прагматичний (раціональний) характер і прагне до оптимізації конкурентних сенсів і практик суб'єктів і об'єктів проектування. Мета соціального проектування в період постмодерну має чітко виражену просторову характеристику, іншими словами має глокальний рівень уточнення або сенсу. Саме, тому уточнимо авторське бачення питань оптимізації, раціональності і ефективності до вибору мети соціального проектування, заснованого на праксеологічних позиціях.

Передусім розглянемо «оптимальність». На думку Л. Нургалєєва «Соціальний проект як різновид людської творчості спрямований на оптимізацію колективних стосунків та їх реорганізацію з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних умов життєдіяльності. У основі різних видів перспективної діяльності людини лежить уміння виділити проектний план, оцінити його явний і прихований ресурс, побудувати цільовий операціональний ланцюжок, розрахувати вірогідність досягнення того або іншого результату, співвіднести ціннісні кореляти» [7].

Проте поняття «оптимальність» в соціальному контексті досить складно ідентифікувати та досягти у зв'язку з неоднозначністю і рухливістю інтересів ієрархічно структурованих соціальних суб'єктів. Спочатку термін «оптимальність», носив суто кількісний, матеріалізований, грошовий сенс, а саме розумівся як досягнення максимального результату з мінімальними витратами. Надалі термін «оптимальність» втрачає такий меркантильний контекст і придбаває інші властивості. Під оптимальністю починають розуміти процес досягнення успіху. У такому контексті оптимальність набуває суб'єктного забарвлення, наповнюється

суб'єктивними цінностями, установками і сенсами. Сьогодні і успіх як досягнення мети став недостатньою характеристикою ефективності проекту. Тому в якості оптимальної мети соціального проектування, заснованого на суб'єктно-праксеологічних позиціях, запропонуємо категорію «гармонійність».

Вирішення проблем гармонізації в розвитку суспільства і досягнення його стабільності займає важливе місце в соціальній філософії Огюста Конта. Гармонія в суспільстві, за Контом, це гармонія «між цілим і частинами соціальної системи», а також між самими частинами, якими виступає духовна, політична, економічна й біологічна сторони життя суспільства. Гармонія в суспільстві, підкреслював він, – це передусім найкраще поєднання інтересів різних осіб і соціальних прошарків. Значення політичної влади й гідність політиків, писав він, полягає в мудрому узгодженні інтересів соціальних суб'єктів. Гармонія в суспільстві досягається, зокрема, тоді, коли «політичні установи, з одного боку, устої та ідеї - з іншого, гармоніюють між собою» [2, с. 68].

У гармонії суспільства Огюст Конт бачив основну умову його стабільності, можливості нормального існування і розвитку в ньому кожного становища, народу, людини. На його думку, соціальної гармонії та стабільності можна досягти за допомогою науки, яка повинна знайти потрібний механізм взаємодії між усіма частинами суспільства, узгодження інтересів усіх соціальних прошарків і осіб з інтересами суспільства.

Як видно, проблеми, які вирішувалися в соціальній філософії Огюста Конта, дуже актуальні нині. Не втратила свого значення і методологія вирішення цих проблем. Йдеться, передусім, про підхід до суспільства як до цілісної соціальної системи, а також про методологічне значення його положень, про закономірний і прогресивний розвиток суспільства, роль в цьому розвитку розподілу праці, політичній діяльності людей, науки і духовної культури. Дуже актуальні сьогодні погляди Конта на чинники гармонії в суспільстві та його стабільності, а також на роль держави в узгодженні інтересів різних соціальних суб'єктів.

Цілісність і гармонія/дисгармонія суспільства складають головний предмет дослідження Зімеля. Він уперше сформулював ідею принципової (чи передвстановленої) гармонії індивідів і суспільства в процесі їх взаємодії, яка досі залишається практично неопрацьованою і такою, що не зрозуміла. Цілісність процесу уєспільнення виражається «передвстановленою гармонією» індивіда і суспільства. Окрема людина живе своїм суспільним життям, яке складає цінність індивідуальності, а суспільство живе індивідуальними життями своїх індивідів, що складає його цінність.

Аналізуючи сучасні підходи до дослідження поняття «Соціальна гармонія», процитуємо Л. Семашко, на думку якого соціальна гармонія краща з можливих станів суспільства, яке виражається вищою мірою рівноваги, збалансованості, пропорційності сфер суспільства в певних межах, що забезпечує найбільш інтенсивний і повний розвиток кожної сфери суспільства і усіх разом [10]. Соціальна гармонія пов'язана з економічним і соціальним процвітанням, високим

матеріальним добробутом і якістю життя, але не обмежується ними. Відмітною особливістю соціальної гармонії є висока якість соціально-психологічного клімату в суспільстві та суспільних стосунків між класами і групами, а також між особистостями. Ці стосунки характеризуються співпрацею, партнерством, ненасильством, безпекою, справедливістю, рівністю, братерством, свободою, згодою, миром, доброзичливістю, вирішенням розбіжностей і конфліктів тільки шляхом компромісів. Соціальна гармонія затверджує пріоритет соціальної сфери, яку спрямовано на людину, підпорядковано і відповідає їй.

Таким чином, соціальна гармонія подвійна як стан і процес суспільства. Соціальна гармонія є процес гармонізації сфер, через який відбувається перехід від станів загибелі, занепаду, уповільнення до стану розквіту/гармонії та підтримка його. Стани, суспільства визначається, в першу чергу, співвідношенням його сфер як найбільш потужних і великих його компонентів. Тому соціальна гармонія як мета процесу припускає безперервну і постійну гармонізацію / урівноваження сфер суспільства.

Соціальна гармонія включає гармонію на усіх рівнях: країна, регіон, галузь, місто, підприємство, сім'я, індивід. Соціальна гармонія також багатовимірна, як багатовимірні сфери суспільства і стосунки між ними, що визначають гармонію. Пріоритетну роль в ній грає гармонія соціосфери, яка відтворює людину та її гармонію. Соціальна гармонія як мета включає в якості її аспектів успіх, процвітання, добробут, якість життя, відродження, виживання і тому подібне, але не обмежується ними, а перевершує і гуманізує їх, підпорядковує їх гармонії людини і соціосфери.

Соціальна гармонія найбільш сприятлива для людини, створює усі необхідні умови для гармонійного розвитку особистості, яка відтворює гармонію на індивідуальному рівні. Соціальна та індивідуальна гармонія - нерозривні, взаємносприяючі сторони єдиного процесу. Звичайно, соціальна гармонія – це не соціальний рай, що повністю виключає злочинність, наркоманію, алкоголізм, проституцію, насильство, самогубства і тому подібне. Вона не викорінює соціальну патологію (вона, в принципі, невикорінна), але істотно обмежує її і зводить до мінімуму.

Якщо вірне соціологічне твердження про те, що жодне суспільство не може вижити без координації основних оцінок, інститутів і освіти, то повинні існувати механізми (технології) її створення і реалізації. Однією з таких технологій і виступає соціальне проектування, призначення якого полягає в розробці гармонійно влаштованих образів майбутнього, основними компонентами якого виступають: стійкість норм; інтегрованість культурних цілей; соціально схвалювані поведінкові установки; стабільні громадські настрої; позитивний соціально-психологічний клімат; толерантність і лояльність стосунків в суспільстві; досягнення компромісу інтересів різних осіб соціальних прошарків; соціальна рівновага і збалансованість; цілісне, інтегроване, консолідоване суспільство; переважання стосунків співпраці, партнерства, згоди і доброзичливості; стабільності та безпеки.

Звідси, як пише В. Луков і «прагнення до оптимізації соціально-проектної діяльності, її постановки під контроль не стільки держави, скільки громадськості. Ідея участі населення у виробленні та ухваленні рішення після проектів, їх коригуванні, в недопущенні довільних соціальних рішень влади, адміністрації усіх рівнів або приватних осіб стала однією із загальноприйнятих основ практики соціального проектування в багатьох країнах» [6, с. 111]. В якості механізму гармонізації образів майбутнього В. Луков пропонує доктрину «Суспільної участі» («public participation»). Доктрина будується на переході від функціонального до середовищного (environmental) підходу – з активною участю мешканців міста в розробці і здійсненні соціальних проектів.

Вибір гармонії як мети проектування має певний недолік з точки зору праксеології в ній мало раціонального підходу. Але сьогодні в дискусіях про суть раціональності переважає активістсько-діяльнісний підхід, глокальний контекст і синтез зі свободою творчістю і бажанням.

Як пише Н. Смирнова в рецензії на книгу В. Лекторського сьогодні «високу загальнокультурну значущість придбаває апологія раціоналізму як фундаментальної цінності новоєвропейської культури» [12]. З одного боку, підходи до раціональності з античних часів, коли вона сприймалася як логічне розгортання інтуїтивно схопленого змісту, і сучасні, коли вона насичується проектно-конструктивним контекстом, змінилися, з іншого, – існують загальні стандарти у вигляді правил логічного міркування і формальних критеріїв ухвалення рішень. А це необхідно припускає зв'язок (але не взаємне зведення) раціональності і свободи, толерантності та взаємного визнання [12].

Раціональність ще з часів М. Вебера є актуальним предметом досліджень в соціології та інших суспільних і гуманітарних наук. На сьогодні можна говорити про раціональність як одну з культурних цінностей, як способі контролю і як спосіб людського звільнення [2]. У роботах В. Лекторського вказується, що «раціональність можна розуміти в двох сенсах. Раціональність – це діяльність у рамках прийнятої системи когнітивних і ціннісних передумов. І раціональність припускає також і рефлексивне усвідомлення і перегляд самих когнітивних і ціннісних передумов. Свобода, взаємне визнання, моральні цінності неможливі без раціональності, а раціональність без них» [5].

В той же час у деяких авторів читаємо про сумніви відносно раціональності у людини. Поппер, вважаючи світ і суспільство нераціональним, намагався знайти зважену позицію між сумнівною можливістю «управляти» усім суспільством і прагненням ним все ж управляти. Н. Луман висловлює сумнів в тому, що сам «процес раціоналізації може бути раціональним».

Таким чином, інваріантного підходу до осмислення раціональності сьогодні немає. В той же час розвиток теорії та практики раціональності досить актуальні. Тим паче, що, по-перше, підтримувати власну раціональність людині допомагають нові програмні продукти і різні гаджети, здатні узяти на себе частину раціональних дій після інформування, за-

пам'ятовування, мотивації та інших атрибутів діяльності. І, по-друге, суспільство знань пред'являє до раціональності особливі вимоги, зводячи її в ранг домінуючого маркера в пошуку, розпізнаванні, обробці та відтворенні знань.

Таким чином, раціональність є властивістю, як окремої особистості, так і соціальних систем, здатних до саморегуляції і до саморозвитку, можливі рівнозначні по суб'єктних позиціях осмислення раціональності, раціональність насичується проектним потенціалом, в раціональності проявляється ціннісний забарвлений вибір між необхідним і бажаним. В ході реалізації раціонального підходу до перетворюючої діяльності соціальний суб'єкт вибирає між бажаними результатами, свободою переваг, толерантністю і взаємним визнанням стратегій інших суб'єктів. У постмодерністському дискурсі раціональність має чітку глокальну проекцію. «Раціональність в її оцінних формах може виступати в різних значеннях, на різних рівнях масштабності соціальних систем і з різною мірою суб'єктності, яка залежить від цілей, сенсів і реального результату. В процесі комплексу соціальних дій, в просторі соціальної перспективи формується мережева структура інтерференції цілерациональних дій суб'єктів-індивідів і суб'єктів-груп, спільностей, організацій» [11, с. 11].

При цьому Б. Сивиринов уточнює, що «раціональність індивіда як соціального суб'єкта досить чітко проявляється на мікросоціальному рівні у рамках доступного поля дій. Іншими словами, на локальному рівні він має статус активного центру в універсумі-континуумі соціальної перспективи, наприклад, установи, відділу. На мезо- і макро рівнях суб'єктність, як здатність робити істотну дію на соціальні системи строго відповідно до поставлених цілей, різко знижується, а часто зникає повністю» [11, с. 11].

В той же час соціальний суб'єкт вимушений проявляти раціональність, оскільки в умовах невизначеності та ризику він повинен базувати власні рішення, вибір і здійснення практик на основі усвідомлених роздумів.

Отже, в якості праксеологічно насиченої теорії раціональності може виступати теорія очікуваної корисності. В якості найвищої міри модальності корисності може виступати прагнення збільшити соціальний капітал.

Саме тому завданням соціального проектування, заснованого на праксеологічних позиціях, є збільшення соціального капіталу як чинника розвитку спільного потенціалу об'єкту, суб'єкта і середовища. Саме соціальний капітал з його прагматичністю збалансує як мету обраного нами виду проектування – гармонію.

Поняття капіталу в різних інтерпретаціях введено П. Бурдьє, який розглядає три категорії капіталів:

- економічний капітал – володіння матеріальними благами;
- культурний капітал – отримання і накопичення освіти (загальної, професійної, спеціальної), а також того культурного рівня соціального об'єкту, який дістався йому в спадок і засвоєний в процесі розвитку;
- соціальний капітал – ресурси, що пов'язані з

приналежністю до групи, мережа мобілізуючих зв'язків, якими не можна скористатися інакше, як за допомогою групи, що має певну владу і здатну зробити «послугу за послугою».

Символічний капітал – різновид соціального, пов'язаний з володінням певним авторитетом, репутацією; це капітал визнання групою рівних і зовнішніх інстанцій [Цит. за 14].

У рамках нашої роботи можна говорити про появу технологічного капіталу, який, з одного боку, є інтегрованим критерієм, що характеризує рівень розвитку чотирьох попередніх видів капіталу, а з іншого – є самостійним видом, який фіксує наявність у соціального об'єкту можливостей для проектування перспективних цілей та способів їх досягнення.

В цілому, на наш погляд, соціальні проекти сприяють збільшенню, передусім, культурного, соціального капіталу, що особливим чином проявляється у рамках певних територіальних співтовариств – регіонах. Саме регіонам, в інтерпретації П. Бурдьє, властиві характеристики «поля» як відносно замкнених і автономних підсистем соціальних стосунків, що мають відносно незалежний структурований простір; поле виникає як наслідок прогресуючого суспільного розподілу практик. Однією з найважливіших його характеристик є автономія, тобто відносна незалежність функціонування поля від зовнішніх спонукань. Поле зумовлює усі зовнішні дії відповідно до власної «логіки». Така властивість поля П. Бурдьє називає здатністю до рефракції, сила якої вимірюється мірою перетворення зовнішніх вимог в специфічну, властиву характеру поля форму [14, р. 306].

У визначеннях М. Вулкока соціальний капітал виконує об'єднуючу і зв'язуючу роль на глокальних просторах. Він є діючими соціальними нормами і запасом соціальних контактів агента, що дозволяє йому приймати раціональні економічні рішення, що знижує ризики недобросовісної конкуренції. По своєму характеру соціальний капітал першого типу виступає як суспільне благо. На те, що значна частина форм соціального капіталу має якість суспільних благ.

Соціальний капітал другого типу вимагає від суб'єкта спеціальних зусиль із формування мережі індивідуальних зв'язків або входження в яку-небудь відносно замкнуту групу. Обидва типи соціального капіталу співіснують, взаємно доповнюючи один одного і маючи властивість взаємозамінюваності. До форм прояву соціального капіталу відносяться: соціальні мережі, соціальні норми і довіра (по Р. Патнему), зобов'язання, інформаційні канали (мережі) і ефективні норми (по Дж. Коулману). Відповідно, можна виділити і різні підходи до його аналізу: структурний аналіз конфігурації соціальних мереж, що має на увазі; змістовний, спрямований на аналіз якості стосунків, передусім – рівня довіри.

Цільову спрямованість діяльності у глокальному світі задають завдання розвитку соціального капіталу об'єкту, який є суспільним чинником людського розвитку, функціонування якого розширюється до суспільно значущого рівня. Соціальний капітал, згідно Головні актори глокалізації – окремі місцевості й ра-

йони і передусім регіони.

Отже, цілі визначені, завдання поставлені. Не менш прагматичним елементом соціального проектування залишається ефективність як показник співвідношення мети і результату. Особливості соціальної ситуації, в просторі якої реалізується соціальне проектування, детермінують темпи досягнення мети або вирішення проблеми, іншими словами, відбиваються на ефективності соціального проектування. Саме тому так важливо при використанні тих або інших соціальних проектів враховувати не лише природу соціального об'єкту впровадження проектування, але і особливості соціального фону (простору) його застосування. В якості соціального простору (технологічного фону) розглядатимемо темпи і характеристики розвитку: на глобальному рівні – цивілізації, суспільства (теперішнього і майбутнього); на локальному рівні – регіону.

Прийнято вважати, що термін «ефективність» з'явився спочатку в економічній літературі. Так, наприклад, у Рикардо термін «ефективність» використовується як відношення результату до певного виду витрат [13, с. 53]. В той же час вже у кінці XIX століття термін «ефективність» починає втрачати своє чисто економічне значення і використовується для оцінки різноманітних дій. Розширенню поняття «ефективність» на інші сфери діяльності сприяли теоретичні розробки, які пов'язані з діями взагалі, зокрема, в праксеології, а саме в роботах Т. Котарбинського, який розглядав праксеологію як «загальну теорію ефективної організації діяльності». Саме завдяки Т. Котарбинському ефективність багато в чому втратила своє первинне значення продуктивності або результативності і стала аналізуватися не лише як результат діяльності, але і як показник відповідності мети діяльності до потреби, із задоволенням якої пов'язана ця діяльність. Виходячи з цього, були введені поняття «споживча» ефективність, що «виражає міру відображення потреби в цілі, вибирання найбільш ефективних засобів відображення», і «цільова» ефективність «як відношення результату діяльності до мети» [Цит. за 2].

Аналіз спроб введення критеріїв соціально-економічної ефективності (чи просто ефективності) дозволяє зробити висновок, що усі їх можна віднести до двох напрямів. У першому з них намагалися як і раніше визначити ефективність, виходячи тільки з економічних критеріїв. Представники другого напрямку виходять з того, що при визначенні ефективності повинні враховуватися не лише і навіть не стільки економічні аспекти, скільки соціально-політичні, психологічні та ін. Ця позиція представляється адекватнішою, такою, що враховує «багатовимірність» і багатогранність поняття «ефективність».

В якості категорії, що розвиває поняття «ефективність», може виступати, успіх, що сприймається нами як один з самих значущих критеріїв діяльності.

Висновки. В цілому, вибудовуючи концепцію соціального проектування як діяльності, що відображає його суб'єкту й праксеологічну спрямованість, ми приходимо до висновку, що мета соціального проектування диктується рівнем, якістю і модальністю пануючих і латентних практик, носить прагматичний

(раціональний) характер і прагне до оптимізації конкурентних сенсів і практик суб'єктів і об'єктів проектування, вона має чітко виражену просторову характеристику та сфокусована на досягненні гармонії.

Завданням соціального проектування, заснованого на праксеологічних позиціях, є збільшення соціального капіталу як чинника розвитку спільного потенціалу об'єкту, суб'єкта і середовища. В структурі соціального капіталу нами виділено технологічний капітал, який відображає наявність у соціального об'єкту можливостей для проектування перспективних цілей і способів їх досягнення.

Для уточнення поняття «мета соціального проектування» нами досліджено категорії раціональності, ефективності й оптимальності та виявлено їх праксеологічний контекст.

Так, ми стверджуємо, що раціональність має чітку глобальну проекцію та притаманна як окремій особистості, так і соціальним системам, здатним до саморегуляції і до саморозвитку. Мінливість сучасної онтології, її невизначеність та нелінійність дають нам змогу стверджувати, що можливі рівнозначні за суб'єктивними позиціями осмислення раціональності. В той же час раціональність насичується проектним потенціалом, в раціональності проявляється ціннісно забарвлений вибір між необхідним і бажаним.

Список літератури: 1. Антонюк Г. Социальное проектирование и управление общественным развитием / Г. Антонюк. – Минск, 1986. – 224 с. 2. Бирюкова М. Социальные технологии проектирования образовательной системы региона: Монография / М. Бирюкова. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2012. – 372 с. 3. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Вопросы философии. – Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=527&Itemid=52. – Дата звертання: 30.09.2016. 4. Курбатов В. Социальное проектирование: Учебное пособие. / В. Курбатов, О. Курбатова. – Ростов н/Д: «Феникс», 2001. – 416 с. 5. Лекторский В. Рациональность как ценность культуры / В. Лекторский // Вопросы философии. – Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=527&Itemid=52. – Дата звертання: 30.09.2016. 6. Луков В. Социальное проектирование: учеб. пособие. – 7-е изд., / В. Луков. – Москва: Изд-во Моск. Гуманит. Ун-та: Флинта, 2007. – 240 с. 7. Нургалеева Л. Молодь социального проектирования Основы социокультурного проектирования / Л. Нургалеева. – Режим доступа: <http://journals.tsu.ru/uploads/import/1165/files/7-nurgaleeva.pdf>. – Дата звертання: 30.09.2016. 8. Пригожин И. От существования к возникшему. Время и сложность в физических науках / И. Пригожин. – Москва, 1985. – 185 с. 9. Самбуров Э. Социальное моделирование, прогнозирование и проектирование: курс лекций / Э. Самбуров. – Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. – 173 с. 10. Семашко Л. Тетрасоциология: социальная гармония как ключевая универсальная ценность нового века. Резюме для 71 Сессии «Social Values in Global Age» 36-го World Congress, Пекин, Китай, 7–11 июля, 2004 – Режим доступа: <http://www.iis2003beijing.com.cn/en/AS/S71-8.htm>. – Дата звертання: 30.09.2016. 11. Свиринов Б. Социальная рациональность как компонент социальной перспективы / Б. Свиринов // Социологические исследования. – 2003. – № 4. – С. 3–12. 12. Смирнова Н. О книге В. А. Лекторского. – Режим доступа: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=741&Itemid=52. – Дата звертання: 30.09.2016. 13. Шаповалова Е. Філософська рефлексія феномену соціального проектування // Вісник НТУУ «ХПИ»: Філософія. Психологія. Педагогіка. – № 1. – 2014 – Режим доступу: <http://journal-phipsyepd.kpi.ua/article/view/35899>. – Дата звертання: 30.09.2016. 14. Bourdieu P. Acts of Resistance: Against the new Myths of Our Time. – Cambridge, 1998.

References (transliterated): 1. Antonyuk H. *Sotsyal'noe proektyrovanye y upravlenye obshchestvennym razvytyem* [Social engineering and management of social development]. Mynsk, 1986. 224 p. 2. Byryukova M. *Sotsyal'nye tekhnolohyy proektyrovanyya obrazovatel'noy systemy rehyona: Monohrafiya* [Social technologies of designing of the educational system in the region: Monograph]. Kharkiv,

- NTU «KhPI», 2012. 372 p. **3.** Koulman Dzh. Kapytal sotsyal'nyy u chelovecheskyy [Social and human capital]. *Obshchestv. nauky y sovremennost'* [Social Sciences and Modernity]. 2001, no. 3, pp. 121–139. **4.** Kurbatov V. *Sotsyal'noe proektyrovanye: Uchebnoe posobyе* [Social projecting: Textbook]. Rostov-on-Don, «Fenyks», 2001. 416 p. **5.** Lektorskiy V. Ratsyonal'nost' kak tsennost' kul'tury [Rationality as the value of culture]. *Voprosy fylosofy* [Problems of Philosophy]. Available at: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=527&Itemid=52. (accessed 30.09.2016). **6.** Lukov V. *Sotsyal'noe proektyrovanye: ucheb. Posobyе* [Social projecting: Textbook]. Moscow, Yzd-vo Mosk. Humanyt. Un-ta, Flynta, 2007. 240 p. **7.** Nurhaleeva L. Molokh sotsyal'noho proektyrovannya Osnovy sotsyokul'turnoho proektyrovannya [Moloch social engineering Fundamentals of the sociocultural design]. Available at: <http://journals.tsu.ru/uploads/import/1165/files/7-nurgaleeva.pdf>. (accessed 30.09.2016). **8.** Pryhozhyn Y. *Or sushchestvuyushcheho k voznykshemu. Vremya y slozhnost' v fizycheskykh naukakh* [From Being to arisen. Time and complexity in the physical sciences]. Moscow, 1985. 185 p. **9.** Samburov E. *Sotsyal'noe modelyrovanye, prohnozrovanye y proektyrovanye : kurs lektsyy* [Social modeling, forecasting and design: lectures]. Yrkutsk, Yzd-vo Yrkut. hos. un-ta, 2010. 173 p. **10.** Semashko L. Tetrasotsyolohyya: sotsyal'naya harmonyya kak klyuchevaya unyversal'naya tsennost' novoho veka. Rezyume dlya 71 Sessyy «Social Values in Global Age» 36th World Congress [Tetrasociology: social harmony as a key universal value of the new century. Summary for 71 Session «Social Values in Global Age» 36th World Congress]. Available at: <http://www.iis2003beijing.com.cn/en/AS/S71-8.htm>. (accessed 30.09.2016). **11.** Syvyrynov B. Sotsyal'naya ratsyonal'nost' kak komponent sotsyal'noy perspektivy [Social rationality as a component of social perspective]. *Sotsyolohycheskye yssledovannya* [Sociological studies]. 2003. №. 4. pp. 3–12. **12.** Smyrnova N. *O knyhe V.A. Lektorskoho* [About the Book by V. A. Lektorskiy]. Available at: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=741&Itemid=52. (accessed 30.09.2016). **13.** Shapovalova E. Filsofs'ka refleksiya fenomenu sotsial'noho proektuvannya [Philosophical reflection phenomenon of social engineering]. *Visnyk NTUU "KPI": Filosofiya. Psykholohiya. Pedahohika* [Bulletin of "KPI" Philosophy. Psychology. Pedagogy]. № 1, 2014. Available at: <http://journal-phipsyped.kpi.ua/article/view/35899>. (accessed 30.09.2016). **14.** Bourdieu P. *Acts of Resistance: Against the new Myths of Our Time*. Cambridge, 1998.

Надійшла (received) 20.10.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Цілепокладання як основа соціального проектування: праксеологічний підхід / М. В. Бірюкова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 34–40. – Бібліогр.: 14 назв. – ISSN 2227-6890.

Целеполагание как основа социального проектирования: праксеологический подход / М. В. Бирюкова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 34–40. – Бібліогр.: 12 назв. – ISSN 2227-6890.

Targeting is the basis of social engineering: praxeological approach / M. V. Biryukova // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – №. 40 (1212). – P. 34–40. – Bibliogr.: 14. – ISSN 2227-6890.

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About of Authors

Бірюкова Марина Василівна – кандидат соціологічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри соціології та політології, тел.: (095) 60-80-550; e-mail: birmarina@gmail.com.

Бирюкова Марина Васильевна – кандидат социологических наук, доцент, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», профессор кафедры социологии и политологии, тел.: (095) 60-80-550; e-mail: birmarina@gmail.com.

Biryukova Marina Vasyilivna – Candidate of Sociological Science (Ph. D.), Docent, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Professor at the Department of Sociology and Political Science, tel.: (095) 60-80-550; e-mail: birmarina@gmail.com.

УДК 316.342:355.014

О. Ю. КЛИМЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИЙ ТЕРИТОРІЇ ДОНБАСУ

У статті проаналізовано особливості процесів соціальної стратифікації на окремих територіях Сходу України, утворених в результаті збройного конфлікту в рамках проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях. Автор висвітлює передумови економічного, політичного, культурного, демографічного та ідеологічного характеру в результаті виникнення яких відбулася соціальна диференціація в тій частині українського суспільства, яка залишилась на тимчасово окупованих територіях.

Ключові слова: криза, стратифікація, диференціація, тимчасово окуповані території, соціальне розшарування.

В статье проанализированы особенности процессов социальной стратификации на отдельных территориях Востока Украины, возникших в результате вооруженного конфликта в рамках проведения антитеррористической операции в Донецкой и Луганской областях. Автор освещает предпосылки экономического, политического, культурного, демографического и идеологического характера в результате возникновения которых произошла социальная дифференциация в той части украинского общества, которая осталась на временно оккупированных территориях.

Ключевые слова: кризис, стратификация, дифференциация, временно оккупированные территории, социальное расслоение.

The article analyzes the characteristics of social stratification processes in certain regions of the East of Ukraine, resulting from the armed conflict in the framework of the antiterrorist operation in the Donetsk and Lugansk regions. The author illuminates the background of economic, political, cultural, demographic and ideological nature as a result of which there was social differentiation in the part of Ukrainian society, which remained on the temporarily occupied territories. Particular attention is paid to the study of the impact of anti-terrorist operation in the differentiation processes in modern Ukrainian society, identifying new filters of social stratification, defining their relationship with social transformation.

Keywords: crisis, stratification, differentiation, temporarily occupied territories, social stratification.

Постанова проблеми. Характерною рисою соціальних систем сучасного суспільства є динамічність змін, що відбуваються в них, основним механізмом яких виступають відхилення від традиційних форм соціальної дії, обумовлені виникненням різного рівня кризових ситуацій. З погляду системного аналізу криза є основою для переходу соціальних систем з одного стану до іншого й цілком може бути підставою для перегляду існуючої соціальної стратифікації. В умовах пролонгованої політичної кризи на Донбасі, поглибленої військовим конфліктом, в українському суспільстві виникають нові форми соціальної стратифікації, що кардинально відрізняються від раніше існуючих складною структурою соціальних фільтрів, виявлення та аналіз яких представляє науковий інтерес. Таким чином, вивчення процесів диференціації в сучасному українському суспільстві на сьогоднішній день є актуальною проблемою.

Аналіз наукових досліджень. Засновниками теорії структурного функціоналізму К. Девісом та У. Муром соціальна стратифікація розглядалась в контексті розподілу індивідів за принципом важливості їх професійної діяльності та внеску в розвиток суспільства [1]. Марксистська школа соціології ключовими факторами соціального розшарування вважала економічні взаємини та розподіл власності на засоби виробництва [2]. Відповідно до теорії обміну Дж. Хоманса фактором відсутності рівності в суспільстві є неадекватний обмін результатами праці. Вийшовши за межі аналізу виключно економічних передумов соціальної стратифікації М. Вебер виокремив соціальний престиж та доступ до влади в якості передумов до соціальної нерівності [3].

Взявши за основу концепцію П. Сорокіна, в рамках якої проаналізовано три різновиди диференціації суспільства – економічну, політичну та професійну [4], нами було проаналізовано окремі нові елементи в соціальних структурах тимчасово окупованих територій Донбасу. Окрім того, для визначення ознак соціального розшарування в зазначеному регіоні за умов перебігу низки кризових ситуацій в статі залучено теорію диференціації Т. Парсонса, відповідно до якої визначено якісні, рольові та статусні характеристики новостворених страт.

Метою статті є визначення особливостей соціальної стратифікації на тимчасово окупованій території Донбасу.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи кризу як стан, що виник у результаті накопичення соціальних проблем, детермінуючих диспропорції в розвитку соціальних інститутів, яка природно створює непередбачувані ситуації, в суспільстві починають змінюватись складові соціальної структури. Особливого значення кризові ситуації набувають для розвитку наступних поколінь, оскільки сприяють напрацюванню нових соціальних практик, раніше не характерних для суспільства,

внаслідок чого відбувається викривлення процесів соціальної стратифікації. Тому під кризовою ситуацією слід розуміти не тільки процеси дезінтеграції соціальних систем, що виникають у наслідок збігу несприятливих факторів чи інституціональних диспропорцій, а й загальні тенденції, притаманні соціальним структурам і зумовлені нерівномірним розвитком зовнішнього та внутрішнього середовища, а також соціальних інститутів загалом і окремих їх частин. Наслідком виникнення кризової ситуації є зміна звичних (традиційних) умов життєдіяльності, що спричиняють суттєві відхилення від норми в організації соціальних інститутів. У рамках системних криз, що виникли в наслідок військово-політичного конфлікту на Донбасі, необхідно виокремити бідність як кризову ситуацію, спровоковану економічною кризою, збройний конфлікт та соціальне відчуження певної частини суспільства, що відбувається в наслідок вимушеного нерівномірного переміщення людських мас в межах держави.

Проведення антитерористичної операції на Сході України спричинило виникнення нових форм соціальної стратифікації. Внаслідок масового переселення населення з районів збройного конфлікту тисячі громадян втратили роботу, майно та засоби до існування. Тривалість воєнних операцій створила ситуацію за якої певна категорія людей не може повернутись додому та змушена шукати прихисток на території підконтрольній українській владі. Збройний конфлікт став передумовою виникнення нового для українського суспільства явища – «раптової бідності». Оскільки сім'ї внутрішньо переміщених осіб через вимушену зміну постійного місця проживання втратили буквально все, ставши незабезпеченою категорією громадян, яка не має власного житла, засобів до існування та втратила соціальний капітал. Тому кризова ситуація, зумовлена проведенням антитерористичної операції, актуалізувала вже існуючі проблеми, пов'язані із процесами диференціації, що відбуваються в українському суспільстві.

На думку Г. Спенсера, окрім класичних передумов розшарування в суспільстві, що перебуває в кризовому стані, виникають «додаткові вектори» в основі яких лежать демографічні та соціокультурні характеристики, що обумовлюють відхід від дихотомічної моделі стратифікації [5, с. 25]. Окрім того, відповідно до «репутаційної теорії» У. Л. Уорнера одну з провідних ролей в процесі соціальної стратифікації відіграє громадська думка, яка обумовлює формування соціального поля в якому відбувається розшарування.

Загальний контекст соціальних настроїв на тимчасово окупованих територіях Донбасу визначає наступні фактори соціальної диференціації:

По-перше, панічний страх місцевого населення за своє життя, якому постійно загрожує небезпека через ведення бойових дій і присутністю в густонаселених районах значної кількості озброєних осіб. На тимча-

сово окупованій території фактично немає людей які б так чи інакше не відчували на собі вплив результатів обстрілів артилерії або стрілецької зброї. Не слід скидати з рахунків присутність у самопроголошених республіках презумпції винності. В наслідок чого усе мирне населення вважається винуватим у випадку яких-небудь непорозумінь або конфліктів із представниками терористичних збройних формувань, починаючи від автомобільних аварій і закінчуючи з'ясуванням побутових відносин. Тому з появою в громадському місці людей зі зброєю й у формі основна маса цивільних громадян намагається максимально швидко ретируватись аби зайвий раз не звертати на себе уваги. За такої напруженої ситуації значна кількість мешканців тимчасово окупованих територій просто втомилися від постійного відчуття страху.

По-друге, не розуміння суті всього що відбувається або перекручене уявлення про реальну дійсність. Сьогодні вже із упевненістю можна сказати, що інформаційна війна й на окупованих територіях, і на лінії розмежування, Україною однозначно програна. З травня 2014 р. інформаційний простір Донбасу повністю контролюють російські ЗМІ, які не соромляться у виборі технологій впливу на свідомість пересічних громадян і використовують у повному обсязі свій аналітичний потенціал.

По-третє, соціальна напруга, викликана дефіцитом якісних продуктів харчування та медикаментів, що виник через економічну блокаду тимчасово окупованих територій Донбасу, негативно позначається винятково на цивільному населенні, яке змушене виживати, або за рахунок гуманітарної допомоги, надаваної Гуманітарним штабом «Поможем» Благодійного фонду «Розвитку України», або за рахунок родичів пенсіонерів, що встигли переоформити свої пенсії в Україні та паралельно отримують матеріальну допомогу від окупаційної влади. Ні на терористичних військах, ні на керівництві так званих «ДНР» й «ЛНР» економічна ізоляція не позначилася, оскільки, завдяки високому рівню фінансування, вони можуть дозволити собі все від дорогих медикаментів до візитів в ресторани.

По-четверте, соціальне відчуження, що займає особливе місце в процесі соціальної диференціації. Більшість жителів, що залишилися на території Донбасу, підконтрольної терористам, оцінюють стан в який потрапили, як «забуті» або «кинуті» своєю державою. Де-юре вони продовжують бути громадянами України, де-факто – повністю позбавлені всіх прав і свобод, гарантованих Конституцією, а отже знаходяться в положенні повністю безправних людей, інтереси яких держава не захищає, офіційно визнаючи цей факт. 21 травня 2015 р. Верховна Рада ухвалила заяву про уникання деяких зобов'язань, передбачених Міжнародним пактом про громадянські й політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, в якій зазначалось: «Враховуючи неможливість гарантувати Україною дотримання прав людини в повному обсязі відповідно до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської соціальної хартії на території проведення АТО че-

рез об'єктивну необхідність вжити заходів для відсічі збройної агресії РФ, Україні необхідно здійснити тимчасовий відступ від (деяких) зобов'язань» [6, с. 2].

Таким чином, на тимчасово окупованій території Донбасу виникло специфічне соціокультурне середовище, на стан та розвиток якого вплинули економічна криза, інформаційний вакуум, продуктова блокада, бойові дії, присутність значної кількості озброєних осіб, правова розгубленість, відсутність будь-якої підтримки з боку держави. Все це в комплексі стало серйозною основою для формування особливого складу світоглядних позицій у мешканців зазначеного регіону, досить приблизний аналіз яких дозволяє виділити наступні категорії громадян, котрі залишилися на окупованій території в силу тих або інших обставин, що не залежать від них, формально можна розподілити за наступними категоріями:

1. Ті, що не мають фізичної можливості виїхати та їх родини – «громадяни з соціальними обтяженнями». До зазначеної категорії відносяться інваліди, переміщення яких пов'язане з значними фінансовими витратами та необхідністю медичного супроводу, родичі яких не мають таких можливостей саме через багаторічну боротьбу з недугою. Вони, стали фактично, заручниками ситуації, оскільки держава офіційно не організувала евакуацію людей з особливими потребами, єдиний вивіз, що був здійснений – це піар акція Н. Королевської на передодні президентських виборів 2014 р. В умовах окупації, ці люди залишилися, не тільки без соціальних виплат, але й без необхідних медикаментів та медичної допомоги – фактично на грані виживання, тому знаходяться в стані абсолютної занедбаності, яка формує негативне ставлення, як до терористів, так і до української влади. Слід зауважити, що на 1 січня 2014 р. тільки в Донецькій області налічувалося 105 967 осіб інвалідів з них 51 тис. тих, що отримали інвалідність на виробництві. На виплату пенсій щомісяця виділялося 192,3 млн. грн. [7].

2. Інституціонально закріплені громадяни, обмежені державою у волі та своєму переміщенні – діти-сироти, діти-інваліди, що утримуються в інтернатах, інваліди й літні люди, що проживають у хоспісах, ув'язнені, які відбувають покарання, пацієнти психіатричних клінік. Їхня доля більш ніж сумна, перебуваючи на утриманні держави, вони так і не були евакуйовані з окупованих територій. Рішення про необхідність їхнього переміщення в заклади, що знаходяться на території підконтрольній офіційній владі, почали прийматися тільки через рік після початку АТО. Зараз І. Герашенко намагається вести переговори з терористами про вивіз із окупованих територій лише деяких ув'язнених, не афішуючи за яким принципом обираються зазначені громадяни. Умови життя зазначеної категорії громадян, включаючи дотримання прав і свобод, навіть сьогодні нікого не хвилюють. Про існування інтернатів для сиріт і дітей-інвалідів на окупованій території взагалі забули, 5 тис. осіб, що утримувались в перших й 3 тис. осіб, які проживали в других [8], просто пропали з офіційної української статистики. Пацієнти хоспісів і психіатричних клінік були розпущені терористами після захоплення закладів, що займалися їх утриманням. Зрозумі-

ло, що самостійно вижити в умовах військової агресії зазначена категорія громадян не могла, однак, певна частина з них змогла пристосуватися.

Приблизно одна третина (18 тис. перебували на обліку в пенітенціарній службі плюс невідома кількість осіб, які знаходились у камерах попереднього утримання) колишніх ув'язнених змогла знайти себе у незаконних збройних формуваннях «ДНР» й «ЛНР». Незначна кількість дітей-сиріт залучається терористами до розвідувальної діяльності, або як корегувальники артобстрілів. І перші, і другі, безумовно, підтримують окупаційну владу, яка дала їм «путівку в життя».

3. Співробітники державних установ, які не залишили своїх підопічних й організували боротьбу за їхнє виживання. Для офіційного керівництва структур, яким були підпорядковані, вони стали ворогами, оскільки почали співробітничати з незаконними терористичними організаціями. У Донецькій і Луганській областях у державних установах інтернаціонального типу працювало 52 тис. осіб, а в пенітенціарній службі кількість співробітників сягала до 76 тис. [9].

Таким чином, виокремлені категорії громадян, кинуті напризволяще через неадекватну політику державного управління змушені були залишитись на окупованій території Донбасу та інтегруватись до новоутворених соціальних систем, сформованих терористичними організаціями, або шукати допомоги у благодійних організацій, які почали працювати в зоні АТО у 2015 р. Розглядаючи дану ситуацію з позицій наукової концепції соціально-адекватного управління, розробленої В. В. Буреогою, необхідно відзначити факт відсутності комунікації по вертикалі адміністративної ієрархії, що спричинив повне нерозуміння з боку чиновників профільних міністерств ситуації на місцях, результатом чого стало затягування з прийняттям належних рішень [10].

Окрім, категорій громадян, які залишились на окупованій території в силу обставин, що від них не залежать, існує й інша група, представники якої самостійно обрали проживання в псевдореспубліках не через ідейні вподобання, а з метою зберегти власний бізнес, економічні здобутки, соціальний капітал. Їх середовище так само неоднорідне й умовно може бути розподілено за наступними категоріями:

1. Як правило, до зазначеної групи входять громадяни, які володіють нерухомістю, у більшості з яких, окрім отриманої від держави ще в радянські часи квартири, або самостійно побудованого будинку, нічого не залишилось. Вони прекрасно розуміють, що не зможуть почати нове життя «з нуля» й комфортно його облаштувати. Більшість із них люди пенсійного віку, що звикли жити в умовах постійної економічної кризи, виховані на тоталітарній ідеології й, в принципі, здатні сприймати процес формування самопроголошених республік, чому сприяє російська пропаганда, створюючи ілюзію повернення традицій радянських часів.

Загальна чисельність пенсіонерів Донецької й Луганської областей становила більше 2 млн. осіб, 1,4 млн. й 0,7 млн. осіб, відповідно, що сумарно становило більше 30 % чисельності населення цих областей. На непідконтрольній українській владі території

на травень 2016 р. залишилося 1,2 млн. осіб. з них 662 тис. перереєструвалися для одержання пенсії, однак, скільки реально переїхали не відомо.

2. Підприємці, які самостійно організували свій бізнес й, на момент окупації, почали одержувати від нього серйозні доходи, мають добре налагоджене виробництво із власним технічним обладнанням, вивести яке фактично було неможливо з перших днів АТО. На їхні плечі ліг основний тягар податків, вони змушені були перереєструватися в Україні й платити податки встановлені терористичними організаціями. Такі підприємства або консервують своє господарство, або ледве витримують фінансовий тиск та умови промислової блокади, а їх власники категорично негативно ставляться як до офіційного Києва, так і до окупантів. На початку 2014 р. Донецька область за кількістю малих підприємств посідала друге місце після Києва, які становили 26 170, на яких було зайнято 159,7 тис. осіб. У Луганській області налічувалося 10 732 малих підприємств в яких працювала 61 тис. осіб.

3. Ті, хто змогли значно підвищити своє фінансове благополуччя своєчасно зорієнтувавшись та використавши на власну користь ситуацію, що склалась. Відсоток їх невеликий від загальної кількості підприємців (3–5 %), як правило, на початок 2014 р. їх бізнес перебував у стадії формування й вони, вчасно визначивши реалії окупації, змогли переорієнтуватись та підлаштуватись до умов воєнного часу, використавши їх для власного збагачення.

4. Представники інтелектуальної праці, мабуть, сама складна категорія, оскільки розділилася на два табори з діаметрально протилежними поглядами. Половина усвідомлено виїхала в Україну, або самостійно, або, евакуювавшись разом з навчальними закладами, та почала активну інформаційну боротьбу за права й свободи переселенців, зміну громадської думки щодо жителів Донбасу тощо. Друга половина, яка ніколи не приховувала своїх проросійських настроїв які активно культивувала у своїх студентів, формуючи життєву позицію певного антидержавного характеру, з радістю сприйняла окупацію, розуміючи її як можливість для самореалізації та самоствердження під час будівництва нової освітньої системи. Підтримала їх позицію й державна політика Україна, яка не зняла ні вчених ступенів, ні звань навіть із самих фанатичних прихильників «Новоросії». Тільки через рік після початку АТО, у липні 2015 р. Міністр освіти і науки України повідомив, що 12 осіб були позбавлені вчених звань, однак їх список не був офіційно оприлюднений. Проте незаконні формування «ДНР» та «ЛНР» створили свою Вищу атестаційну комісію й тепер самостійно присуджують наукові ступені після «захисту» власних кандидатів і докторів наук. Крім того, особливої уваги заслуговує надходження російської наукової та пропагандистської літератури з гуманітарними конвоями, яка має значне ідеологічне навантаження. Відповідна ситуація фіксується й у середніх освітніх закладах, які вперше за стільки років отримали з гуманітарною допомогою повні комплекти навчальної літератури, що відповідає навчальним планам і програмам РФ. Крім того, працівники освіти мають

можливість одержувати від самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» заробітну плату, хоч не регулярно й із затримками, однак вона гарантує певну фінансову стабільність (приблизно 1800-2200 грн. на місяць).

Окрему категорію громадян окупованих територій складають «ідейні» особи, що завжди були зацікавлені у дестабілізації регіону та пропагували сепаратизм. Так називані прихильники «російського світу», що раптово отримали свій «шматочок» влади, колишні члени «російського клубу», що вийшли з нечисленних проросійськи налаштованих громадських організацій. Чисельність їх незначна в загальній масі населення самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», але вони з радістю створюють гучну масову картинку для ЗМІ. Безумовно, їх послуги належним чином фінансуються, в результаті чого фінансове благополуччя зазначеної категорії суттєво покращилося, це дозволило цій групі переміститися до вищих щаблів соціальної ієрархії.

Окрім того, на тимчасово окупованих територіях залишилися й представники регіональної еліти – категорія осіб, яким однаково добре при будь-якій владі. Власне, якщо уважно проаналізувати нинішній склад так званих урядів «ДНР» та «ЛНР», то це люди, які чудово почували себе при українській владі та благополучно влаштувалися при окупаційній владі. Усі соціальні блага які вони мають – нажиті в Україні, але й зараз вони продовжують їх множити. З великою впевненістю можна сказати, що у випадку звільнення окупованих територій Донбасу зазначена категорія громадян буде впевнено продовжувати свою діяльність. Наприклад, службовці органів місцевого самоврядування, на окупованих територіях, залишаються на офіційному обліку як державні службовці, їх ніхто так і не розпустив, пенсійний стаж в Україні їм зараховується, вони вважаються як такі, що працюють. Більш того, їх печатки не анульовані, а отже прийняті рішення є легітимними в українському правовому полі. А Укази Президента України щодо реорганізації органів місцевого самоврядування стосуються винятково населених пунктів зони зіткнення. Отже, представники регіональних еліт так і залишилися в соціально сприятливій ситуації, однак їх реальні настрої з'ясувати неможливо, оскільки основою мотиваційних складових є виключно особиста вигода.

Висновки. Таким чином, соціальна стратифікація населення окупованих територій має досить складну структуру, а мотивації її представників до соціальної дії складні та мають дуалістичний характер, що обумовлює формування нетрадиційної (пірамідальної) моделі розшарування суспільства при класичному виділенні соціальних старт від найнижчих (люмпінізованих) до найвищих (еліт), складові яких залежать не тільки від економічних та політичних чинників, а обтяжені етичними, культурними та демографічними факторами.

Список літератури: 1. Davis K., Moore W. E. Some Principles of Stratification // American Sociological Review. – 1945. – № 10 (2). –

С. 242–249. 2. Маркс К., Энгельс Ф. Происхождения семи частной собственности и государства. Сочинения. 2-е изд. / Карл Маркс. – М.: Политиздат, 1969. – Т. 23. – 470 с. 3. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / Макс Вебер Избранные произведения: [пер. с немецкого. сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова]. – М.: Книга, 1990. – 808 с. 4. Сорокин П. А. Социальная стратификация и мобильность / Питирим Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 295–424. 5. Кон И. С. Социологическая концепция Герберта Спенсера // История буржуазной социологии XIX – начала XX века / Под ред. И. С. Кона. Утверждено к печати Институтом социологических исследований АН СССР. – М.: Наука, 1979. – С. 40–52. 6. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2015. – № 29. – ст. 267. 7. Захворюваність населення. Головне управління статистики у Донецькій області. Демографічна та соціальна статистика. – Режим доступу: <http://www.donetskstat.gov.ua/statinform1/health3.php>. – Дата звертання: 30 вересня 2016. 8. Соціальний захист населення. Головне управління статистики у Донецькій області. Демографічна та соціальна статистика. – Режим доступу: http://www.donetskstat.gov.ua/statinform1/soc_zah2.php – Дата звертання: 30 вересня 2016. 9. Обласні територіальні відділення Державної пенітенціарної служби України. Управління державної пенітенціарної служби України в Донецькій області. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/don/uk/index> – Дата звертання: 30 вересня 2016. 10. Бурега В. В. Соціально-адекватне управління: концептуалізація моделі / В. В. Бурега. – Донецьк: ДонГУУ, 2005. – 171 с.

References (transliterated): 1. Davis K., Moore W. E. *Some Principles of Stratification*. American Sociological Review, 1945, № 10 (2), pp. 242–249. 2. Marks K., Engels F. *Proishozhdeniya semi chastnoy sobstvennosti i gosudarstva*. [Seven of the origin of private property and the state] Moscow, Politizdat, 1969. Vol. 23. 470 p. 3. Weber M. *O nekotorykh kategoriakh ponimayushey sotsiologii* [The some categories understanding Sociology]. Moscow, Book, 1990. 808 p. 4. Sorokin P. A. *Sotsialnaya stratifikatsiya i mobilnost* [Social stratification and mobility]. *Chelovek. Tsivilizatsiya. Obschestvo* [Human. Civilization. Society]. Moscow, Politizdat, 1992, pp. 295–424. 5. Kon I. S. *Sotsiologicheskaya kontseptsiya Gerberta Spensera* [Sociological concept of Herbert Spencer]. *Istoriya burzhuaznoy sotsiologii XIX – nachala XX veka* [The history of bourgeois sociology XIX – early XX century]. Moscow, Nauka, 1979, pp. 40–52. 6. *Postanovna Verhovnoyi Radi Ukrainy* «Pro Zayavu Verhovnoyi Radi Ukrainy «Pro vidstup Ukrainy vid okremih zobov'yazan, viznachениh Mizhnarodnim paktom pro gromadyanski i politichni prava ta Konventsiyu pro zahist prav lyudini i osnovopolozhnyh svobod» [On the the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine "On Ukraine derogation from certain commitments under the International Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention on Human Rights" Supreme Council]. 2015, № 29, st. 267. 7. *Zahvoryuvaniest naseleennyia. Golovne upravlinnyia statistiki u Donetskii oblasti* [Zagoryansky population. Smut management statistics Donetsk region]. Available at: <http://www.donetskstat.gov.ua/statinform1/health3.php>. (accessed 30.09.2016). 8. *Sotsialnyi zahist naseleennyia. Golovne upravlinnyia statistiki u Donetskii oblasti* [Social protection of the population. Smut management statistics Donetsk region]. Available at: http://www.donetskstat.gov.ua/statinform1/soc_zah2.php. (accessed 30.09.2016). 9. *Oblasni teritorialni viddilennya Derzhavnoyi penitentsiarnoyi sluzhbi Ukrainy* [Oblen teritorialna vdden Derzhavno penteado service of Ukraine]. Available at: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/don/uk/index>. (accessed 30.09.2016). 10. Burega V. V. *Sotsialno-adekvatnoe upravlenie: kontseptualizatsiya modeli* [The Social and adequate management: conceptualization of model]. Donetsk, DonGUU, 2005. 171 p.

Надійшла (received) 20.10.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Особливості процесів соціальної стратифікації на тимчасово окупованій території Донбасу / О. Ю. Клименко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 40–45. – Бібліогр.: 10 назв. – ISSN 2227-6890.

Особенности процессов социальной стратификации на временно оккупированных территориях Донбасса / Е. Ю. Клименко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 40–45. – Бібліогр.: 10 назв. – ISSN 2227-6890.

Features of processes of social stratification in the temporarily occupied territories of Donbass / E. U. Klimenko // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – No. 40 (1212). – P. 40–45. – Bibliogr.: 10. – ISSN 2227-6890.

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Клименко Олена Юрївна – доктор соціологічних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри соціології та політології, м. Харків; тел.: (050) 879-11-40; e-mail: kombatant@rambler.ru.

Клименко Елена Юрьевна – доктор социологических наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры социологии и политологии, г. Харьков; тел.: (050) 879-11-40; e-mail: kombatant@rambler.ru.

Klimenko Elena Urievna – Doctor of Social Sciences, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Associate Professor at the Department of Sociology and Political Science; tel.: (050) 879-11-40; e-mail: kombatant@rambler.ru.

УДК 316.455

В. О. БОЛОТОВА, Т. М. БАЙДАК

ЭТНИЧЕСКАЯ КСЕНОФОБИЯ ХАРЬКОВЧАН: РЕЗУЛЬТАТЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Статья посвящена анализу результатов эмпирического социологического исследования этнической ксенофобии (этнофобии) жителей м.Харькова. Дослідження показало, що етнофобія сприймається харків'янами як проблема у порівнянні з іншими видами ксенофобії. Основними її проявами є вербальна агресія та ігнорування, від якого найчастіше страждають цигани, араби і кавказькі етноси. Найбільший рівень толерантності харків'яни проявляють до слов'янських етносів, що пояснюється історичним досвідом спільного проживання. Основними характеристиками городян, що впливають на їх етнофобні установки, є стать, вік, рівень освіти.

Ключові слова: етнос, ксенофобія, етнофобія, етнічні стереотипи, профайлінг, дискримінація.

Статья посвящена анализу результатов эмпирического социологического исследования этнической ксенофобии (этнофобии) жителей г. Харькова. Исследование показало, что этнофобия воспринимается харьковчанами как проблема по сравнению с другими видами ксенофобии. Основными ее проявлениями является вербальная агрессия и игнорирование, от которого чаще всего страдают цыгане, арабы и кавказские этносы. Наибольший уровень толерантности харьковчане проявляют к славянским этносам, что объясняется историческим опытом совместного проживания. Основными характеристиками горожан, влияющими на их этнофобные установки, являются пол, возраст, уровень образования.

Ключевые слова: этнос, ксенофобия, этнофобия, этнические стереотипы, профайлинг, дискриминация.

The article analyzes the results of empirical sociological research concerning ethnic xenophobia (ethnophobia) of Kharkiv residents. The study revealed that residents of Kharkov perceive ethnophobia as a problem, compared with other forms of xenophobia. Its main manifestation is verbal aggression and neglect, from which Roma, Arabs and ethnic groups of the Caucasus often suffer. One of the new forms of ethnophobia is racial (ethnic) profiling. Racial profiling refers to the discriminatory practice by law enforcement officials of targeting individuals for suspicion of crime based on the individual's race, ethnicity, religion or national origin. Criminal profiling, generally, as practiced by police, is the reliance on a group of characteristics they believe to be associated with crime. The most biased attitudes, according to respondents, police appears towards Roma, Caucasian ethnicities and Arabs. The highest level of tolerance respondents feel to the Slavic ethnic group that is explained by the historical experience of living together. The main characteristics of the citizens, affecting their ethnophobia attitudes are gender, age and level of education.

Keywords: ethnicity, xenophobia, ethnophobia, ethnic stereotyping, profiling, discrimination.

Введение. В современных условиях одним из негативных последствий глобализации является усиление ксенофобии во всем мире. Глобализация ускорила миграцию, смешение рас, этносов и культур, религий и обычаев. Возникают и интенсифицируются контакты между представителями различных субкультур (этнических, религиозных, профессиональных, территориальных), которые раньше между собой не контактировали. Часто это приводит к взаимному непониманию, раздражению по поводу обычаев, привычек, образа жизни представителей другой группы. Возникают конфликты за рабочие места, по поводу защиты территориальных интересов, борьба за ресур-

сы, доминирующий язык и т.д.

Своя культура близка и понятна, чужая же вызывает неприятие, страхи даже ненависть к представителям других, непохожих групп.

Ксенофобия является опасным социальным явлением для общества, так как провоцирует и усиливает социальную напряженность, служит мощным фактором роста агрессивности, насилия и преступности. В течение многих лет ксенофобия – одна из самых сложных проблем не только в мире, но и в украинском обществе. В соответствии с отечественной правовой базой все граждане априори имеют одинаковые права и равны перед законом. Также декларируется, что

никто не может иметь привилегий, преимуществ, так же как не может быть ограничен, лишен какого-либо права или освобожден от выполнения какой-либо обязанности по признаку возраста, пола, расы, цвета кожи, национального или этнического происхождения. Однако, к сожалению, декларируемое и реальное положение вещей существенно различаются между собой. В нашей стране регулярно фиксируются разного рода правонарушения, связанные со всевозможными видами и формами дискриминации по разным основаниям. Особую опасность представляет собой этнофобия, которая может «поражать» самые разные социальные группы. Наиболее ярко и наиболее опасно она обнаруживает себя в условиях городской среды. В связи с этим возникает необходимость внедрения мониторинговых исследований этнофобии, позволяющих выявить ее динамику, выяснить наиболее распространенные среди жителей города этнические стереотипы, своевременно реагировать на негативные последствия их существования и разработать конкретные рекомендации по профилактики и борьбе с ними.

Анализ последних исследований и литературы.

В числе отечественных и зарубежных авторов, активно занимающихся изучением феномена этнической ксенофобии можно назвать А. Белоюра, В. Паниотто, В. Лихачева, А. Ставрицкого, А. Нагорную, М. Киммел, Г. Адамса, Л. Райта-младшего, Е. Якимову, А. Флетчера, А. Кельберг и других [1, с. 9].

И. Борейчук изучает предпосылки и причины ксенофобии в Украине, в частности, социально-психологический механизм возникновения ксенофобических реакций. В. Паниотто анализирует динамику ксенофобии в Украине. Н. Панина рассматривала проблему национальной толерантности, национальный изоляционизм и ксенофобию в украинском обществе. А. Кельберг исследует ксенофобию как социально-психологический феномен, А. Нагорная изучает теоретические аспекты ксенофобии и межнациональных конфликтов. Однако исследования этнической ксенофобии в конкретном городской среде остаются скорее исключением, чем практикой, что обуславливает актуальность данной работы.

Термин «ксенофобия» происходит от греческих слов «ксенос», что означает «чужак», «незнакомец» и «фобос» – «страх», то есть страх перед чужим. Но, несмотря на широкое применение этого термина, до сих пор не существует его общепринятого определения. Содержание ксенофобии к следующему: это состояние, проявляющееся в навязчивом страхе по отношению к чужакам или просто чему-то незнакомому, необычному, иностранному; ненависть, нетерпимость, неприязнь к представителям другой нации, вероисповедания, культуры, иностранцам или представителям других регионов, а также к чему-то незнакомому, необычному, чужому.

Ксенофобные проявления могут касаться какой-то группы внутри общества, которая кажется ему чужой и вредной (беженцы, трудовые мигранты, инверцы). В противном случае объектами ксенофобии является «внешние враги» (сюда относят и культур-

ные элементы, считающиеся чужими). Таким образом, чужими могут считаться представители любых социальных групп или категорий, которые воспринимаются человеком как отличные от его социальной группы, к которой он относит себя в конкретный момент.

Ксенофобию можно классифицировать по расовым, этническим, религиозным, классовым, территориальными и другими признаками. Объектами ксенофобии могут быть сексуальные меньшинства, больные СПИДом, представители маргинальных групп – алкоголики, наркоманы и т.д.

Этнофобия – предубеждение против представителей других народов и/или этнических групп; проявления враждебности, несовместимости, а порой и ненависти членами одних этнических групп по отношению к другим. По мнению социолога Оксаны Карпенко, термин «этнофобия» обозначает болезненную, иррациональную реакцию на объективные культурные различия, которые существуют между представителями тех или иных народов, этносов.

Одной из форм этнофобии является расизм – совокупность взглядов, в основе которых лежат положения о физической и психической неравноценности человеческих рас и о решающем влиянии расовых различий на историю и культуру [2]. Осуществление расистских теорий на практике порой находит свое выражение в политике расовой дискриминации.

В то же время, в условиях, когда многие страны характеризуются существованием мультирасовых и мультикультурных обществ, определение расизма расширилось. Под ним теперь понимают убеждения о решающем влиянии расы на характер, мораль, таланты, способности и поведенческие особенности отдельной человеческой личности [3].

Основными последствиями этнофобии в обществе являются дискриминация и притеснения отдельных социальных групп, вплоть до дальнейшего их уничтожения. Разумеется, нынешний уровень демократизации мирового и украинского сообщества позволяет надеяться, что до уничтожения дело не дойдет, однако, дискриминация все же является объективным социальным явлением и по-разному проявляется для разных социальных групп.

Можно выделить три формы проявления ксенофобии и этнофобии частности: ментальная (на уровне сознания), вербальная (в высказываниях), а также поведенческая (конкретные действия).

Цель исследования. Целью данной работы является выявление уровня этнофобии и основных этнофобных установок среди различных социальных групп харьковчан.

Материалы и результаты исследования. Для реализации поставленной цели было проведено пилотажное социологическое исследование. Всего с помощью целенаправленного отбора было опрошено 225 чел., из них 47 % мужчин и 53 % женщин. Доля респондентов в возрасте от 18 до 25 лет составила 24 %, от 26 до 35 лет – 25 %, от 36 до 45 лет – 21 %, от 46 до 55 лет – 18 %, и старше 55 лет – 12 %. Украинцев среди них было 56 %, русских – 22 %, представителей других национальностей – 21 %.

Поскольку опрос носил пилотный характер, его данные не являются репрезентативными, но с их помощью можно определить общие тенденции распространения этнофобных проявлений и их последствий в городской среде.

Следует отметить, что негативное восприятие населением представителей национальных меньшинств не является для харьковчан одной из самых болезненных проблем города – среди других проблем она занимает предпоследнее место из девяти по уровню обеспокоенности. Наибольшую тревогу у харьковчан вызывают низкий уровень доходов основной части населения, высокий уровень коррупции и безработицы.

Исследование показало, что пол, возраст, уровень образования, место жительства, семейное положение или наличие детей не влияют на уровень обеспокоенности существованием этнофобии по сравнению с другими проблемами города.

Но, если сравнивать частоту фактов дискриминации на почве национальности с другими видами ксенофобии (сексизмом, эйджизмом, мигрантофобией, гандикапизмом т.д.), то этнофобия занимает первое место. Ее свидетелями было 28 % опрошенных. Жертвами этнофобии среди респондентов стали около 50 % представителей не славянских национальностей.

При этом наиболее распространенными формами этнической ксенофобии в городе является вербальная агрессия (различные оскорбления) и игнорирование, т. е. отказ в общении. С точки зрения респондентов, чаще всего от нее страдают представители кавказских народов, народы Ближнего Востока и Африки.

Как показало исследование, мужчины чаще сталкиваются с проявлениями физической агрессии и игнорированием в адрес представителей кавказских народов (63 % и 61 % в отличие от 37 % и 39 % соответственно у женщин).

Люди со средним специальным образованием чаще бывают свидетелями проявлений физической агрессии по отношению к представителям европейских народов (78 % по сравнению с 22 % среди тех, кто имеет высшее или неполное высшее образование). Однако все респонденты, независимо от уровня их образования отмечают игнорирование представителей народов Ближнего Востока (56 % и 42 % соответственно).

Опрошенные представители национальных меньшинств также сталкиваются с негативным отношением окружающих из-за своего этнического происхождения в форме игнорирования и / или вербальной агрессии. С физической и вербальной агрессией, а также с предвзятостью силовых структур чаще сталкиваются армяне (67 % во всех трех случаях), с игнорированием – армяне и азербайджанцы (67 % и 75 % соответственно).

Одним из проявлений этнофобии является расовый (этнический) профайлинг. Этнический профайлинг как разновидность дискриминации, проявляется в более придирчивом отношении сотрудников правоохранительных органов к людям, которые отличаются своей внешностью от представителей так называемой «титальной» нации. Представителей соответствующих рас и этносов могут, без достаточных на то оснований,

чаще останавливать для проверки документов, задерживать до выяснения личности.

Косвенным подтверждением проявления распространности профайлинга являются ответы респондентов по поводу того, на кого больше обращают внимание представители правоохранительных органов при осуществлении контрольных проверок. По мнению опрошенных, это люди, которые имеют темный цвет кожи, говорят на иностранном языке – 38 % или те, кто имеет желтоватый цвет кожи и говорит на иностранном языке – 34 %.

Подобные ответы можно объяснить необходимостью контроля со стороны полиции нелегальной миграции, борьбой с ней. В данном случае остановка и проверка документов у лиц, своей внешностью отличающихся от среднестатистических украинцев является простым (хотя и незаконным) способом убедиться в их легальности пребывания в Украине. Незаконность проверки документов в этой ситуации обусловлена не только ее избирательностью, которая рассматривается в качестве дискриминационной практики, но и тем фактом, что проверять документы полиция может только при наличии подозрения в совершении правонарушения.

Уровень проявлений ксенофобии достаточно полно выражается в результатах ответов респондентов на вопрос «Представители каких этнических групп склонны к совершению правонарушений?». Склонными к правонарушениям, по мнению респондентов, являются такие этнические группы как цыгане, представители народов Кавказа (азербайджанцы, грузины, армяне), татары, арабы, негры. Наиболее позитивное мнение у респондентов по поводу поляков, немцев, украиноязычным украинцам, белорусам, русскоязычным украинцам.

Женщины считают, что наиболее склонны к совершению правонарушений цыгане – 50 %, представители народов Кавказа (азербайджанцы, грузины, армяне) – 49 %, татары – 48 %. Мужчины проявили еще большую застереотипизированность и ответили, что это, прежде всего, цыгане – 75 %, далее азербайджанцы, грузины, армяне – 63 %, затем татары – 57 %.

Одинаково толерантно женщины и мужчины относятся к полякам, немцам, украиноязычным украинцам, русскоязычным украинцам, русским и белорусам.

Украинцы проявляют предвзятое отношение к цыганам – 69 %, азербайджанцам, грузинам, армянам – 55 %, татарам – 54 %. Дружелюбно относятся к немцам – 29 %, украиноязычным украинцам – 42 %, русскоязычным украинцам – 40 %, белорусам – 43 %.

В отличие от украинцев, русские проявляют предвзятость, в первую очередь, к народам Кавказа (азербайджанцам, грузинам, армянам) – 78 %, цыганам – 67 %, татарам, евреям – 50 %. Толерантно относятся к полякам, украиноязычным и русскоязычным украинцам, белорусам, русским, немцам.

Также в исследовании выяснялось влияние национальной принадлежности на различные аспекты профессиональной деятельности человека. Опрошенные указали, что национальность, в первую очередь, влияет на уровень уважения и доверия со стороны окружающих (74 %), получение руководящих долж-

ностей (45 %), отношение со стороны коллег (43 %). Те, кто считает себя русскими, чаще указывали на влияние национальности на трудовые отношения по сравнению с теми, кто назвал себя украинцами.

В процессе изучения степени толерантности к представителям различных этнических групп, респондентам предлагалось ответить на вопрос: «Если бы Вы имели возможность выбирать себе коллегу по работе при одинаковых профессионально-деловых качествах, каким этническим группам Вы бы отдали предпочтение?»

Респонденты предпочли русскоязычных украинцев – 69 %, украиноязычных украинцев – 64 %, русских – 43 %, белорусов – 21 %. Подобные ответы можно объяснить тем, что в массовом сознании существует большое расстояние между «своими», которыми являются восточные славяне и остальными этническими группами, так называемое стремление к «восточнославянскому обособлению».

На ответы также влияет собственная национальная принадлежность респондентов. Согласно результатам исследования представители этнических групп выбирали себе потенциальных коллег близкого этнического происхождения. Так, украинцы отдавали предпочтение русскоязычным украинцам – 66 %, украиноязычным украинцам – 59 %, русским – 32 %, белорусам – 20 %, евреям – 11 %. А русские к русскоязычным украинцам – 44 %, русским – 39 %, украиноязычным украинцам – 33 %, белорусам – 22 %. Таким образом, прежде всего, предпочтение отдается представителям собственного этноса.

Выявить уровень и динамику ксенофобии невозможно без использования определенных социологических методов и методик. При сборе первичных данных можно применять анкетирование, неформализованный (традиционный) метод анализа документов, фокус-группы и интервью. Каждый из них является важным для измерения уровня ксенофобных проявлений, и все они дополняют друг друга.

Для того, чтобы оценить отношение самих респондентов к представителям различных этнических групп, мы обратились к показателю социальной дистанции, который измеряется с помощью шкалы Э. Богардуса. Социальная дистанция характеризует положение социальных групп и индивидов в социальном пространстве, их соотношение, то есть уровень их близости или удаленности, отрешенности друг от друга, степень их взаимосвязи. Объективно социальная дистанция отражает реальные различия – экономические, политические, этнические, национальные и многие другие – между группами, членами которых считают себя индивиды. В основе шкалы социальной дистанции Э. Богардуса лежит предположение, что чем больше предубеждений испытывает индивидум по отношению к конкретной группе, тем меньше он желает взаимодействовать с членами этой группы. Поэтому формулировка пунктов шкалы социальной дистанции Э. Богардуса описывает взаимоотношения, в которые респондент может пожелать вступить с членом специфической социальной группы (в качестве мужа (жены), друга, соседа, коллеги по работе, гражданина, иностранца, который приехал в страну и

т.д.). Аттitudes респондента к специфической социальной группы определяются по тому, насколько близко респондент готов «подпустить» к себе членом этой группы. Нами был использован вариант шкалы Э. Богардуса, предложенный Н.В. Паниной, который предусматривает расчет индекса по шкале и его последующую интерпретацию в следующих границах:

– если индекс меньше 2,5, то речь идет о национальной идентичности, то есть респонденты охотно принимают представителей данной социальной группы в качестве членов семьи и близких друзей

– индекс от 2,5 до 4 говорит о толерантности по отношению к представителям данной социальной группы, что означает готовность воспринимать представителя этой группы в качестве коллег по работе и соседей, но нежелание иметь с ними более близкие отношения.

– значение индекса от 4 до 5 интерпретируется как обособленность от представителей данной социальной группы, то есть люди согласны видеть их в качестве жителей города или, возможно, соседей, но не желают иметь с ними более тесных контактов

– показатель индекса от 5 до 6 означает изолированность от социальной группы, то есть согласие видеть ее представителей в качестве гостей города, в крайнем случае, его жителей.

– значение индекса от 6 до 7 определяет собственно ксенофобию, то есть люди абсолютно не желают видеть представителей данной социальной группы в городе [4–5].

По данным исследования наибольший уровень социальной дистанции респонденты проявили к представителям африканских народов (5,08) и народов Дальнего Востока (5,09), а наименьший – к представителям славянских народов (1,52) – здесь речь идет о национальной и религиозной идентичности.

Толерантное отношение респонденты проявляют к представителям европейских (3,03) и кавказских (3,62) народов. Если говорить о народах Ближнего Востока, то к ним отношение является обособленным (4,62).

Основными характеристиками горожан, влияющими на их этнофобные установки, является пол, возраст, уровень образования и место жительства (происхождения). Так, мужчины, люди зрелого возраста, коренные харьковчане и имеющие детей в целом характеризуются меньшей дистанцированностью от представителей национальных меньшинств.

Выводы. Исследование показало, что проблема этнофобии не входит в число острых проблем для харьковчан, хотя по сравнению с другими видами ксенофобии (сексизмом, эйджизмом, мигрантофобией, гандикапизмом т.д.) она наиболее актуальна. Самыми распространенными проявлениями этнической ксенофобии является вербальная агрессия и игнорирование. Одним из новых форм этнофобии является расовый (этнический) профайлинг, как разновидность дискриминации. Он проявляется в более придирчивом отношении сотрудников правоохранительных органов к людям, отличающимся своей внешностью от средне-статистических коренных жителей. Наиболее предвзятое отношение, по мнению респондентов, сотрудники

полиції проявляють к цыганам, кавказским этносам и арабам. Это связано с существованием стереотипов о наличии связи между склонностью к совершению правонарушений и этническим происхождением. Респонденты предпочитают иметь более тесные контакты со славянскими этносами – украинцами, русскими, белорусами, поляками – т.е. представителями только тех этнических групп, с которыми накоплен определенный исторический опыт совместного проживания.

Результаты исследования позволяют предоставить определенные рекомендации органам городского самоуправления, общественными организациями и социологическим службам города:

– ввести регулярный мониторинг состояния общественного сознания относительно этнофобных установок;

– разработать технологий по повышению толерантности горожан, формированию у них уважения к окружающим;

– организовывать на постоянной основе различные общественные мероприятия с участием представителей национальных меньшинств, направленные на молодежь, поскольку именно она более подвержена этнофобным стереотипам;

– уделять внимание адаптации мигрантов, не допускать конфронтации коренных жителей и приезжих, нивелируя распространенные этнические стереотипы с помощью СМИ.

Список літератури: 1. *Паніотто В.* Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007) / *В. Паніотто* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 197–214. 2. *Кресіна. І.* Про прояви дискримінації на расовому та етнічному / *І. Кресіна.* – 2010. – Режим доступу : <http://www.civicua.org/main/index.html>. 3. Вікіпедія – вільна інтернет-енциклопедія. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.wikipedia.org>. 4. *Панина Н.* Фактори національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // *Н. Панина* // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 1. – С. 27. 5. *Панина Н.* Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні / *Н. Панина* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С. 21–43.

References (transliterated): 1. Paniotto V. Dynamika ksenofobiyi y antysemitizmu v Ukraini (1994–2007) [Dynamics of xenophobia and anti-Semitism in Ukraine (1994–2007)] // *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketingh*. 2008, no. 1, pp. 197–214. 2. Kresina. I. *Pro proyavy dyskryminatsiyi na rasovomu ta etnichnomu grunti* [On discrimination on racial and ethnic grounds]. Available at: <http://www.civicua.org/main/index.html>. (accessed 30.09.2016). 3. Vikipediya – vil'na internet-entsyklopediya [Wikipedia – free encyclopedia]. Available at: <http://www.wikipedia.org>. (accessed 30.09.2016). 4. Panyina N. Faktor natsyonal'noy ydentychnosti, tolerantnosti, ksenofobyy y antysemytyzma v sovremennoy Ukrainy [Factors of national identity, tolerance, xenophobia and anti-Semitism in modern Ukraine]. *Vestnyk obshchestvennogo mneniya* [Journal of Public Opinion]. 2006, no 1, p. 27. 5. Panyina N. Shchodo zastosuvannya shkaly sotsial'noyi dystantsiyi u doslidzhennakh natsional'noyi tolerantnosti v Ukraini. [Regarding the use of social distance scale in research of national tolerance in Ukraine] // *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketingh* [Sociology: theory, methods, marketing] . 2003, no. 4, pp. 21–43.

Надійшла (received) 20.10.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Етнічна ксенофобія харків'ян: результати соціологічного дослідження / В. О. Болотова, Т. М. Байдак // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ». 2016. – № 40 (1212). – С. 45–49. – Бібліогр.: 5 назв. – ISSN 2227-6890.

Этническая ксенофобия харьковчан: результаты социологического исследования / В. А. Болотова, Т. М. Байдак // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ». 2016. – № 40 (1212). – С. 45–49. – Бібліогр.: 12 назв. – ISSN 2227-6890.

Ethnic xenophobia Kharkiv's residents: the results of sociological research / V. A. Bolotova, T. M. Bajdak // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv : NTU «KhPI». 2016. – №. 40 (1212). – P. 45–49. – Bibliogr.: 5. – ISSN 2227-6890.

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Болотова Вікторія Олександрівна – кандидат соціологічних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри соціології та політології; тел.: (096)3939771; e-mail: vicblt@mail.ru.

Болотова Виктория Александровна – кандидат социологических наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры социологии и политологии; тел.: (096)3939771; e-mail: vicblt@mail.ru.

Bolotova Viktorija Oleksandrivna – Candidate of Sociological Sciences (Ph. D.), Docent, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Associate Professor at the Department of Sociology and Political science; tel.: (096)3939771; e-mail: vicblt@mail.ru.

Байдак Тетяна Михайлівна – кандидат соціологічних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри соціології та політології; тел.: (050) 912-65-54; e-mail: bajdack@list.ru.

Байдак Татьяна Михайловна – кандидат социологических наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры социологии и политологии; тел.: (050) 912-65-54; e-mail: bajdack@list.ru.

Baidak Tetiana Mikhajlivna – Candidate of Sociological Sciences (Ph. D.), Docent, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Associate Professor at the Department of Sociology and Political science; tel.: (050) 912-65-54; e-mail: bajdack@list.ru.

УДК 316.342:355.014

І. М. ДОЛЯ

ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ У ВИБОРІ СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ Мешканцями ДОНБАСУ

У статті розглянуті процеси зміни соціальної структури українського суспільства, що формуються під впливом триваючого військово-політичного конфлікту на Донбасі. Автором досліджуються мотиви жителів окупованих територій при виборі ними стратегії дії в сучасних трансформаційних умовах. Також проаналізовані загальні соціально-економічні фактори, які в цілому негативно впливають на статус нової соціальної групи для українського суспільства - тимчасово переміщених осіб. Проблеми росту рівня безробіття й низький рівень доходів у масштабах України, є визначальними мотивами для тієї частини громадян, що на початку конфлікту змушена була виїхати з окупованих територій, але в результаті їхньої соціальної незахищеності на територіях підконтрольних українській владі, люди повернулися в окупацію.

Ключові слова: соціальна структура, соціальна дія, тимчасово переміщені особи, окуповані території, мотиви, псевдореспубліки, безробіття.

В статье рассмотрены процессы изменения социальной структуры украинского общества, формирующиеся под воздействием продолжающегося военно-политического конфликта на Донбассе. Автором исследуются мотивы жителей оккупированных территорий при выборе ими стратегии действия в современных трансформационных условиях. Также проанализированы общие социально-экономические факторы, которые в целом негативно влияют на статус новой социальной группы для украинского общества – временно перемещенных лиц. Проблемы роста уровня безработицы и низкий уровень доходов в масштабах Украины, являются определяющими мотивами для той части граждан, которая в начале конфликта вынуждена была выехать из оккупированных территорий, но в результате своей социальной незащищенности на территориях подконтрольных украинской власти, вернулись в оккупацию.

Ключевые слова: социальная структура, социальное действие, временно перемещенные лица, оккупированные территории, мотивы, псевдореспублики, безработица.

The article examines the processes of change in the social structure of Ukrainian society, shaped by the ongoing military-political conflict in the Donbass. The author examines the motives of the inhabitants of the occupied territories in the selection of strategies for the action in modern conditions of transformation. Also analyzed the overall socio-economic factors, which generally have a negative impact on the status of a new social group for the Ukrainian society - the displaced persons. Problems of growth in the unemployment rate and low income levels across the Ukraine, are determining motives for the part of the citizens, who at the beginning of the conflict was forced to leave the occupied territories, but as a result of their social insecurity in the territories controlled by the Ukrainian authorities, have returned to the occupation.

Keywords: social structure, social action, temporarily displaced persons, the occupied territories, motives, unemployment.

Постанова проблеми. Триваючий військово-політичний конфлікт на Донбасі, спровокував хвилю нових перетворень у соціальній структурі українського суспільства. Суспільство виявилось неготовим до викликів соціально-економічного та морально-етичного характеру, в результаті яких відбувся його розподіл на: «своїх, патріотів, що залишили тимчасово окуповані території» та «чужих, сепаратистів, які zostали жити й працювати в окупації». Дослідження мотивації вибору тієї або іншої дії, що реалізується людьми, які стали несвідомими учасниками самої масштабної в історії антитерористичної операції, а по суті неоголошеної війни – не одержали належної уваги ні на рівні державної політики, ні в наукових колах. У той же час, уже сьогодні, українське суспільство поповнилось новою соціальною групою – вимушено переміщені особи. Більше того в рамках обраного державного курсу орієнтованого на мирний варіант повернення тимчасово окупованих територій до складу України, саме сьогодні необхідно детально вивчати й тих хто живе в сучасному окупованому Донбасі й тих хто виїхав. Тільки такі знання дозволять знайти суспільству точки єднання та сприятимуть згладжуванню болячого процесу возз'єднання українців Донбасу, що опинились по різні боки лінії зіткнення.

Аналіз наукових досліджень. Питання мотивів поведінки людей у суспільстві, соціальної стратифікації, формування соціальної структури під впливом різних факторів диференціації перебувають у полі наукових розробок учених різних галузей знань. Класичні концепції в рамках яких представлені підходи до визначення сутності понять соціальна стратифікація, статус, мобільність, дія, розроблені вченими:

М. Вебером, Е. Дюркгеймом, Г. Спенсером, П. Сорокіним, А. Туреном, Р. Дарендорфом [1].

В умовах сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються під впливом військово-політичного конфлікту на Донбасі існує необхідність досліджувати мотиви поведінки нових для українського суспільства соціальних груп, таких як «біженці», «внутрішньо переміщені особи». У цьому контексті логічним є застосування розробленої теорії соціальної дії М. Вебера для пояснення особливостей поведінки жителів тимчасово окупованих територій Донбасу, з погляду, пошуку відповіді на питання щодо її мотивації – виїжджати або залишатися в окупації. Рациональність соціальної дії відповідно до теорії М. Вебера досягається за рахунок усвідомленості будь-яких дій, які протікають або цілераціонально, орієнтуючись на очікування зовнішнього оточення, або цінносно-раціонально, базуючись на свідомій вірі в ефективність дії. Жителі Донбасу, що стали заручниками триваючого військово-політичного конфлікту позбавлені раціональності дій і, безперечно, віддають перевагу афективним вчинкам – оскільки рушійною силою для них є емоції й почуття. Така тенденція вимагає пошуку механізмів стимулювання населення до раціональної дії [2, с. 89].

Основні положення класичних підходів до вивчення стратифікації й мотивів соціальної дії детально проаналізовані в науковому доробку сучасних учених. Так, тенденції соціальної стратифікації українського суспільства досліджують С. Катаєв, С. Макеев В. Паніотто та інші, аналізом соціально-економічної нерівності в Україні займаються О. Іващенко, Е. Лібанова та інші; особливості регіональної страти-

фікації суспільства перебувають в полі наукових інтересів Н. Коваліско, Р. Савчинського тощо.

У контексті обраної проблематики окремої уваги заслуговують наукові роботи предметом яких є вивчення особливостей взаємин внутрішньо переміщених осіб з органами влади. Принципи побудови менеджменту державних органів влади, які покликані надавати соціальні послуги, в українських реаліях виявилися неефективними. У даному контексті проблематика вивчення мотивів поведінки жителів зони конфлікту вимагає перегляду ключових механізмів системи управління соціальних служб, з метою оптимізації й наближення їх до інтересів та потреб людей. У даному контексті, заслуговує на увагу концепція соціально-адекватного управління, запропонована українським ученим В. Буреогою. Завдяки глибинному аналізу причин управлінських криз, притаманних сучасному українському суспільству, вчений наголошує на необхідності створення власної вітчизняної управлінської моделі на базі позитивних практик радянської системи управління та розумних надбань західного менеджменту [3].

Аналізуючи мотивацію дій людей, що живуть на непідконтрольних Україні територіях слід зазначити необхідність окремого наукового вивчення такої соціальної категорії як діти. Військовий конфлікт на Донбасі, створив для українського суспільства нову реальність в результаті якої з'явилися діти-комбатанти, діти-солдати, діти-військові злочинці, а також діти, що живуть у кризових ситуаціях. Одним із засновників наукового підходу до вивчення даних категорій в українській соціології є О. Клименко, що запропонувала авторську класифікацію поділу дітей, які змушені жити в умовах кризового суспільства, провівши емпіричні дослідження саме дітей Донбасу [4].

Метою нашої статті є аналіз мотиваційної складової у виборі стратегії соціальної дії мешканцями Донбасу.

Виклад основного матеріалу. Проведення антитерористичної операції на Донбасі, якій притаманні то період згасання, то період ескалації збройного конфлікту, супроводжується не тільки трансформаціями економічного й політичного характеру, але й серйозними змінами в соціальній структурі. Примітивна стратифікація, що тиражується у засобах масової інформації зводиться до двох категорій – особи, які залишилися в окупації й тимчасово переміщені особи. Проте, у реальності кожна з цих груп неоднорідна й припускає більш складний розподіл. Умовно розділивши за статтю та віком людей, що залишилися в окупації й ті, що виїхали можна виділити наступну мотиваційну структуру їхньої поведінки:

1. Стратегію переміщення з окупованих територій на підконтрольні Україні обирає або молодь у віці від 25 до 35 років або представники середнього віку від 35 до 45 років. Цей вибір не пов'язаний з їхніми ідеологічними пріоритетами, а скоріше відповідає життєвим стратегіям соціально активного населення. Саме в цьому віковому відрізку відбувається організація соціального середовища (родина, діти, друзі, знайомі, професійні зв'язки). Не дивлячись на ідеологічні

міркування, ця категорія, виїжджає з окупованих територій у більш сприятливі для життя регіони. Значна частина таких переселенців люди сімейні, жінки з дітьми або самотні фахівці, рівень кваліфікації яких дозволяє їм працевлаштуватися за спеціальністю із рівнем заробітної плати, що дозволить самостійне виживати в нових умовах.

Незначний відсоток із представників зазначених вікових груп, що залишилися на окупованих територіях Донбасу, зробили свій вибір у силу певних обставин (збереження майна, неможливість згортання бізнесу, наявність інваліда в родині, відсутність перспектив тощо), гендерною особливістю даної категорії є значна перевага в ній представників чоловічої статі. Безумовно, у цій ніші існує група ідеологічних фанатиків «російського світу», що реалізує глобальні проекти «ДНР» й «ЛНР», однак їхній кількісний склад не перевищує рівня 10 % відсотків.

2. Стратегію життя в окупації однозначно обирають представники похилого віку, причому обох його категорій від 55 до 65 років, і так само від 65 років і вище, крім того до них приєднуються особи верхнього поділу середнього віку від 45 до 55 років. Даний факт пов'язаний не тільки з тим, що це досить зручна для ідеологічної обробки категорія населення, оскільки їхнє дитинство, юність, а у старшого покоління молодість і зрілість, пройшли в Радянському Союзі, але й із соціальними характеристиками даних демографічних груп, основними серед яких є: зниження рівня мобільності, небажання розривати десятиліттями напрацьовані соціальні зв'язки, відсутність прагнення до змін ритму й способу життя, а також розуміння неможливості «почати життя з початку», і на останок необхідно враховувати – втрату фізичного, економічного, інтелектуального потенціалів. У гендерному плані більшість в зазначеній групі становлять жінки, але це скоріше пов'язано із класичними демографічними процесами (середній вік життя для чоловіків на Донбасі до війни становив 62 роки).

Істотним фактором виживання даної групи населення в окупації є підтримка гуманітарною допомогою з різних джерел: Червоний Хрест, організація «Людина у біді», ООН, Росії й інших міжнародних організацій. Першість займає Гуманітарний штаб Фонду Рината Ахметова. За даними соціологічних опитувань на непідконтрольних Україні територіях 43 % респондентів, відзначили факт особистого одержання гуманітарної допомоги, з них 80 % одержують допомогу саме від Гуманітарного штабу Фонду Рината Ахметова [5].

Таким чином, розглянута соціально-демографічна група, яка обрала життя в окупації є самим сприятливим полем для російської пропаганди, оскільки: пам'ятає життя в СРСР, асоціюючи його винятково з позитивом, не хоче губити все накопичене за прожиті роки, не здатна пристосуватися до нових умов життя, не має можливості переїхати. Саме в рамках зазначеної групи найбільш активно підтримується ідея приєднання Донбасу до Російської Федерації із одержанням статусу автономії.

3. Молодь у віці від 18 до 25 років формує свої

соціальні стратегії відповідно до планів батьків. Так, представниць слабкої статі батьки воліють відправляти на підконтрольні Україні території – до родичів, знайомим або ж у самотійне життя. Це пов'язано, насамперед, з високим рівнем криміногенності й більшим ризиком для життя на територіях «ДНР» і «ЛНР». Інша аргументація у представників чоловічої статі вище зазначеної соціально-демографічної групи, а саме виїзд на підконтрольну українській владі територію сполучений з ризиком мобілізації в ряди Збройних сил України. У цьому випадку стратегії обрані батьками зводяться до двох варіантів – виїзд до Криму, Росії, іншу країну, або, за відсутністю соціальних перспектив, а в деяких випадках фінансових, фізичних, інтелектуальних можливостей, єдиним варіантом домогтися певного статусу й досягти відповідного рівня життя для чоловіків – поповнити бойові ряди «армій» псевдореспублік. У цьому контексті пропаганда «ДНР» і «ЛНР», працює безвідмовно, малюючи в телевізійних рекламних роликах привабливі образи «воїна Донбасу».

4. Самою незахищеною категорією в збройному конфлікті залишаються діти, які на окупованих територіях попадають під тверду ковзанку пропаганди, у результаті чого починають щиро вірити в стереотипи, що нав'язують їм, а в деяких випадках навіть брати участь у бойових діях. І прикладів тому існує безліч. Так у м. Горлівці був створений підрозділ зі школярів «Амазонка», що спеціалізуються на стрільбі із гранатомета [5]. У м. Донецьку працює військово-патріотичний клуб «Російський ведмідь», учасники якого хлопчики у віці від 14 до 17 років навчаються стріляти з гаубиць. Таким чином, діти стали одним із самих популярних об'єктів пропаганди. Підтвердженням тому служить і створення при уряді «ДНР» робочої груп із представників «Міністерства освіти», «Міністерства оборони», «Міністерства спорту» й «Міністерства культури» для розробки спеціалізованої програми «патріотичного виховання», одним із елементів якої є проведення «героями ополчення» «уроку слави», а так само обов'язкове включення в освітню програму базового вишколу підростаючого покоління. Очевидно, що діти, виховані на ідеалах псевдореспублік, навряд чи зможуть безболісно для власної психіки повернутися в український соціальний простір.

Структурувавши мешканців Донбасу відповідно до обраної ними стратегії поведінки, необхідно відзначити і ще одну групу – це люди, які з початку залишили тимчасово окуповані території, але з певних причин повернулися із територій підконтрольних Україні до окупованої частини. Як правило, їхня мотивація зводиться переважно до неупорядкованості побутових умов. Таким чином, у соціальній структурі суспільства «ДНР», «ЛНР» оформилася категорія – «обрали шлях повернення», у якій переважають люди у віці від 35 до 45 років, переважно сімейні. Відсутність можливості знайти вакантні посади, з рівнем заробітної плати вище за середній, створюють для внутрішньо переміщених осіб проблему оренди житла й у цілому не дозволяють забезпечити гідний матеріальний рівень для власних родин.

Передбачена державою Україна щомісячна соціальна підтримка у вигляді 884 гривень для працездатних осіб й 442 гривні для непрацездатних осіб, абсолютно не відповідає темпам зростання цін на продукти продовольчої й непродовольчої групи товарів, тарифи ЖКГ. Більш того система контролю за проживанням внутрішньо переміщених осіб скоріше зрівнює їх з особами умовно достроково звільненими з місць позбавлення волі, чим виглядає як система соціальних гарантій і державної підтримки для громадян України.

Погіршення соціально-економічних умов, притаманне без винятку усім регіонам вітчизняного простору, актуалізують проблеми пошуку джерел забезпечення потреб не лише на окупованих територіях, а і на підконтрольних українській владі. У загальному потоці зупинки базових підприємств на Донбасі по обидва боки лінії розмежування катастрофічно росте рівень безробіття. На українських територіях це пов'язано з потоком, переселенців з окупованих міст. Як правило, число безробітних зростає за рахунок працівників вугледобувної й металургійної галузей і молодих людей без фаху. Ринку праці Донецької області дуже переважаний, оскільки й на підконтрольних Україні територіях, триває скорочення кадрів, простій і закриття підприємств. Згідно даним Управління державної статистики в Донецькій області в першому кварталі 2016 року рівень безробітних у регіоні (по методології МОП) серед економічно активного населення у віці 15–70 років склав 14,8 %, а серед населення працездатного віку – 15,2 % (у середньому по Україні – відповідно 9,9 % й 10,3 %). На підконтрольній Україні території Донецької області навантаження зареєстрованих безробітних на одне вільне робоче місце (вакантну посаду) на кінець березня 2016 року становила 19 чоловік. І це тільки цифри по офіційно зареєстрованим безробітним, частина жителів (у центрах зайнятості з Донецької області реєструється лише шоста частина безробітних) просто перебиваються випадковими заробітками, не звертаючись за соціальною допомогою, а виходить, в офіційну статистику не потрапляють [6]!

Знецінюється й сама праця через девальвацію національної грошової одиниці – гривні. Мінімальна заробітна плата в Україні з травня 2016 року встановлена на рівні – 1450 грн., мінімальна пенсія – 1130 грн. [7]. Звичайно це просто цифри, але якщо поглянути на них під кутом майбутніх витрат з бюджету рядових українців, то ці цифри стають тривожним сигналом для майбутнього України в цілому, так як становлять загрозу подальшого зубожіння населення. Основними статтями витрат для більшості українців, на сьогоднішній день, є оплата послуг житлово-комунального комплексу (електроенергія, природний газ, вода, каналізація тощо), а також витрати на придбання продуктів харчування. Результати проведених обстежень домогосподарств Донецької області доводять визначену тенденцію цифрами. А саме, наслідком зниження життєвого рівня стало збільшення питомої ваги витрат на харчування. Частка витрат на придбання продуктів харчування, включаючи безалкогольні напої, досягла в 2015 році 60,1 % проти

55,7 % у попередньому році й 50,4 % в 2013 році. Друга за обсягом стаття витрат домогосподарств після продуктів харчування – оплата житла, води, електроенергії, газу й інших видів палива, дорівнює 12,7 % всіх сукупних витрат проти 9,9 % у попередньому 2014 році [8]. Враховуючи і подальше поступове зростання тарифів, при мінімальних прибутках населення, прогнозоване майбутнє зубожіння, що здатне оформитися в соціальні протесні настрої.

Висновки. Таким чином, ситуація на Донбасі, що склалася на сучасному відрізку часу, логічно розвивається за принципом «сніжного кому». Розрив традиційних виробничих зв'язків в умовах ведення бойових дій збільшується погіршенням показників соціально-економічного життя й окупованих, і підконтрольних Україні територій Донбасу. У той же час економічна й соціальна незахищеність громадян змушує їх жити на окупованих територіях.

Нова категорія мешканців Донбасу – ті, «що обрали шлях повернення» в сучасних реаліях є групою ризику за умов реалізації політики мирної деокупації. Оскільки, серед – людей, що повертаються досить багато, тих що випробували на собі ярлик «сепаратиста», а отже втратили віру у своє майбутнє в Україні, зростання зазначеної категорії громадян буде працювати на користь політики псевдореспублік, сприяючи поглибленню соціальних протиріч між українцями.

Список літератури: 1. Западноевропейская социология XIX – начала XX веков. – М.: АспектПресс, 1996. – 780 с. 2. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / Макс Вебер Избранные произведения: [пер. с немецкого. сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова]. – М.: Книга, 1990. – 808 с. 3. Бурега В. В. Социально-адекватное управление: концептуализация модели / В. В. Бурега. – Донецк : ДонГУУ, 2005. – 171 с. 4. Клименко О. Ю. Институционализация социального зашиту дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві / О. Ю. Клименко: монографія. – Харків: ХДАК, 2015. – 400 с. 5. Исследование социального самочувствия и потребностей населения Донецкой области

май–июнь 2016 года // Гуманитарный штаб «Поможем» Фонда Рината Ахметова. – Режим доступа: http://www.fdu.org.ua/files/docs/271_ru_issledovanie_potrebnoyest_russ.pdf. 6. Кропива С. В Горловке живут настоящие юнные «Амазонки» / С. Кропива. – Режим доступа: <http://gorlovka.today/kultura/3236-v-gorlovke-zhivut-nastoyashchie-yunnye-amazonki>. – Дата звертання : 15.12.2015. 7. О состоянии рынка труда Донецкой области с начала 2016 года. Прес-бюллетень Главного управления статистики Украины в Донецкой области № 6, 2016 г. – Режим доступа: <http://www.donetskstat.gov.ua/pres/presreliz.php?dn=0716&number=0#2>. – Дата звертання: 10.07.2016. 8. Опрос домохозяйств Донецкой области [Электронный ресурс] Прес-бюллетень Главного управления статистики Украины в Донецкой области № 7, 2016 г. – Режим доступа: <http://www.donetskstat.gov.ua/pres/presreliz.php?dn=0816&number=2>. – Дата звертання : 05.03.2016.

References (transliterated): 1. *Zapadnoevropeyskaya sotsiologiya XIX – nachala XX vekov*. [The Western European sociology of XIX – the beginning of the XX centuries]. Moscow, AspectPress, 1996. 780 p. 2. Weber M. *O nekotorykh kategoriyah ponimayushey sotsiologii* [The some categories understanding Sociology]. Moscow, Book, 1990. 808 p. 3. Burega V. V. *Sotsialno-adekvatnoe upravlenie: kontseptualizatsiya modeli* [The Social and adequate management: conceptualization of model]. Donetsk, DonGUU, 2005. 171 p. 4. Klimenko O. Y. *Institutsionalizatsiya sotsialnogo zahistu dlity u krizovih situatsiyah v ukraYnskomy suspilstvi* [The institutionalization of social protection of children in crisis situations in the Ukrainian society]. Kharkov: HDAK, 2015. 400 p. 5. *Issledovanie sotsialnogo samochuvstviya i potrebnoyest naseleniya Donetskoy oblasti may – iyun 2016 goda* [Research and social well-being needs of the population of Donetsk region in May–June 2016] Humanitarian Staff "Help" Rinat Akhmetov's Foundation. Available at: http://www.fdu.org.ua/files/docs/271_ru_issledovanie_potrebnoyest_russ.pdf (accessed 15.09.2016). 6. Kropliva S. V. *Gorlovke zhivut nastoyashchie yunnyie «Amazonki»* [Gorlovka live real yunnye "Amazon"]. Available at: <http://gorlovka.today/kultura/3236-v-gorlovke-zhivut-nastoyashchie-yunnye-amazonki> (accessed 15.12.2015) 7. *O sostoyanii ryinka truda Donetskoy oblasti s nachala 2016 goda* [On the labor market Donetsk region since the beginning of 2016] Available at: <http://www.donetskstat.gov.ua/pres/presreliz.php?dn=0716&number=0#2> (accessed 10.07.2016). 8. *Opros domohozyaystv Donetskoy oblasti* [The survey of households Donetsk region] Available at: <http://www.donetskstat.gov.ua/pres/presreliz.php?dn=0816&number=2> (accessed 05.03.2016).

Надійшла (received) 20.10.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Формування мотиваційної складової у виборі стратегії соціальної дії мешканцями Донбасу / І. М. Доля // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 50–53. – Бібліогр.: 8 назв. – ISSN 2227-6890.

Формирование мотивационной составляющей при выборе стратегии социального действия жителями Донбасса / И. Н. Доля // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 50–53. – Бібліогр.: 8 назв. – ISSN 2227-6890.

Formation of the motivational component in the choice of strategy of social action residents of Donbas / I. N. Dolya // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2016. – No. 40 (1212). – P. 50–53. – Bibliogr.: 8. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Доля Ірина Миколаївна – кандидат політичних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри соціології та політології; тел.: (050) 159-81-30; e-mail: irinadolya@rambler.ru.

Доля Ірина Николаевна – кандидат политических наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры социологии и политологии; тел.: (050) 159-81-30; e-mail: irinadolya@rambler.ru.

Dolya Irina Nikolaivna – Candidate in Political Sciences (Ph. D.), National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Associate Professor at the Department of Sociology and Political Science; tel.: (050) 159-81-30; e-mail: irinadolya@rambler.ru.

УДК 316.7: 32

Н. М. СЕМКЕ**ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

У статті розглянуті функції, які політична культура виконує в суспільстві; її структурні елементи: політичний досвід, політична свідомість, політична поведінка. Виділені основні типи політичної культури та особливості їх прояву в Україні. Проаналізовані такі ознаки політичної культури сучасного українського суспільства як регіоналізм, фрагментарність, неорганічність та амбівалентність. Вказані чинники, що обумовлюють наявність проблем формування демократичної політичної культури в Україні.

Ключові слова: політична культура, регіоналізм, фрагментарність, неорганічність, амбівалентність, індіферентність.

В статье рассмотрены функции, выполняемые политической культурой в обществе; ее структурные элементы: политический опыт, политическое сознание, политическое поведение. Выделены основные типы политической культуры и особенности их проявления в Украине. Проанализированы такие признаки политической культуры современного украинского общества как регионализм, фрагментарность, неорганичность и амбивалентность. Указаны факторы, которые обуславливают наличие проблем формирования демократической политической культуры в Украине.

Ключевые слова: политическая культура, регионализм, фрагментарность, неорганичность, амбивалентность, индифферентность.

The article describes the functions performed by the political culture in the society; its structural elements: political experience, political consciousness, political behavior. The main types of political culture and the peculiarities of their manifestations in the Ukraine. Analyzed these signs of political culture of modern Ukrainian society as a regionalism, fragmentation, inorganically and ambivalence. Factors that stipulate the presence of problems of forming of democratic political culture in Ukraine are indicated.

Keywords: political culture, regionalism, fragmentation, is inorganic, ambivalence, indifference.

Постановка проблеми. Політична культура прямо або побічно впливає на поведінку людей та діяльність їх організацій, на сприйняття населенням явищ внутрішньої та міжнародної політики, на визнання особою свого місця в політичній сфері суспільного життя. Тому дуже важливо розглянути феномен політичної культури та особливості його прояву в житті українського суспільства.

Аналіз наукових досліджень. Феномен політичної культури в тій чи іншій мірі вивчався і аналізувався ще в працях Платона, Аристотеля та інших мислителів античності. Сам же термін «політична культура» був введений в науковий обіг німецьким філософом просвітителем І. Гердером (XVIII ст.). Проте в якості політичної категорії цей термін став використовуватися лише в середині ХХ ст. завдяки працям Г. Алмонда, С. Верби, Д. Пауелла, Т. Парсонса, Д. Істона та інших.

Українські науковці розпочали активне вивчення політичної культури на початку 1990-х років. Серед сучасних українських дослідників, які займаються як загальнотеоретичними питаннями політичної культури, так і аналізом стану політичної культури України, слід відзначити В. Бебика, М. Головатого, С. Головаху, М. Дмитренко, Л. Нагорну, О. Проскуріну, В. Ребало, О. Рудакевича, О. Стегнія та інших

Мета статті: на основі визначення сутності політичної культури з'ясувати специфіку її прояву в сучасній Україні, розглянути притаманні їй особливі ознаки.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що у трактуванні сутності політичної культури вітчизняними та зарубіжними суспільствознавцями є значні розбіжності. Узагальнюючи підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників до визначення політичної культури будемо розглядати її як сукупність політичних цінностей, норм і способів поведінки, як сукупність орієнтацій членів суспільства по відношенню до політики в цілому, політичної системи, а також стосовно своєї ролі в цій системі.

Серед низки соціальних функцій, які політична культура виконує в кожному суспільстві, визначальними є такі як вираження і реалізація соціальних інтересів, виховна, нормативно-регулююча, інтегративна,

Соціальні інтереси це усвідомлені потреби, а узагальненим вираженням всіх соціальних інтересів стає політичний інтерес в якому відображається ставлення особи до політичної влади в суспільстві. Оцінка діяльності влади зумовлює відповідну політичну поведінку як окремої особи так і соціальних спільностей. Для здійснення впливу на владу вони об'єднуються в різного роду громадські організації, виходять на акції протесту проти дій влади.

Виховна або функція політичної соціалізації сприяє залученню людини до політичної сфери, засвоєнню нею політичних знань, норм, цінностей. Відбувається це на основі того політичного досвіду, звичаїв, традицій, політичних цінностей і норм політичної поведінки які притаманні суспільству в цілому, а також тій чи іншій соціальній спільноті до якої належить особа.

Завдяки нормативно-регулюючій функції політичної культури забезпечується певна згода у суспільстві, встановлюються погоджені взаємовідносини між представниками різних соціальних спільнот: професійних, етнічних, конфесійних. Такий стан взаємовідносин у суспільстві є запорукою стійкого та динамічного функціонування політичної системи.

Інтегративна функція забезпечує об'єднання індивідів і соціальних груп на базі певної системи політичних цінностей та ідеалів і таким чином формує стабілізуючу основу політичного життя.

Політична культура сучасного українського суспільства перебуває на етапі свого становлення та розвитку. Істотний вплив на цей процес роблять історичні та геополітичні чинники, а також радикальні перетворення, що відбуваються в суспільстві сьогодні.

На вміст і рівень розвитку сучасної політичної культури українського суспільства значний вплив

роблять наступні процеси:

- радикальні зміни основ економічного, соціально, політичного і духовного життя суспільства;
- зміна і ускладнення соціальної структури суспільства, поява в ній нових соціальних груп, зростання майнової нерівності, посилення вертикальної і горизонтальної мобільності;
- переоцінка на основі розширення інформації уроків минулого, сьогодення і перспектив майбутнього.

У структурі політичної культури виділяють три складові:

- 1) нормативний елемент (накопичений політичний досвід);
- 2) ціннісний елемент (політична свідомість);
- 3) поведінковий елемент (моделі політичної поведінки).

Політичний досвід – основа розвитку політичної культури. Він накопичується протягом історичного розвитку суспільства і відображається в моральних та релігійних нормах, в існуючих політичних звичаях, традиціях, в історичних, наукових та літературних пам'ятках. Стереотипи, міфи і символи також являються носіями політичного досвіду. Цей досвід в більшій або меншій мірі засвоюється людьми в процесі їх політичної соціалізації. На основі історичного досвіду багатьох поколінь формується політична свідомість людей.

Український мислитель в діаспорі Б. Цимбалістий писав: «політична культура – це продукт історичного розвитку та досвіду народу. У випадку України цей досвід був гірким... Для того, щоб зрозуміти політичну культуру українців, треба звернути увагу на джерела впливу, які протягом історичного шляху стимулювали чи спиняли розвиток української політичної культури» [9, с. 78].

Б. Цимбалістий виокремлює три особливості історії України, які мали важливий вплив на розвиток української політичної культури:

1. Багатотисячолетня бездержавність, тобто відсутність нагоди здобувати досвід влади, бути нарівні у стосунках з іншими народами й почуватися вільним господарем на своїй землі.
2. Розчленування української території та включення її частин у різні держави з різними культурами, політичними системами, що призвело до психологічного, побутового і політичного відчуження між різними частинами українського народу.
3. Багатократна денационалізація провідної верстви України, у XVI–XVII ст. наша боярська і шляхетська верства спольщилася. У XVIII–XIX ст. нащадки козацьких старшин зросійщилися. У XX ст. пролетарська провідна верства була знищена або здебільшого пішла на службу інтересів советсько-російської імперії [9, с. 78].

Політична свідомість складається з різноманітних уявлень людей про політику і політичні відносини. Згідно з визначенням, наведеним у політологічному словнику, політична свідомість – це опосередковані відображення політичного життя суспільства, суттю яких є проблема влади, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, сукупність пог-

лядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають відносної самостійності. Політична свідомість тісно пов'язана з особливостями політичної системи суспільства та суспільно-політичними відносинами, що наявні в цій системі, станом освіти, культури.

Політична свідомість проявляється в ставленні будь-якої соціальної спільноти, верстви або окремого індивіду до процесів що відбуваються в політичному житті країни, до політичних партій, рухів, різноманітних політичних і соціальних інститутів.

На сучасну політичну свідомість українського суспільства в значній мірі впливає кризовий стан економіки і соціальної сфери, загострення економічних проблем, падіння моралі, зростання злочинності, неспроможність правлячих кіл України запропонувати народу справжню реальну програму подолання кризових явищ.

Політична свідомість та рівень політичного розвитку суспільства в цілому обумовлюють політичну поведінку особистості,

Політична поведінка – це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (соціальних спільнот, груп, особистостей і т.п.) на діяльність політичної системи. Як зазначає Є. Шестопал, «загалом в політичній науці в поняття «політичної поведінки» включають і дії окремих учасників, і масові акції, і активність організованих суб'єктів влади, і стихійні дії натовпу, акції і на підтримку чинної політичної системи, і проти неї. Більше того: вибір «проти» або неявка на вибори також трактується як форми політичної поведінки» [10].

Серед соціальних і політичних чинників, що впливають на політичну поведінку особистості слід назвати політичний режим суспільства, його правову систему, рівень культури, соціально-класову, національну, соціально-демографічну, професійну приналежність особистості, її місце проживання (місто чи село).

Класична класифікація типів політичної культури виведена американськими політологами Г. Алмондом і С. Вербою. Саме ця класифікація переважає у науковому середовищі. Вони виділяють три основні типи політичної культури:

Патріархальна політична культура зорієнтована на локальні цінності (цінності клану, племені, роду) і може виявлятися у формі місцевого патріотизму, поваги до сім'ї, сюди ж можна віднести явище корупції та появу політичної «клановості», що є актуальним і для України.

Підданський тип політичної культури (або культура підкорення) характеризується пасивним ставленням громадян до політичної системи. Особистість, маючи певні політичні знання та певні політичні орієнтації, не залучена до політичного життя суспільства. На відміну від патріархального типу, особистість із підданським типом культури орієнтована на політичну систему, пов'язує з нею певні очікування, але вона ще не готова до взаємодії із владою, підкоряється їй в силу традиції або страху перед санкціями

Активістський тип політичної культури (політична культура участі) відрізняється орієнтованістю громадян на політику, активним залученням індивідів

до політичного життя. Громадяни через вибори, групи інтересів, партії формулюють свої інтереси і завдають вплив на політичний процес [1].

Такі ідеальні типи політичної культури в чистому вигляді в жодній країні світу не зустрічаються. В реальному політичному житті відбувається поєднання цих типів, в результаті чого виникають ще три типи, але вже змішаних політичних культур: патріархально-підданська культура, піддансько-активістська та патріархально-активістська. При цьому оптимальний варіант змішаного типу політичної культури, який більш характерний для демократичних країн Заходу, Алмонд і Верба запропонували назвати «громадянська культура», рисою якої є раціонально-активна поведінка громадян. Її зміст можна охарактеризувати в таких твердженнях: загалом позитивна оцінка діяльності уряду, високий рівень інтересу в діяльності уряду, почуття гордості за політичні інститути країни, бажання обговорювати питання політики, відкритий і лояльний прояв опозиційних настроїв, участь у політичних кампаніях, розвинуте почуття політичного обов'язку, віра в необхідність демократії для розвитку країни і т. ін.

Виходячи з розглянутих класифікацій українську політичну культуру скоріше за все можна віднести до підданського або до піддансько-патріархального типу політичної культури. Водночас, слід вказати на певну циклічність активності українського населення щодо участі в політичних подіях. Так, «помаранчева революція» (2004 р.) та «революція гідності» (2013–2014 р.) суттєво вплинули на виховання саме активістського типу політичної культури в українських громадян. Але невиконання політичною елітою обіцянок революції негативно відобразилось на розвитку політичної культури громадян, на закріпленні її активістського типу. Останні події довели, що політична культура є відображенням економічних, політичних, громадянських процесів українського суспільства. Хоча в Україні і проголошений курс, орієнтований на «активістську» культуру, проте виходячи з відношення громадян до влади, і навпаки, реальних результатів та поступального руху до цього ще не видно.

В результаті дії безлічі чинників як історичного, так і сучасного плану політична культура сучасного українського суспільства внутрішньо суперечлива. У ній представлена різні субкультури – авторитарна і демократична, елітарна (політичної еліти, чиновництва) і масова (пересічних громадян), ліберальна і консервативна, соціалістична і буржуазна і так далі. Своя субкультура властива кожній соціальній групі: молоді і пенсіонерам, підприємцям і маргіналам, жителям того чи іншого регіону.

Політичній культурі сучасної України властиві такі ознаки як регіоналізм, фрагментарність, неорганічність та амбівалентність.

Україна є державою з надто вираженими регіональними особливостями. Традиційні регіони (Захід, Схід, Центр, Південь) істотно відрізняються між собою за багатьма показниками такими як: історичний політичний досвід, особливості геополітичного характеру, соціально-територіальна структура та етнічний

склад населення, його конфесійна приналежність тощо. Ці показники суттєво впливають на політичну свідомість населення, зумовлюючи пріоритет тих або інших суспільних цінностей та настанов.

Навіть в рамках одного регіону дослідники виділяють субкультуру тієї чи іншої території. Так, на думку О. Проскуріної, «своєрідність регіональної політичної субкультури Донбасу зумовлена:

- 1) особливістю історичного характеру;
- 2) депресивним характером регіону й нерозв'язаністю багатьох важливих проблем;
- 3) поєднанням демократичних цінностей, традиціоналістських і патерналістських традицій, що послаблюються, з електоральною свідомістю, якій властиві високі очікування стосовно демократії і влади;
- 4) високим рівнем критичного настрою стосовно місцевої влади;
- 5) високим рівнем політичної участі населення порівняно з іншими регіонами країни;
- 6) клієнтельна модель організації елітних груп, для яких соціальний простір – це особиста домовленість між патронами клієнтельних груп. Деякі особливості цієї субкультури обумовлені прикордонним характером регіону...» [7, с. 77].

Війна на Сході України, яка розпочалася в 2014 р. негативно впливає на процеси становлення демократичної політичної культури України, загострює ті негаразди які їй були притаманні історично і особливо регіональні. Тому й досі актуальні застереження В. Липинського зроблені ним ще на початку ХХ ст. Так, згідно його поглядом – намагання об'єднати Україну на основі протиставлення її політики або до Сходу, або до Заходу безплідні; як наголошував з цього приводу В. Липинський, Україна не може об'єднатися «ненавистю до Москви або Польщі, бо ненависть до Москви зажене її в Польщу, ненависть до Польщі зажене її в Москву, а ненависть до обох одночасно – в петлю самогубця або дім для божевільних» [5, с. 74].

Регіональні відмінності політичної культури України виступають одним із найважливіших чинників її фрагментарності.

Фрагментарна політична культура характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою суспільства, розбіжностями в питаннях розуміння влади, соціальною роз'єднаністю, відсутністю довіри між окремими групами та лояльності до державних структур. Цьому типу політичної культури властиві такі риси, як високий ступінь конфліктності, застосування насильства, відсутність загальноновизнаних ефективних процедур улагодження конфліктів, нестабільність урядів. Надмірна фрагментація політичної культури є причиною суспільної нестабільності.

За системними якостями й зрілістю політичній культурі українського народу властиві також неорганічність та амбівалентність.

Неорганічність політичної культури знаходить своє відображення в несформованості окремих компонентів культури, чи взагалі їх відсутності. Ознакою неорганічності політичної культури

українців є і той факт, що багато політико-культурних елементів не відповідає національному характеру, традиціям української нації.

Амбівалентність виявляється в орієнтації на взаємовиключні цінності та норми, у суперечливому поєднанні демократичних цілей і тоталітарних засобів їхньої реалізації. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за інтеграцію до ЄС і до Євразійського ринку, за відродження української мови але зі збереженням і російської мови як державної, за розвиток української культури але – зі збереженням панівного становища російської культури.

Характеризуючи політичну культуру сучасної України слід зазначити що їй притаманні і такі особливості як політична індіферентність громадян, ерозія моральних цінностей та ідеалів, деструктивна діяльність ультрарадикальних сил.

Політична індіферентність знаходить своє відображення в байдужому ставленні до політики, відчуженні від неї. Для людей цього типу не має значення, хто в даний момент знаходиться при владі, який політичний режим панує в країні. Вони вважають, що в політиці «від них нічого не залежить», «за них все вирішать», а тому їх участь в політиці немає перспективи, а значить не потрібна.

Ерозія моральних цінностей зумовлена низкою негативних фактів, які діяли чи діють в українському суспільстві. По-перше – це реформи 90-х р.р., що проводилися в Україні (ваучери, приватизація державної власності і т.п.) були позбавлені моральної основи, сприяли руйнуванню суспільної моралі і віри людей у справедливість. По-друге, – це корупція, яка пронизала всі сфери українського суспільства. Корупція стала масовим явищем і перетворилася на елемент повсякденності, звичаю, традиції, а отже для багатьох людей стала культурною нормою.

Особливостями політичної культури сучасного українського суспільства є:

- 1) відсутність стійкої традиції участі основної маси населення в політичному житті;
- 2) політична інфантильність значної частини населення, довірливість;
- 3) беззаконня і свавілля властей в центрі і на місцях при проведенні політичних акцій;
- 4) слабкість політичних партій і рухів.

Висновки. Вищезазначені проблеми та негативні характеристики сучасної української політичної культури значною мірою обумовлені історичними чинниками, нерозвиненістю демократичних політичних інститутів, низькими темпами реформ, відсутністю фундаментальних загальноприйнятих політичних цінностей, а отже, і цілісної системи політичної соціалізації, яка їх відтворює і транслює широким верствам населення.

Політична культура сучасного українського суспільства знаходиться в стані свого становлення,

випробовуючи серйозну дію з боку геополітичних і історичних чинників і радикальних перетворень, що відбуваються в суспільстві сьогодні.

Розглядаючи процеси формування української політичної культури, не можна забувати про досягнення світової цивілізації. Необхідно ширше і інтенсивніше використовувати політичний досвід, накопичений як усередині країни, так і поза нею.

Список літератури

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122–134.
2. Бебик В.М. Політична культура сучасної молоді / Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребало В.М. – К., 1996. – 112 с.
3. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: монографія / М. А. Дмитренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 192 с.
4. Липинський В.: Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Я. Пеленський. – К.: Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.
5. Липинський, В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1928 р. / В. Липинський // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63–85.
6. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К.: Стиль, 1998. – 278 с.
7. Прокуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2 (29) – С. 127–135.
8. Стегній О. Типи політичної культури регіональних спільнот України / О. Стегній // Вісник Львівського університету. Сер. Соціологія. – 2008. – Вип. 2. – С. 32–56.
9. Цимбалістий Б. Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – № 4.
10. Шестопал Е.Б. Политическая психология / Е.Б. Шестопал. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 448 с.

References (transliterated)

1. Almond G., Verba S. Grazhdanskaya kultura i stabilnost demokrati / G. Almond, S. Verba // Politicheskie issledovaniya. – 1992. – № 4. – P. 122–134.
2. Bebi V.M. Poltichna kultura suchasnoyi molodi / Bebi V.M., Golovaty M.F., Rebalo V.M. – Kiev, 1996. – 112 p.
3. Dmytrenko M. A. Formuvannya poltichnoyi kulturi suspilstva v transformatsiyniy perlod : monografiya / M. A. Dmytrenko. – Kiev: Vid-vo NPU Imeni M.P. Dragomanova, 2006. – 192 p.
4. Lipinskiy V.: Listi do bratlv-hlboroblv. Pro Ideyu I organlzatslyu ukraYinskogo monarhlzmu / Redaktor Ya. Pelenskiy. – Kiev: KiYiv-Filadelfiya, 1995. – 470 p.
5. Lipinskiy, V. Ham I Yafet. Z privedu desyatih rokovin 16/29 kvitnya 1928 r. / V. Lipinskiy // Suchasnost. – 1992. – № 6. – P. 63–85.
6. Nagorna L. P. Poltichna kultura ukraYinskogo narodu: Istorichna retrospektiva I suchasni realiyi / L. P. Nagorna. – Kiev: Stil, 1998. – 278 p.
7. Proskurlna O. Poltiko-kulturniy vimir Donbaskogo regionu // Poltichniy menedzhment. – 2008. – № 2 (29) – P. 127–135.
8. Stegny O. Tipi poltichnoyi kulturi regionalnih spilnot UkraYini / O. Stegny // Visnik Lvivskogo unversitetu. SerIya SotsiologIya. – 2008. – Vip. 2. – P. 32–56.
9. Tsimballistiy B. Poltichna kultura ukraYintsiv // Suchasnost. – 1994. – № 4.
10. Shestopal E.B. Politicheskaya psihologiya / E.B. Shestopal. – Moscow: INFRA-M, 2002. – 448 p.

Надійшла (received) 16.11.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Особливості політичної культури сучасної України / Н. М. Семке // Вісник НТУ «ХПІ». Серія : Актуальні проблеми розвитку українського суспільства . – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 54–58 – Бібліогр.: 10 назв. – ISSN 2227-6890

Особенности политической культуры современной Украины / Н.Н. Семке // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства . – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 54–58. – Бібліогр.: 10 назв. – ISSN 2227-6890

Features of political culture of modern Ukraine / N. N. Semke // Bulletin of NTU «KhPI». Series : Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU«KhPI», 2016. – №. 40 (1212). – P. 54–58 . – Bibliogr.: 10 – ISSN 2227-6890

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Семке Ніна Миколаївна – кандидат філософських наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри соціології та політології; тел.: (066) 521-50-15; e-mail: nina_semke@ukr.net.

Семке Нина Николаевна – кандидат философских наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», профессор кафедры социологии и политологии; тел.: (066) 521-50-15; e-mail: nina_semke@ukr.net.

Semke Nina Mykolaivna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Professor at the Department of Sociology and Political Science; tel.: (066) 521-50-15; e-mail: nina_semke@ukr.net.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 17.023.36:378

Е. А. ПЕТУТИНА

ВИЗУАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА: У ИСТОКОВ ФОРМИРОВАНИЯ В ИНЖЕНЕРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

У статті дається визначення поняття візуальної культури, розглядаються її структура та основні функції, обґрунтовується її зародження у культурному житті суспільства другої половини XIX ст. Основна увага приділяється проблемі становлення візуальної культури у працях і педагогічній практиці вчених-викладачів Харківського Технологічного інституту кінця XIX – початку XX ст. Обґрунтована важливість формування візуального мислення у студентів сучасного технічного університету.

Ключові слова: візуальна культура, візуалізація, візуальне спостереження, краса в техніці, інженерне конструювання, технічна освіта.

В статье дается определение понятия визуальной культуры, рассмотрены ее структура и основные функции, обосновано ее зарождение в культурной жизни общества второй половины XIX ст. Основное внимание уделяется проблеме становления визуальной культуры в трудах и педагогической практике ученых-преподавателей Харьковского Технологического института конца XIX – начала XX ст. Обоснована важность формирования визуального мышления у студентов современного технического университета.

Ключевые слова: визуальная культура, визуализация, визуальное наблюдение, красота в технике, инженерное конструирование, техническое образование.

The author gives the definition of a concept of visual culture, considers its structure and basic functions, and proves that its origin lies within the cultural life of society of the second half of XIX century. The major attention is paid to the problem of formation of visual culture in the writings and teaching practice of scholars and teachers of the Kharkiv Institute of Technology in the late XIX – early XX centuries. The visualization and the development of visual thinking were essential components of technical education for V. Kirpichov, P. Mukhachev, A. Rajewski, V. Stolyarov. The disciplines of artistic and graphic cycle as well as architecture took important place in KhTI. Its academics were convinced that a true designer is always an artist. The article concludes with the idea of great significance of creating a visual thinking for the students of contemporary technical university, which in its way contributes to the development of their creative potential and value orientations.

Keywords: visual culture, visualization, visual supervision, beauty in a technique, engineering constructing, technical education.

Введение. Современную культуру часто определяют как преимущественно визуальную. Отсюда и возрастающий интерес к так называемым «визуальным исследованиям» культурологов, психологов, философов, социологов и педагогов. Однако в работах по педагогике проблема формирования визуальной культуры связана либо с художественным образованием и воспитанием в средней школе, либо же с профессиональной подготовкой будущих искусствоведов и художников. Между тем без визуальной культуры невозможно полноценное обучение инженеров. Это прекрасно осознавали ученые-педагоги Харьковского Технологического института (основан в 1885 г.); для них визуализация, развитие визуального мышления были важнейшими составляющими технического образования, которое тогда делало лишь первые шаги.

Актуальность обращения к данной теме обусловлена стремлением современного технического университета усовершенствовать качество подготовки инженеров, поиском наиболее оптимального соотношения дисциплин в содержании учебного процесса.

Изложение основного материала. С середины 80-х гг. XX ст. ученые начали говорить о «визуальном повороте» в общественном развитии, пришедшем на смену «повороту лингвистическому». Качественные

изменения способов создания и передачи информации в средствах массовой коммуникации привели к появлению нового междисциплинарного сообщества, изучающего визуальную культуру. Однако, несмотря на разнообразие по проблематике научные работы, до сих пор не выработано определение визуальной культуры. Как правило, указывается, что современные гуманитарные науки в процессе переосмысления этого понятия. Его трактуют и как «культуру визуального восприятия», и как «опыт визуальных коммуникаций», «развития эмоционально-ценностных отношений личности при познании пространственных искусств и дизайна»; зачастую этим термином объединяют «коммуникации с использованием визуального канала, касающиеся различных аспектов культуры»; некоторые же исследователи под визуальной культурой подразумевают медиакультуру со всей совокупностью экранных искусств. Понятно, что разнообразие теоретических подходов порождено богатством современных визуальных практик.

Для нас же важно отметить прежде всего то, что визуальная культура охватывает сферу пространственных искусств, воспринимаемых зрением (живопись, графику, скульптуру, художественную фотографию, декоративно-прикладное искусство, архитектуру

ру), а также зрением и слухом с доминирующим изобразительным (зрительным) рядом – кинематограф, телевидение, хореографию, балет. Вместе с тем в сфере визуальной культуры включены дизайн, веб-дизайн, визуальная реклама, визуальный контент СМИ и Интернет-ресурсов.

Для ее функционирования характерны три процесса: 1) производство визуальных продуктов и ценностей, прежде всего произведений искусства и дизайна; 2) их распространение с помощью «визуальных технологий», которые служат для увеличения потенциальных зрительных возможностей; 3) их потребление, предполагающее наличие определенного уровня индивидуального восприятия визуальных образов. Эти процессы затрагивают две основные системы визуальной культуры – систему ее учреждений и собственно продукты визуальной среды.

Результатом освоения личностью визуальной культуры является воспитание ее эстетического вкуса, развитие визуального мышления, умения анализировать, интерпретировать, оценивать, создавать воспринимаемые зрением продукты, но главным образом формирование ее творческого потенциала и ценностных ориентаций. Ведь ценности современной культуры в жизни человека передаются преимущественно посредством зрения. Визуальная культура личности зависит от семейного воспитания, пребывания в среде, насыщенной соответствующими продуктами, и пр. Она не наследуется, а целенаправленно формируется в течении всей жизни.

Необходимо выделить и важнейшие функции визуальной культуры по отношению к обществу в целом. Именно визуальная культура является «кодом» каждой конкретной культуры в процессе ее общения с иными культурами. Каждый знает по собственному опыту, что приобщение к культуре, далекой в этническом или историческом отношении, в первую очередь осуществляется через визуальные «ворота», войдя в которые человек начинает ощущать неповторимое обаяние культуры другой страны или эпохи, постигает ее своеобразие и духовное богатство. Вместе с тем визуальная культура выполняет функцию самопознание культуры в единстве и взаимосвязи ее составляющих. Культура постоянно «смотрится» в «зеркало» кинематографа, телевидения, изобразительных искусств, архитектуры, дизайна и др. и совершенствуется в зависимости от того, что в нем видит. Следует сделать еще одно важное замечание: визуальная культура оказывает существенное (возможно, определяющее) влияние на основные тенденции современной художественной культуры: с одной стороны, это – стремление к синтезу, объединению, а с другой – расхождение, размежевание ее традиционных и инновационных составляющих.

В междисциплинарных исследованиях визуальная культура тесно связана с массовой культурой, постмодернизмом, повседневной средой жизни человека конца XX – начала XXI ст., которая характеризуется глобализацией, доминированием визуальных медиа во всех сферах жизнедеятельности, высокой

скоростью производства и потребления зрительных продуктов.

Однако для нашего исследования важна нижняя временная граница визуальной культуры новейшего времени, определяемая второй половиной XIX ст., когда происходит «расширение мира культуры». Возникновение новых технических видов искусства – фото, а затем кино, рождение оформительского творчества и дизайна «знаменовали начало новой эры» (Г. Земпер). Изменяется облик городской предметно-вещественной среды под влиянием проводимых в европейских столицах всемирных и национальных выставок, демонстрировавших достижения промышленности и культуры, а также оформления экспозиций товаров в витринах магазинов, фирменных знаков и упаковки, вывесок и афиш, промышленной графики, развития визуальной рекламы, которую уже в начале XX ст. Р. Гаман ввел в семью искусств как равноправного ее члена.

Существенные изменения происходили в изобразительных искусствах, связанных с развитием импрессионизма, в котором размежевались живопись и графика как самостоятельные виды художественного творчества. Главным инструментом восприятия мира в импрессионизме становится визуальное наблюдение. Его девиз: «вижу – изображаю» – стал логическим следствием развития европейской художественной культуры Нового времени. При этом восприятие в импрессионизме более живое и динамичное, в нем больше творческого темперамента, по сравнению с современным ему реализмом, который более статичен. Новаторская суть видения импрессионистов заключалась еще и в том, что впервые в мировом искусстве в изображении реального мира отразилось не только то, что видит зритель, но и то, как он видит. При восприятии их картин взгляд не задерживается на отдельных деталях композиции, он как бы скользит, не цепляясь за частности, улавливая лишь общую атмосферу открывающегося ему зрелища. Именно так видит человек в реальной жизни, когда бросает первый взгляд на что-то его заинтересовавшее. К этой особенности человеческого зрения и апеллируют импрессионисты, в ней суть так называемой мгновенности впечатления, открывающей возможность фиксировать дыхание жизненного потока в любой, даже кратковременной ситуации. Это был новый способ отыскания красоты и поэзии мира [8, с. 40–42].

Во всех последующих направлениях европейского искусства (постимпрессионизме, символизме, модерне и др.) живопись, и в целом пространственные виды художественного творчества, наиболее полно и всесторонне отражали новации художественной культуры. Однако в конце XIX – начале XX ст. она все еще строилась на вербальной основе: литература во всем своем многообразии оказывала определяющее (системообразующее) воздействие на различные сферы духовной жизни общества. Фото, кино, дизайн делали лишь «первые шаги» в системе культуры и еще не были способны превратить зрительную информацию в количественно преобладающую и качественно определяющую.

Все эти новые тенденции духовно-содержательного и морфологического аспектов культуры нашли отражение в высшем образовании, и не только художественном, но и техническом. Ученые-педагоги Харьковского Технологического института были убеждены в том, что все изучаемые будущими инженерами науки универсальны, а потому важны в равной мере. «Образование конструкторов необходимо начинать с чистой науки, на ней основывать прикладные знания, но в то же время не оставлять без внимания и искусство. Очень ошибаются те, которые думают, что произведения техники по необходимости безобразны, и что промышленность становится все более и более не совместимой с искусством. <...> Также вредны для развития технического дела всякие шаблоны, установленные образцы, готовые конструкции. Они убивают фантазию, отнимают у нее поле деятельности, порождают мертвенность. <...> Мы сделаем ошибку, если будем говорить нашим студентам: вот прекрасный мост, хорошая машина и т.д.; изучайте их, подражайте им, копируйте их. Следует советовать: изучайте эти прекрасные конструкции и постарайтесь сделать что-либо лучше их» [6].

Основатель и первый директор ХТИ В. Л. Кирпичев (1845–1913) – профессор прикладной механики, один из ведущих специалистов в области машиностроения и сопротивления материалов видел в художественном творчестве великую школу изобразительности как таковой. Он был убежден, что новые конструкции могут создаваться людьми, воображение которых сформировано произведениями архитектуры и изобразительного искусства. В работе «Значение фантазии для инженеров» (1903) он отмечал: «Изучая работы великих изобретателей, мы, прежде всего, поражаемся богатством их фантазии. <...> Подобно тому, как в современной науке зародыши многих открытий можно проследить раньше и найти у прежних великих мастеров науки, так и в технике зародыши многих позднейших изобретений отыскиваются у гениальных фантазеров предыдущих веков. Впереди всех стоит знаменитый художник Леонардо да Винчи. В рисунках, набросках, эскизах, наполняющих его рукописи, мы, к удивлению своему, находим множество конструкций, которым приписывалось более позднее происхождение. Мы видим у него тангенциальную турбину с кривыми лопатками (вроде колеса Цуннингера), современную коническую передачу, винтовые колеса, цепь Вокансона, цепь Галля, машину для насечки напильков, прядильную машину – первообраз современных ватеров, парашют, землечерпательную машину» [6].

Для Кирпичева-инженера рисунки машин и механизмов Леонардо настолько ясны и совершенны, что дают представление не только об их внешнем виде, но и о той динамической силе, которая приводит их в движение. Этот язык образов, более непосредственный и красноречивый, чем слова. Он имеет огромную силу воздействия и остается понятным и изящным независимо от объекта изображения. Как известно, Л. да Винчи не проводил грань между инженерным и художественным рисунком. Его графика

и научная деятельность в своей основе имели единый источник, поэтому достижения и находки в одном из видов творчества оказывали влияние на другой. Искусствовед А.-М. Брицио, которая исследовала знаменитые рукописи гениального Мастера, – «Мадридский кодекс I» (полностью посвящен механике) и «Атлантический кодекс» – писала, что эти рисунки настолько «тщательно выписаны и оттенены, а сопровождающий текст настолько аккуратно скомпонован, что вас не оставляет мысль о том, что Леонардо собирался обновить свой труд» [2, с. 9].

Еще ранее, в речи «Vivat, grescat, floreat!» (1898), Кирпичев обращает внимание на практический синкретизм великого художника – ученого – инженера. В альбомах Леонардо, в этом нескончаемом потоке научных наблюдений, архитектурных и технических проектов, записей и пояснений – проявление ренессансного универсализма, когда человек пытался охватить весь визуальный мир эпохи и раскрыть его внутреннюю природу. Для ученого ХТИ конца XIX в. Л. да Винчи – родоначальник инженеров, представляющий идеальный тип этой профессии. «В нем соединяются: ученый, практик и художник, и все эти три стороны должны быть развиты в настоящем инженере. <...> Как «практический инженер он исполнил замечательные сооружения, между которыми известны проведенные им каналы. Мне нет надобности перечислять его художественные произведения, но я упоминаю о них потому, что считаю художественную сторону крайне важной почти для всех отраслей техники. Инженеры обязаны заботиться о красоте своих сооружений, а потому они должны получать и художественное образование» [7].

Здесь же В. Л. Кирпичев упоминает своего известного современника – немецкого ученого Ф. Рёло (1829–1905), автора классического труда «Кинематика машин» (1870). Оказалось, что рукописи Леонардо конца XV в. содержат рисунки всех описанных Рёло 22 элементов, из которых состоят различные машины. Для Кирпичева эти прекрасно выполненные зарисовки винтовой передачи, заклепок, опорных подшипников, валов с муфтами, зубчатых колес, маховика на лебедке, храпового механизма и др. были настоящими наглядными пособиями для студентов-машиностроителей!

Для первого директора ХТИ конструкторское творчество начинается именно с визуализации фантазий. При этом инженеры – «изобретатели машин должны при-думать нечто совсем иное, отличное от существующего. Они обязаны изобрести множество конструкций, каждая особого рода, пока, перепробовав их, не получат пригодную к делу. Необходим именно полет фантазии, совершенный выход из сферы, окружающей нас». И далее – «машин, аппараты, приемы производства – как продукты человеческого ума и фантазий – не представляют собою нечто неизбежное, подлежащее только исследованию и изучению. Это – предметы, прежде всего подлежащие изменению. <...> А в результате такой игры фантазии получают быстрые усовершенствования, распространение изобретения на разные сферы» [6].

Другой выдающийся ученый и педагог, дважды избранный директором ХТИ, П. М. Мухачев (1861–1935) в своих лекциях по курсу паровозостроения разъяснение учебного материала дополнял рисунками и сложнейшими чертежами. Делал он это на нескольких досках правой и левой рукой одновременно и с высочайшим мастерством. В рисунках и записях на доске – стремление Мухачева донести до студентов максимум новой визуальной информации. По мнению педагога, когда ставится задача в ясной и четкой форме представить предмет «как он есть», при этом сделать его максимально понятным и убрать все второстепенное – изобразительная деятельность ничем не заменима.

Пожалуй, никто из воспитанников ХТИ начала XX в. не имел такой замечательной школы домашнего художественного воспитания, как А. С. Раевский (1872–1924) – выдающийся инженер, ученый, конструктор паровозов, автор одного из первых в мире магистральных тепловозов. Сын М. Д. Раевской-Ивановой (1840–1912) – первой женщины, успешно сдавшей экзамены в Петербургской Академии искусств и получившей диплом профессионального художника с правом открытия специальной школы – обладал замечательным художественным вкусом и чутьем. Он прекрасно усвоил уроки матери, которая считала рисунок с натуры главным способом познания действительности. Разработки Раевского отличались гармоническим единством функции и конструкции, оригинальностью, неординарностью проектных решений сложнейших механизмов.

Профессор прикладной механики и теории построения машин ХТИ, один из лучших отечественных специалистов в области инженерных конструкций и материалов, популяризатор технических знаний среди молодежи В. Я. Столяров (1878–1945) в работе «Несколько слов о красоте в технике» (1910) рассматривал актуальную в начале XX ст. проблему соотношения целесообразности и эстетического совершенства продуктов инженерного творчества. Он прекрасно понимал, что красоту нельзя приложить к готовой технической структуре, принести ее извне. Паровая машина или турбина – целостный сложный комплекс, его немисливо механически расчленишь на конструкцию и форму. Связь между «целесообразностью и красотой, – отмечает Столяров, – не только чисто внешняя, объективная, но и внутренняя, субъективная, ибо и то и другое свойства имеют общий источник происхождения» [10, с. 161]. А потому «задачи совершенствования технического объекта с точки зрения красоты совпадают с задачами его совершенствования с точки зрения целесообразности» [Там же, с. 162]. Обращаясь к студентам и коллегам, ученый постоянно призывает актуализировать их визуальное восприятие: «Обратите ваш взор к счастливому сочетанию паровой турбины и динамо-машины», «эти машины имеют необыкновенно изящный вид – скажу как техник: они красивы», «посмотрите на железную архитектуру», «проследите те формы, которые принимал паровоз в своем развитии». «Изящная арка железного моста, как *итрих истинного художника*,

дополняет прекрасный ландшафт окружающей местности»; «применение железа и стали обнажили красоту (технических конструкций) до скелета, но для *привычных требований глаза* красота тела выше красоты скелета» [Там же].

Актуальны и сегодня заключительные слова Столярова-педагога: «Мы должны приучать себя к технической красоте, мы должны развивать в себе то чувство стиля, которое побуждает инженера внешнее выражение его творческой воли приводить в гармонию с целью, материалом и окружающей обстановкой создаваемого объекта. Глубокое проникновение в основы инженерного искусства <...> в общее развитие творческого чутья путем изучения природы и лучших памятников созидательного гения человека, вот та почва, на которой только и могут вырастать прекрасные создания техники. А строгий анализ каждой специальной задачи конструктора, не шаблонный, а возможно широкий взгляд на ее решение, участие мысли и чувства, – вот необходимые условия творческой деятельности техника. Помните, что истинный конструктор, независимо от его специальности, есть художник, ибо талант его представляет своеобразную смесь фантазии и интеллекта, чутья и строгой критики» [10, с. 162–163].

Именно поэтому ученые-педагоги ХТИ уделяли столь много внимания архитектуре и дисциплинам художественно-графического цикла [9, с. 46–47]. Сопоставление программ по рисованию, которые предусматривали работу студента с натуры карандашом, технических вузов Харькова, Киева и Варшавы свидетельствуют о том, что программа ХТИ включала в себя большее количество заданий, отличавшихся особой сложностью [4, с. 16]. То обстоятельство, что обучение велось преимущественно на образцах искусства Античности и Возрождения, вовсе не означало внедрения в сознание студентов исключительно классических форм, которые бы затем автоматически переносились ими в проекты конструкций. «Если кто предлагает только рутинно копировать старину, тому не нужно кончать высшего учебного заведения: его деятельность будет работа ремесленника, а не инженера», – категорично утверждал В. Л. Кирпичев [7]. Все то разнообразие промышленных изделий, которое спроектировано харьковскими инженерами начала XX в., не содержит прямых заимствований классических художественных элементов и форм. Дело в другом: дисциплины архитектурного и художественно-графического цикла формировали визуальный опыт студентов, способствовали развитию особого способа мыслить с помощью графики, приводя тем самым в действие мощный потенциал зрительной системы человека как средства профессиональной проектной деятельности.

Важно в этой связи отметить, что психология рассматривает визуальное восприятие не как пассивный, созерцательный акт, а творческий процесс. Оно не ограничивается репродуцированием объекта, но имеет и продуктивные функции, заключающиеся в создании визуальных моделей, каждая из которых динамична. «Любая линия, нарисованная на листе бумаги, любая

наипростейшая форма, вылепленная из куска глины, подобны камню, брошенному в пруд. Все это – нарушение покоя, мобилизация пространства. Зрение есть восприятие действия» [1, с. 28]. Каждый акт визуального восприятия представляет собой изучение объекта, его оценку, отбор характерных особенностей, сопоставление их с образами памяти, анализ и организацию в целостную зрительную структуру. Это познавательный процесс, определяемый формами и типом визуального восприятия. Р. Арнхейм выделяет и анализирует особые «визуальные понятия», которые характеризуют структуру и тенденции познания от простых форм до самых сложных и значительных: «равновесие», «очертание», «форму», «развитие», «пространство», «свет», «цвет», «движение», «напряжение», «выразительность» и в этой последовательности ученый видит определенную логику.

Инженерное творчество во многом зависит от исключительно важной процедуры мышления, которая обозначается термином «визуализация». Это придание видимой формы тому, что ее не имеет, придание наглядного образа отвлеченной идее. Визуализация, а вместе с ней богатейший арсенал художественных средств пространственных искусств как в конце XIX ст., так и сегодня являются важными составляющими конструкторского творчества.

Современные технические средства переняли у художника возможности прямой передачи увиденного, но так и не смогли заменить его в тех бесчисленных ситуациях, когда необходимо придать форму тому, чего еще нет. Как только возникает необходимость представить и выстроить первый проектный образ будущей конструкции, художник необходим. Именно он продолжает великую традицию искусства, научившего людей объяснять и использовать увиденное. Визуальная культура таким образом связывает воедино несколько реальностей: видимую, виртуальную (мыслимую и визуализированную) и интуитивную, которая еще не нашла определенного образа воплощения.

Заключение. Формирование визуальной культуры в педагогическом процессе технического университета – сложная и многогранная проблема. К сожалению, в учебных планах подготовки инженеров нет таких дисциплин, как «Архитектурное проектирование», «Рисование», «Техническая эстетика». Развитие художественного чутья и эстетического вкуса носит во многом стихийный характер, ведь в пестром информационном визуальном потоке не так много качественных ориентиров, на которых учился бы глаз будущего инженера. Необходимо учитывать навязчивость неэстетичной, иногда агрессивной визуальной предметной среды. А ведь умение мыслить воспринимаемыми и создаваемыми зрением образами – одна из главных составляющих процесса становления профессиональных качеств и основа визуальной культуры

специалиста. В завершении вспомним актуальные и сегодня слова В. Л. Кирпичева, который был убежден, что «техника представляет обширное поле для гуманной и просветительной деятельности». Тем, из современников, кто смотрел на работу инженера как на крайне тяжелую, удручающую и мрачную, он говорил: «Вид мысли, превратившейся в дело, в факт, не может производить удручающее впечатление, а напротив того, самое светлое и радостное» [7].

Список литературы: 1. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие / Р. Арнхейм. – М.: Прогресс, 1974. – 386 с. 2. Брицио А.-М. Мадридские кодексы / А.-М. Брицио // Курьер. –1974. – № 10 (ноябрь). – С. 8–11. 3. Глазычев В. Л. Гемма Коперника. Мир науки в изобразительном искусстве / В. Л. Глазычев. – М.: Сов. художник, 1989. – 416 с. 4. Даниленко В. Я. ХТИ. Становление традиций инженерного дизайна / В. Я. Даниленко // Техническая эстетика. – 1988. – № 12. – С. 14–16. 5. Даниэль С. М. Искусство видеть: О творческих способностях восприятия, о языке линий и красок и о воспитании зрителя / С. М. Даниэль. – Л.: Искусство, 1990. – 223 с. 6. Кирпичев В. Л. Значение фантазии для инженеров / В. Л. Кирпичев: [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kpi.ua/kurpuchov-fancy>. – Дата обращения: 30.09.2016. 7. Кирпичев В. Л. VIVAT, GRESCAT, FLOREAT!: Речь на торжественном акте открытия Киевского Политехнического института 31 августа 1898 г. / В. Л. Кирпичев: [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kpi.ua/ru/node/9432>. – Дата обращения: 30.09.2016. 8. Петутина Е. А. Художественная культура стран Западной Европы в XIX ст. / Е. А. Петутина. – Х.: НТУ «ХПИ», 2001. – 48 с. 9. Петутина Е. А. Роль архитектуры в подготовке будущих инженеров (из педагогического опыта ХТИ конца XIX – начала XX вв.) / Е. А. Петутина // Вісник НТУ «ХПИ»: Зб. наук. праць. Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – 2014. – № 37 (1080). – С. 44–49. 10. Столяров Я. В. Несколько слов о красоте в технике / Я. В. Столяров // Известия Южно-Русского общества технологов. – 1910. – № 9. – С. 160–163.

References (transliterated): 1. Arnhejm R. *Iskusstvo i vizual'noe vosprijatie* [Art and Visual Perception]. Moscow, Progress, 1974. 386 p. 2. Bricio A.-M. *Madridskie kodeksy* [Madrid codes]. *Kur'er* [Courier], 1974, № 10 (nojabr), pp. 8–11. 3. Glazychev V. L. *Gemma Copernica. Mir nauki v izobrazitel'nom iskusstve* [Gemma Copernicus. The world of science in the visual arts]. – Moscow, Sov. hudozhnik, 1989. 416 p. 4. Danilenko V. Ja. *HPI. Stanovlenie tradicij inzhenernogo dizajna* [KhTI. Formation of the engineering design traditions]. *Tekhnicheskaja jestetika* [Technical aesthetics], 1988, № 12, pp. 14–16. 5. Danijel' S. M. *Iskusstvo videt'*: *O tvorcheskih sposobnostjakh vosprijatija, o jazyke linij i krasok i o vospitanii zritelja* [The art of seeing: On the creative abilities of perception, the language of lines and colors and the education of the viewer]. Leningrad, Iskusstvo, 1990. 223 p. 6. Kirpichev V. L. *Znachenie fantazii dlja inzhenerov* [The value of imagination for engineers]. Available at: <http://kpi.ua/kurpuchov-fancy>. (accessed 30.09.2016). 7. Kirpichev V. L. VIVAT, GRESCAT, FLOREAT!: *Rech' na torzhestvennom akte otkrytija Kievskogo Politehnicheskogo instituta 31 avgusta 1898 g.* [VIVAT, GRESCAT, FLOREAT!: Speech at the opening act of the Kiev Polytechnic Institute August 31, 1898]. Available at: <http://kpi.ua/ru/node/9432>. (accessed 30.09.2016). 8. Petutina E. A. *Hudozhestvennaja kul'tura stran Zapadnoj Evropy v XIX st.* [Artistic culture of Western Europe in the XIX century]. Kharkiv, NTU «KhPI», 2001. 48 p. 9. Petutina E. A. *Rol' arhitektury v podgotovke budushhij inzhenerov (iz pedagogicheskogo opyta HPI konca XIX – nachala XX vv.)* [The role of architecture in the teaching of future engineers (of pedagogical experience of the KhPI in the late 19th and early 20th cc.)]. *Visnyk NTU «KhPI»: Zb. nauk. prats'.* *Seriya: Aktual'ni problemy rozvytku ukrajin's'koho suspil's'tva* [Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of the development of Ukrainian society]. 2014, № 37 (1080), pp. 44–49. 10. Stoljarov Ja. V. *Neskol'ko slov o krasote v tehnikе* [A few words about the beauty in the technique]. *Izvestija Juzhno-Russkogo obshhestva tehnologov* [Proceedings of the South Russian Technology Society]. 1910, no. 9, pp. 160–163.

Поступила (received) 29.11.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Візуальна культура: у джерел формування в інженерно-педагогічній діяльності / О. О. Петутина // Вісник НТУ «ХПИ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПИ», 2016. – № 40 (1212). – С. 59–64. – Бібліогр.: 10 назв. – ISSN 2227-6890.

Визуальная культура: у истоков формирования в инженерно-педагогической деятельности / Е. А. Петутина // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 59–64. – Бібліогр.: 10 назв. – ISSN 2227-6890.

Visual culture: the sources of creation in the engineer-pedagogical activity / O. O. Petutina // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – №. 40 (1212). – P. 59–64. – Bibliogr.: 10. – ISSN 2227-6890.

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Петутина Олена Олександрівна – кандидат філософських наук, професор НТУ «ХПІ», Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», завідувача кафедрою етики, естетики та історії культури, (057) 707-68-73; etika.khpi.kh@gmail.com.

Петутина Елена Александровна – кандидат философских наук, профессор НТУ «ХПИ», Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», заведующая кафедрой этики, эстетики и истории культуры, (057) 707-68-73; etika.khpi.kh@gmail.com.

Petutina Olena Oleksandrivna – Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.), Full Professor, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Head of the Department of Ethics, Aesthetics and Cultural History, (057) 707-68-73; etika.khpi.kh@gmail.com.

УДК 32:316.7 304.4:94 (477)

МАЛІКОВ В. В.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК ПОТЕНЦІЙНА СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У цій статті автор осмислює мультикультуралізм як концепцію і політику та розглядає переваги його реалізації для України. Дослідження зосереджується на ідеологічній підрунті та концептуальному розумінні мультикультуралізму в сучасному українському та світовому наукових дискурсах. Автор робить висновок про те, що мультикультуралізм як потенційна частина культурної політики може бути корисним у багатьох відношеннях. Він матиме позитивний вплив на добробут і стабільний розвиток місцевих спільнот, регіональне зростання і соціально-економічне поживлення, піднесення міського життя і розвиток туризму.

Ключові слова: мультикультуралізм, соціально-культурні групи, культурна політика, ліберальний підхід, групові та індивідуальні права, сталий розвиток, права людини, гуманізм.

В этой статье автор осмысливает мультикультурализм как концепцию и политику и рассматривает преимущества его реализации для Украины. Исследование сосредоточено на идеологической основе и концептуальном смысле мультикультурализма в современном украинском и мировом научных дискурсах. Автор делает вывод о том, что мультикультурализм как потенциальная часть культурной политики может быть полезным во многих отношениях. Он окажет положительное влияние на благосостояние и стабильное развитие местных сообществ, региональный рост и социально-экономическое оживление, подъем городской жизни и развитие туризма.

Ключевые слова: мультикультурализм, социально-культурные группы, культурная политика, либеральный подход, групповые и индивидуальные права, устойчивое развитие, права человека, гуманизм.

This paper reviews multiculturalism as a concept and a policy and argues the advantages of its implementations for Ukraine. The research focuses upon ideological basis and conceptual understanding of multiculturalism in contemporary Ukrainian and international scientific discourses. Multiculturalism may help to secure a principle of respect for cultural diversity and support sustainable development of sociocultural groups in Ukrainian society nowadays. The author concludes that the multiculturalism as a potential integral part of cultural policy may be beneficial in many ways. It will have a positive impact on the wellbeing and sustainability of local communities, regional growth and revival, the development of urban life and the rise of tourism, as well as the promotion of national interests on international level.

Keywords: multiculturalism, sociocultural groups, cultural policy, liberal approach, group and individual rights, sustainable development, human rights, humanism.

Вступ. Від середини ХХ століття співіснування і взаємодія найрізноманітніших культурних спільнот у нашому світі привертає зростаючу увагу у політичних, фінансово-економічних, наукових колах на міжнародному і національному рівні. Зокрема, ЮНЕСКО визнає культурну багатоманітність спільним надбанням людства, однією з притаманних йому характеристик, без якої неможливо увести подальший розвиток. Водночас лише забезпечуючи справжній культурний плюралізм, свободу множини культурних ідентичностей, можливості задоволення всіма громадянами своїх культурних потреб, можна досягнути гармонійного розвитку суспільства, за якого культурна багатоманітність буде сприяти соціальному єднанню і творчій взаємодії представників різних культурних груп.

Сучасні багатокультурні суспільства можуть визначити себе як мінливі у соціокультурному вимірі спільноти, які мають керуватися ключовими цінностями толерантності і соціального включення та згуртованості. Мультикультуралізм може допомогти забезпечити принцип поваги до культурного розмаїття та розглядається як моральний принцип і складова культурної політики держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складність сучасних соціокультурних та етнонаціональних процесів обумовлює підвищений науковий інтерес до питання культурної багатоманітності і мультикультуралізму як однієї з можливих відповідей на поставлені нею виклики. До осмислення й дослідження мультикультуралізму залучені політологи, історики, соціологи, куль-

© В. В. Маліков, 2016

турологи, етнологи, філософи, економісти, педагоги [1–4; 6; 7]. Мультикультуралізм визначається ними як принцип етнонаціональної, освітньої, культурної, політики, яка визнає і підтримує право громадян зберігати, розвивати та захищати усіма законними методами свої культурні особливості, а державу зобов'язує підтримувати такі зусилля громадян [4, с. 130].

Мета цієї статті – на основі аналізу наукового дискурсу щодо мультикультуралізму визначити його потенціал та обґрунтувати переваги запровадження мультикультуралізму як концепції і політичної практики для України на сучасному етапі її розвитку. У цій статті автор продовжує осмислення сутності і складових культурної політики і розуміння ролі культури в сучасному світі, розпочаті в попередніх публікаціях [5; 10].

Матеріали і результати дослідження. Дослідники мультикультуралізму відзначають, що у нього є багато визначень в залежності від контексту і національних культурних і політичних традицій країни. Поняття «мультикультурний» саме по собі відноситься до констатації різноманіття способів мислення і життя, охоплюючи усю множинність знань, цінностей, менталітету і поведінки, які властиві групам людей. Ідеологія і політика мультикультуралізму визнає право кожної національної чи культурної спільності на культурне самовизначення; вживаються заходи щодо збереження національної самосвідомості народів та етнічних спільнот у державі. Така політика зберігає культурне розмаїття, культурний плюралізм: охороняє і розвиває мовні, культурні, релігійні особливості різних народів у межах однієї країни. Тож у ширшому сенсі, мультикультуралізм має справу з культурним плюралізмом, визнанням множинності способів життя в сучасному суспільстві, релігійних, політичних та соціальних поглядів, особистих переконань, гендерних ролей, їхній рівності у їхній відмінності. Ліберальні мультикультурні теорії слугують для забезпечення соціальної справедливості та гармонії, а також громадянських прав меншин в ліберальних суспільствах по всьому світу.

Мультикультуралізм розглядається як відповідь на виклики зростаючої культурної взаємодії у зв'язку з глобалізацією та підйомом регіоналізму, що відбувається паралельно з цим. Хоча деякі автори констатують обмеженість застосування мультикультуралізму в Європі, проте він показує себе корисним інструментом в управлінні культурним розмаїттям для Канади, Австралії та Нової Зеландії. Європейські держави також мають справу з багатонаціональними і поліетнічними суспільствами, навіть гомогенний характер походження цих національних держав поставлений під сумнів. Жорстка критика мультикультуралізму як політики в країнах, які реалізували його (наприклад, в Австралії і Канаді) є цілком нормальним досвідом і прийнятною практикою для ліберальних демократій. Ця критика привела до вдосконалення політики, пошуку альтернатив до мультикультуралізму у вигляді інтеркультуралізму (інтеркультури), не девальвуюючи при цьому ідеалів і цінностей самого мультикультуралізму. Поточні зміни в політиці та дискусії відображають процес знаходження балансу між правами

особи і правами групи. З одного боку, ліберальна критика мультикультуралізму часто ґрунтується на припущенні про те, що права групи гальмують розвиток загальної ідентичності, необхідної для стабільного порядку, оскільки мультикультуралізм заохочує групи зосереджуватися на відмінностях, особливостях, а не загальних цілях і цінностях [10, с. 158–162, 203–205]. З іншого боку, дослідник міжнародних відносин Тарас Кузьо робить висновок про те, що надання групових прав є розумним, справедливим і ліберальним підходом до вирішення питання взаємодії з національними меншинами. За відсутності такої політики насильства і громадянської війни може привести до національної меншини, збільшивши свою частку попиту з боку простого федерального автономії до конфедерації або навіть окремої держави [8, с. 7, 13].

Польський досвід говорить на користь того, що мультикультуралізм як факт співіснування різних культур і культурної дивергенції може значно підвищити туристичну привабливість тієї чи іншої місцевості, котра володіє полікультурним багатством, і стати сприятливим чинником для культурного туризму в цій області в ширшому сенсі [11]. Проте, політика мультикультуралізму і відповідні культурні досягнення потребують визнання і схвалення місцевої громади. Мультикультуралізм вимагає глибокої поваги всіх культур, що співіснують в даній області, так як кожна з них має право створювати свою власну колективну ідентичність, а також визначати норми раціональності і гуманізму. Ініціативи, що підтримують співпереживання і популяризацію спадщини різних етнічних і національних груп, мають життєво важливе значення. Ці дії, спрямовані на збереження культурної різноманітності спільнот і просування регіону як центру туристичного тяжіння. Вони є формою піклування про традиції, що зникають, про історичну пам'ять, та їхніми основними цілями є створення і зміцнення свідомості й ідентичності та культурної самобутності, а також популяризація культури і традицій етнічних меншин [12, с. 216–218].

У сучасному міжнародному науковому дискурсі піддається сумніву те, чи є такі поняття як культура, мультикультуралізм та права етнічних меншин придатними для опису і розуміння групових вимог щодо релігії та самоусвідомлення й ідентичності. Хоча ліберальна культурна політика і мультикультуралізм грають важливу роль у дотриманні прав меншин та культурного різноманіття і залишаються дуже корисними для вимог мовних і національних меншин, ці поняття не можуть розглядатися в якості всеосяжних рамок для роздумів про справедливість і різноманітність [9, с. 145].

Мультикультуралізм виявляється універсалістською теорією. Права людини і універсальні гуманістичні принципи не суперечать чи ігнорують моральних цінностей і традицій різних культур, але насправді сприяють і збагачують останні. Принцип поваги до культурного розмаїття має велике моральне значення, тому що це інтерпретуючий принцип для основних і регулюючих принципів свободи, рівності і самовизначення. Більш широке розуміння мультикультуралізму включає в себе демократію і плюралізм суспільного життя. Вона включає в себе різноманітність способу життя, релігійних, політичних та соціальних поглядів,

особистих переконань, гендерних ролей і т. д. Ліберальні мультикультурні теорії покликані забезпечувати соціальну справедливість та гармонію, а також цивільні права меншин в ліберальних суспільствах по всьому світу [11]. Мультикультуралізм поступово ставав політичною практикою для західноєвропейських держав з моменту створення Римського договору в 1959 році, а в Канаді і Австралії цей процес розгорнувся в 1960-х – на початку 1970-х років.

Міжгрупова толерантність грає вирішальну роль як фундаментальна ліберальна чеснота, котра допомагає як більшості так і меншості ладнати соціальні та особисті стосунки. Культурне визнання меншин є ключовим для соціальної інтеграції в полікультурному суспільстві. Мультикультуралізм має справу як з етнічним розмаїттям, так і з множинністю соціальних і культурних ідентичностей з огляду на той факт, що національна культура є внутрішньо плюралістичною і сильно диференційованою. Він спирається на гуманістичні цінності і підтримує повагу і визнання людської гідності для всіх. Мультикультуралізм має важливе значення для зміцнення загального почуття приналежності, що означає суспільне визнання, прийняття та включення, а також прихильність до політичної цілісності держави. Таким чином мультикультуралізму є сильним інтегруючим фактором, який сприяє єдності, солідарності та терпимості в країні вона діє. Мультикультурна освіта може допомогти у формуванні толерантності та соціальної згуртованості в Україні [10, с. 123].

Сучасні дослідники мультикультуралізму в освітній сфері України Н. Авшенюк та Л. Голуб стверджують, що розвиток сучасних суспільств у зв'язку з процесами інтеграції і глобалізації в світі вимагає нових мультикультурних підходів до освіти. Мультикультуралізм в якості офіційної політики уряду спрямована на побудову суспільства соціальної згуртованості та інтеграції для досягнення соціальної гармонії між різними культурами, щоб скористатися перевагами культурного розмаїття країни на благо всіх [7, с. 93–94]. Мультикультурна освіта відіграє ключову роль у забезпеченні цих переваг. А саме це допомагає інтегрувати глобальне з місцевим досвідом. Мультикультурна освіта допомагає здобувати знання, відносини і навички, необхідні для ефективного функціонування в плюралістичному демократичному суспільстві і взаємодіяти, вести переговори і спілкуватися з людьми з різних груп, з тим щоб створити громадянське і моральне співтовариство, яке працює для загального блага [7, с. 95–96].

Освіта є одним з найбільш чутливих аспектів сприяння соціальному різноманіттю, інтеграції і толерантності, спрямованим на забезпечення ліберальних демократичних практик та дотримання прав меншин. Але освіта може досить легко стати інструментом дискримінації, сегрегації, нерівності та обмеження прав. Саме тому багато політичних зусиль, а також наукові інтереси в галузі мультикультуралізму зосереджені на системі освіти. За допомогою мультикультурної освіти можна усунути бар'єри на шляху соціальної інтеграції представників різних соціокультурних груп. Така освіта спонукає людей переглянути свої погляди щодо цілої низки неоднозначних соціальних

тем і способів життя. Мультикультуралізм виступає у цій сфері як політика й ідеологія, що заснована на демократичних освітніх підходах та діалогічній педагогіці. Міжкультурна компетенція набуває все більшого значення в сучасній освіті в усьому світі.

Важливо зрозуміти, що розвиток і втілення політики мультикультуралізму в Україні має стати не лише справою центральних органів влади, але й знайти відгук на місцевому рівні. Одним з успішних прикладів такого досвіду є Харків, котрий може вважатися одним з українських центрів розвитку мультикультурної освіти. Спеціальний курс для вчителів «мультикультурна освіта в школах» (створений Харківським обласним науково-методичним інститутом безперервної освіти) спрямовується на забезпечення наукової та практичної підготовки вчителів до здійснення мультикультурної освіти в середніх школах. Цей курс охоплює такі теми і завдання, як формування навичок для розробки навчального процесу полікультурної освіти, поліпшення навичок міжкультурної взаємодії, теоретичних основ полікультурного і міжнародного досвіду, форм і методів формування мультикультурної компетентності та проектування освітнього процесу на принципах мультикультуралізму [7, с. 99].

Висновки. Мультикультуралізм як ліберальна ідеологія і складова культурної політики є однією з найбільш дискусійних концепцій і практик сучасного світу, котра привертає дедалі більшу увагу українських вчених з різних галузей знань. У центрі їхньої уваги перебувають питання впровадження мультикультуралізму у культурну політику України та соціокультурний досвід вітчизняного суспільства. При цьому вчені зосереджені переважно на регулюванні міжетнічних / міжнаціональних відносин всередині країни і на міжнародному рівні з метою їхньої стабілізації, підтримки групових прав етнопонаціональних спільнот.

Попри жорстку критику та сумніви у своїй дієвості в країнах Західної Європи і Північної Америки мультикультуралізм має значний потенціал у розбудові відкритого, сприятливого соціального середовища співпраці і взаєморозуміння в Україні. Адже мультикультуралізм ґрунтується на гуманістичних ідеалах, толерантності і визнанні переваг культурного плюралізму, користується міжнародною підтримкою на рівні ООН.

На думку автора, саме міста мають відігравати ключову роль у впровадженні мультикультурної політики в Україні. Міське середовище є надзвичайно динамічним і чутливим до соціокультурних змін. Українські міста відомі тим, що вони плекали багаті традиції поліетнічної, міжнародної та міжкультурної комунікації, досвід мирного співіснування протягом століть своєї історії. І на сучасному етапі міста України демонструють велику різноманітність різних етнічних, релігійних, соціальних і культурних груп людей, що живуть поряд і творчо взаємодіють між собою. Українські міста безсумнівно отримають низку соціальних та економічних переваг від застосування мультикультуралізму в розвитку своїх міських громад, що сприятиме підвищенню соціальної згуртованості, економічному розвитку, розквіту туристичної сфери, становленню креативної індустрії. І країна в цілому, і кожна окрема

громада мають визнати культурну багатоманітність як найбільший скарб, котрим можна успішно опанувати за допомогою мультикультуралізму.

Список літератури: 1. *Вовк Д. О.* Концептуальні тлумачення поняття «мультикультуралізм» у працях сучасних українських вчених / *Д. О. Вовк* // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер.: Політологія. – 2012. – Т. 204, Вип. 192. – С. 14–17. 2. *Глазов Д. В.* Політика мультикультуралізму: досвід європейських країн / *Д. В. Глазов* // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 42. – С. 282–287. 3. *Гордієнко А. В.* Концепція мультикультуралізму в сучасному науковому дискурсі / *А. В. Гордієнко* // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер.: Політологія. – 2012. – Т. 178, Вип. 166. – С. 17–20. 4. *Корнат Л. Я.* Концепція колективних прав в управлінні етнічною різноманітністю і мультикультуралізм В. Кимлічки / *Л. Я. Корнат* // Ефективність державного управління. – 2012. – Вип. 32. – С. 130–137. 5. *Маліков В. В.* Культурна політика Великої Британії та її цінність для України / *В. В. Маліков* // Аспекти історичного музикознавства – VIII: Вища мистецька освіта як інструмент збереження культурної ідентичності: зб. наук. ст. / Харк. нац. ун-т мистецтв імені І. П. Котляревського. – Харків: Видавництво «Водний спектр Дзхі-Ем-Пі», 2016. – С. 65–73. 6. *Радіонова І. О.* Мультикультуралізм versus пост-мультикультуралізм: практики та дискурси / *І. О. Радіонова* // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. – 2012. – Вип. 1. – С. 159–166. 7. *Avshenyuk N., Golub L.* Multicultural Education of Pre-service Teachers: Australian and Ukrainian Approaches / *Nataliya Avshenyuk, Larysa Golub* // Research, Policy, And Practice In Teacher Education In Europe. – 2012. – Vol. 1. – P. 91–103. 8. *Kuzio T.* The Perils of Multiculturalism: A Theoretical and Area Studies Approach to the Former USSR / *Taras Kuzio* // Political Studies Association of the United Kingdom. Annual Conference. – 1998. – Vol. 1. – P. 108–123. 9. *Maclure J.* Multiculturalism on the Back Seat? Culture, Religion, and Justice / *Jocelyn Maclure* // The Ethics Forum. – Vol. 10. – No. 2. – 2015. – P. 141–146. 10. *Malikov V. V.* The benefits of introducing multiculturalism for Ukraine / *V. V. Malikov* // Філософія в сучасному світі: Матеріали міського міжвузівського науково-практичного семінару, 18–19 листопада 2016 р. – Харків: Точка, 2016. – С. 121–124. 11. *Vitikainen A.* The limits of liberal multiculturalism. Towards an individuated approach to cultural diversity / *Annamari Vitikainen*. – Palgrave Macmillan, 2015. – 234 p. 12. *Ziółkowska-Weiss K.* Multiculturalism As An Asset And Tourist Attraction Of Lesser Poland / *Kamila Ziółkowska-Weiss* // European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation. Special Issue. – 2014. – P. 215–229.

References (transliterated): 1. *Vovk D. O.* Kontseptualni tлумachennia poniattia «multykulturalizm» u pratsiakh suchasnykh ukrainskykh vchenykh [Conceptual interpretation of the concept of "multiculturalism" in the works of contemporary Ukrainian scientists]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho*

derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Ser.: Politolohiia [Proceedings Petro Mohyla Black Sea State University. Series: Politology]. 2012, vol. 204, issue 192, pp. 14–17. 2. *Hlazon D. V.* Polityka multykulturalizmu: dosvid yevropeiskykh krain [The policy of multiculturalism: the European experience]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* [Research works of History Faculty of Zaporizhzhya National University]. 2015, issue 42, pp. 282–287. 3. *Hordiienko A. V.* Kontseptsiia multykulturalizmu v suchasnomu naukovomu dyskursi [The concept of multiculturalism in contemporary scientific discourse]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Ser.: Politolohiia* [Proceedings Petro Mohyla Black Sea State University. Series: Politology]. 2012, vol. 178, issue 166, pp. 17–20. 4. *Kornat L. Ya.* Kontseptsiia kolektyvnykh prav v upravlinni etnichnoi riznomanitnistiu i multykulturalizm V. Kymlichky [The concept of collective rights in the management of ethnic diversity and multiculturalism of V. Kymlichky]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia* [The efficiency of public administration]. 2012, issue 32, pp. 130–137. 5. *Malikov V. V.* Kultura polityka Velykoi Brytanii ta yii tsinnist dlia Ukrainy [The UK Cultural Policy and Its Value for Ukraine]. *Aspekty istorychnoho muzykoznavstva – VIII: Vyscha mystetska osvita yak instrument zberzhennia kulturnoi identychnosti: zb. nauk. st.* [Aspects of historical musicology - VIII: Higher education as a tool for preservation of cultural identity: Coll. Science. Art.]. Kharkiv, Vydavnytstvo «Vodnyi spektr Dzhi-Em-Pi», 2016, pp. 65–73. 6. *Radionova I. O.* Multykulturalizm versus post-multykulturalizm: praktyky ta dyskursy [Multiculturalism versus post-multiculturalism, practices and discourses]. *Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiologichni nauky, kulturolohichni nauky* [Contemporary society: political science, social science, cultural science]. 2012, issue 1, pp. 159–166. 7. *Avshenyuk N., Golub L.* Multicultural education of pre-service teachers: Australian and Ukrainian approaches. *Research, policy, and practice in teacher education in Europe*. 2012, vol. 1, pp. 91–103. 8. *Kuzio T.* The perils of multiculturalism: A theoretical and area studies approach to the former Ussr. *Political Studies Association of the United Kingdom. Annual Conference*. 1998, vol. 1, pp. 108–123. 9. *Maclure J.* Multiculturalism on the back seat? Culture, religion, and justice. *The Ethics Forum*. 2015, vol. 10, № 2, pp. 141–146. 10. *Malikov V. V.* The benefits of introducing multiculturalism for Ukraine. *Filosofiiia v suchasnomu sviti: Materialy miskoho mizhvuzyviskoho naukovopraktychnoho seminaru, 18–19 lystopada 2016 r.* [Philosophy in the contemporary world: Proceedings of the city interuniversity scientific-practical seminar, 18–19 November 2016]. Kharkiv, Tochka, 2016, pp. 121–124. 11. *Vitikainen A.* The limits of liberal multiculturalism. Towards an individuated approach to cultural diversity. Palgrave Macmillan, 2015. 234 p. 12. *Ziółkowska-Weiss K.* Multiculturalism as an asset and tourist attraction of Lesser Poland. *European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation. Special Issue*. 2014, pp. 215–229.

Надійшла (received) 29.11.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Мультикультуралізм як потенційна складова культурної політики України / В. В. Маліков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 64–67. – Бібліогр.: 12 назв. – ISSN 2227-6890.

Мультикультуралізм как потенциальная составляющая культурной политики Украины / В. В. Маліков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 64–67. – Бібліогр.: 12 назв. – ISSN 2227-6890.

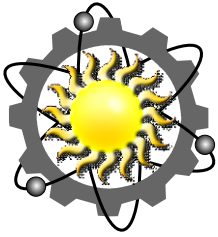
Multiculturalism as a potential component of the Ukrainian cultural policy / V. V. Malikov // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – No. 40 (1212). – P. 64–67. – Bibliogr.: 12. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Маліков Василь Володимирович – кандидат історичних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри етики, естетики та історії культури; тел.: (097) 431-29-65; e-mail: malikovvasyl@gmail.com.

Маліков Василь Владимирович – кандидат исторических наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры этики, эстетики и истории культуры; тел.: (097) 431-29-65; e-mail: malikovvasyl@gmail.com.

Malikov Vasyl Volodymyrovych – Candidate of Historical Sciences (Ph. D.), National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Associate Professor of the Department of Ethics, Aesthetics and Cultural History, tel.: (097) 431-29-65; e-mail: malikovvasyl@gmail.com.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 1:168.5+658.56]+130.2

Н. Б. ГОДЗЬ

ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ФУТУРОЛОГИИ: ПРО ИЛЛЮЗИЮ И ПРЕДВИДЕНИЕ КАК ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ

У статті досліджено феномен екологічної футурології. У межах статті розглядається не тільки феномен передбачення, прогнозування та феномен і дія (як позитивна, так й негативна) ілюзії, але й розкривається сучасне значення суспільного прогресу. Розмежовується «глобальне» та «локальне» майбутнє. Вводиться поняття «ілюзорне уявлення», як окрема ланка механізму конструювання та функціонування механізмів футурологічного знання. Дослідженням наголошуємо на необхідності прийняття передбачення не тільки як результату «ефекту миттєвості» при проведенні логічних розумових розмислів, але й як механізму «миттєвого інсайту», який виникає як наслідок довгої та впертої скерованої розумової та практичної праці на наукове, ментальне, інтелектуальне осягнення потреб людства та потреб виживання й розвитку.

Ключові слова: екологічна футурологія, «ефект миттєвості», «миттєвий інсайт», «глобальне» та «локальне» майбутнє, ретрофутурологія.

В статье исследуется феномен экологической футурологии. В рамках статьи рассматривается не только феномен предвидения, прогнозирование, но и феномен и действие (как позитивное, так и негативное) иллюзии. Вводится понятие «иллюзорное представление» как отдельный участок механизма конструирования и функционирования механизмов футурологического знания. Исследованием акцентируем и раскрываем необходимость восприятия предвидения не только как «эффекта мгновенности», но и как механизма «мгновенного инсайта», который возникает как следствие длительного интеллектуального труда на научное, ментальное, интеллектуальное постижение потребностей человечества, в том числе и потребностей выживания и развития.

Ключевые слова: экологическая футурология, «эффект мгновенности», «мгновенный инсайт», «глобальное» и «локальное будущее», ретрофутурология.

The proposal to review article, continue to study the ecological futurology. Prognostics, planning tend to reduce the effect of risks and surprises. Futurology in this respect is much freer, it on the contrary, can be delegated to the presence of a certain number of prerequisites for the unknown «unidentified future». Material article stresses the need for features and philosophical analysis of the future in the context of the review. As part of the article is considered on only a phenomenon of foresight forecasting, but the phenomenon and effects (both positive and negative) illusion. The notion of «delusional» can be as a separate section of the mechanism construction and operation mechanisms futurological knowledge. The study accentuate and reveal the need for the perception of foresight, not only as the «effect of the moment», but also as a mechanism of «instant insight», which arises as a consequence of a long intellects' work on the scientific, mental, intellectual comprehension of human needs, including the needs of survival and development.

Keywords: ecological futurology, «the effect of the moment», «instant insight», «global» and «local future», retrofuturology.

Введение. Данной статьей мы продолжаем философское исследование вопросами футурологии, и, в частности над изучением особенности и перспективой экологической футурологии. Проходит время, меняются времена, но у человечества остается нерешенной проблема целостности, нераскрыт вопрос смысла человеческой жизни. Нами как прежде управляют желания и эмоции. Мы боимся будущего и мечтаем о нем, как о спасительном берегу. Стеная и плача за прошлым, отказываемся от нынешнего, и, в страхе (или экстазе) стремимся к будущему. Е. Трубецкой в свое время написал, что «истине как таковой, присуща форма вечности, что вечной представляется всякая истина, даже истина о преходящем событии во времени» [5, с. 39].

Анализ последних исследований и публикаций. В свете исследований современной медицины важными есть разработки В.И. Моисеева, В. А. Канке, Н. Г. Баранец, А. Б. Веревкина,

В. Т. Фаритова. Работа А. В. Макарова про конструирование современных идентичностей, К. Х. Делокарова про природу человека как проблему философии науки, анализ технонауки Б.Г. Юдина. Значимой есть работа А.Н. Фомичева про проблемы концепции устойчивого развития. Вопросов гуманитарного измерения современной науки касаются И.И. Веревичев и М.И. Веревичева, интересными есть работы С.Д. Хайтун, О.Е. Висоцкой, Б.Г. Юдина, К.Х. Делокарова. В рамках тематики исследования находятся концепции таких известных ученых, как Й. Хейзинга, С. Хантингтона, Фр. Ратцель, А.-Т. Махен, Ф. Фукуямы, Э. Тоффлера. Важной является работа Г. Бейтсона а также концепция Теобальда Вернера про новую опасность создания не только ерзацрелигии, но и «ерзацрелигиозной экологии»

Целью исследования есть анализ перспектив экологической футурологии в свете таких феноменов

как иллюзия и предвидение. Таким образом, мы продолжим рассматривать экологическую футурологию и отметим, что чтобы ни говорили про негатив общественного прогресса, нельзя не отметить одну важную, позитивную (с одной стороны) его характеристику – а именно: освобождение человеческого интеллекта через освобождение его от исполнения тяжелого физического труда, снижение (в какой-то мере) зависимости от агрессивного воздействия «первобытной среды». Плохой оборотной стороной этой «медали» является социальный или социально – психологический фактор.

«Освобожденный» не знает, куда и как применить свои силы, а развитие интеллекта и его практической направленности и применения требует целого ряда действий со стороны системы народного образования и государства как такового. Мы настаиваем на внимательном почтении семантического смысла, а следовательно, и границ применения возможностей понятий «предвидение», «прогнозирование», «футурология», «утопия», «иллюзия», «социальное ожидаемое». Предвидение и прогнозирование лишь отчасти связаны между собой. Можно предположить, что в феномене предвидения заложено больше механизмов, обеспечивающих связь, моделирование реального, реальности, чем в механизме, обеспечивающем прогнозирование. Мы считаем, что прогнозирование – заложник сегодняшних потребностей, предвидение – «интеллектуальный инсайт», очищенный в большей мере, чем прогнозирование от прагматично – потребительской характеристики. Анализируя предвидение исходя из его онтологической и гносеологических основ, А.Г. Никитина критически подходу к его определениям у современников отмечала следующее: «если в одних случаях предвидение относится к будущему возникновению объекта, то в других случаях оно относится к будущему наблюдению объекта или каких – либо его появлений» [3, с. 11]. Страстно желая с одной стороны, освобождения от страданий, а с другой стороны стремясь обнаружить и раскрыть все загадки мироздания (в том числе и Жизни, и жизнедеятельности; Смерти и конечности; принципа бесконечности) мы выходим за пределы своего времени и Своего Телесного биологического времени. В этот момент мы становимся в какой-то мере беззащитными в силу того, то стремимся к Благу, не определяя его четкую маркировку. Запутавшись в коридорах сознания и языковых определений, мы незаметно для себя подменяем результаты предвидения, его векторы движением в сторону «общества удовольствий» и «общества потребления». Иллюзия очень «продуктивно» замещает реальное и действительно оправданное и необходимое, а нам следует помнить, что «объектом предвидения считается лишь объективно будущая действительность. Т.е. такие явления, которые не существуют в момент предсказательного исследования, но как предполагается, будут иметь место впоследствии» [3, с. 11].

Материалы и результаты исследования. Таким образом, мы подходим к предмету футурология, в котором, на наш взгляд, к сегодняшнему дню заложены основные его разделы и наконец – то четко начинают формулироваться предмет исследования и его объект(-ы). Будущее в глобальном и локальном контекстах равноправно требует постоянного философского переосмысления. Будучи «антропологически» окрашенным нами оно определяется несколько иначе, чем отвлеченная философская категория. Каждая наука и научная дисциплина, каждый объект, каждая отрасль прикладного знания и производства имеет мотивацию на «будущее». Но при этом динамика научного знания, экологической ситуации реалистично подходит к признанию права на будущее определенных дисциплин (направлений) или признанию права на их замещение (изменение). Рассуждая относительно вопросов путей цивилизации и их векторности, социальных и личностных проявлениях антропологического кризиса, развития биомедицины и биотехнологий нам ни в коей мере нельзя отказываться от рассмотрения «возврата», «параллельности существования», переоценки старых технологий. Модель сосуществования «в» и «с» природой остается правомочной и проблемной. В этом контексте как нельзя кстати, прозвучит определение роли и задач философии, которое озвучил В. И. Моисеев, поскольку «Философия стремится познать мир в целом, в единстве всех его проявлений и свойств. В таком синтетическом стремлении объять все философия отличается от любой науки – физики, биологии, истории и т.д.» [2, с. 353–360].

Таким образом, мы снова возвращаемся к вечному кругу – как соотносить мечту и желаемое с целесообразностью и гуманизмом. Рядом с этим находится все также малоизученным вопрос: «каким же образом человеческий интеллект прорывается в сферу «Иного?» В этой проекции, необходимость футурологии как науки становится все более очевидной, но сама она остается все такой же неоднозначной и проблематичной: к апробации ее результатов следует подходить с чрезвычайной осторожностью, в чем, нам думается, поможет философия и философское мировоззрение.

Повторимся, что глубинное, первоначальное определение иллюзии с французского – обман, обманчивое представление. В данном случае, иллюзия выступает с одной стороны, как обман чувств, который есть искаженное восприятие действительности, а с другой стороны – необоснованная, несбыточная мечта [4, с. 245]. Но реальность, как и язык, с помощью которого мы ее описываем и через описание, с помощью которого мы понимаем действительность не стоит на месте, таким образом, и прочтение иллюзии, ее механизма действия, задач, которые она выполняет, продолжает развиваться. Так получается, что мы находимся в плену иллюзий уже не всегда неосознаваемо, мы все чаще строим их, пытаемся быть в их плену добровольно. Скорее всего, экологическая ситуация, которую сейчас мы рассматриваем и проблемы, лишь изначально были

запущенными механизмом. Последствия промышленной революции, методология преобразования природы, техники и человека, понимание причинно-следственных связей, историческое эволюционирование технологий, промышленности только изначально были неожиданными. Гораздо страшнее признание того факта, что уже осознавая смертельную опасность и находясь в середине процесса, мы создаем иллюзию безопасного ухода, обращения с природой, и еще более опасную иллюзию, идея которой заключается в том, что все «где-то там уже все предусмотрено и решится в ближайшие сроки».

Иллюзия и предвидение – неоднозначные и многогранные порождения человеческого сознания. Но, как ни странно, на наш взгляд, они могут быть восприняты как в негативном, так и в позитивном контексте. Вероятно, есть малая толика того, что иллюзия как невидимый покров предохраняет человека от отчаяния и в миг опасности как бы окутывает его и подставляет «ладони», когда мы идем над пропастью безжалостной действительности. Иллюзия делает нас и сильными, и слабыми. Вероятно, применительно к природным процессам и экологическим реалиям, иллюзия «восстановления равновесия» в природе нас действительно может спасти, но только в том случае, когда социальные процессы и делегирование экологических идей и законов сопровождается деятельностной активностью каждого отдельного члена общества с одной стороны, и государственными, общественными организациями с другой. Не ведать страха – опасно (вспомните героев многочисленных народных сказок, которые идут в мир в поисках знания про страх – они прекрасный пример того, что человек может преодолеть все, кроме неожиданности). Вероятно там, где мы не ведаем страха, мы не останавливаемся и есть надежда «пройти», преодолеть «опасное место» (но только в созидательном труде). Хорошо это или плохо по отношению к глобальным и локальным экологическим катастрофам? Ответ неоднозначный. Но вероятно, что простое состояние иллюзии в бездейственности – ожидательном предвкушении Блага, саморазрешении ситуации – опасность близкой и верной гибели. Деятельностное преодоление и максимально инвариантный поиск решений, а также их практическое воплощение (с предварительным экспериментально – теоретическим подсчетом и прогнозированием), это, по крайней мере, продление действия или создание эффекта «запасного времени», которое можно использовать для возникновения и реализации новых технологий, более щадящих окружающую среду.

Применительно к экологической ситуации, скорее всего можно сказать, что эффект ожидания, прогнозированного предвидения ухудшения ситуации вследствие любой человеческой деятельности, воздействия природных биологических, геологических и космических влияний (в религиозной картине мира еще и божественного воздействия) – всегда исторически присутствовал в общественном сознании. Просто раньше, за негативными

тенденциями, возникающими после человеческой деятельности, не закреплялось понятие «экологическая катастрофа» [7, с.3–216].

Мы считаем, что контуры «иллюзорного представления» относительно предмета исследования, развивающейся научной дисциплине или отрасли, контуры представляемого будущего и производственных, социальных отношений в нем – это первый шаг в направлении этого ожидаемого будущего, это хоть какая-то опредмеченная целеполагающая точка в тумане несуществующего и еще не наступившего будущего. «Иллюзорное представление» пусть и плохая, слабая и недостоверная, но точка, вектор направления. Это иллюзорное представление, забрасывающее наше сознание, а следовательно, и наше познание, представление и воображение в мир несуществующий, но вероятностный. В тот мир, в котором равновелико присутствует его и отвержение и принятие, «достраивание».

Напомним, что экология, как мегадисциплина изучает не только природные, биологические и геологические сообщества. В глобальной экологии есть подразделения как экология человека, экология промышленности, инженерная экология, технологическая экология, аналитическая экология. И это далеко не полный перечень дисциплин и направлений внутри одной экологии – М. Ф. Реймерс в свое время определял в самой экологии человека отдельно историческую экологию, а также предлагал в биоэкологии учитывать помимо всего прочего и археоэкологию, эволюционную палеоэкологию, а в геоэкологии через экологию культурных ландшафтов выходил на этноэкологию [6, с. 18]. Для чего нам важна подобная систематизация, когда мы рассматриваем феномены иллюзии и предвидения как равноправные среди других, и в то же время важные и не до конца проговоренные, рассмотренные человеческие способности? Зачем мы их изучаем в контексте рассмотрения футурологии? Вероятно потому, что желаемое и ожидаемое, будучи противоречивым и не всегда оправданным, содержит потенциальное зерно истины. В этом же контексте мы можем предположить, что неправомерным есть взгляд на футурологию, как на исключительно устремленную науку вперед, в будущее. Не менее интересным есть предмет ретрофутурологии, как своего рода исторического анализа представлений общества, его передовой части (а именно ученых, инженеров, писателей и поэтов, политиков) относительно будущего в прошлом.

Выводы. В футурологии есть возможности моделирования и предугадывания, построения мечтаемого и желаемого. Футурология, будучи наукой, содержит в себе пояс гипотетических предположений, предложений и ангажируемых сценариев будущего. С другой стороны – заслуга (и недостаток) футурологии – это ее гипотетичность, работа с иллюзорными феноменами и социальными желаниями. Футурология всегда многовариантна, она всегда балансирует между расчетом и фантазией. Тем

не менее, мы позволим себе напомнить, что погрешностью и эффектом неожиданности результатов в равной мере подвержены даже самые строгие прогнозы и подсчеты. Прогностика, планирование стремятся к уменьшению эффекта рисков и неожиданности. Футурология в этом плане гораздо свободнее, в ней наоборот, можно делегировать наличие определенного количества неизвестных предпосылок к «неопознанному будущему». Мы уже отмечали особенности и необходимость философского анализа рассмотрения будущего в контексте взаимосвязи будущего и науки как таковой [1, с. 299–310]. Сейчас нам следует отметить, что наука, научное познание, помимо принципа трансдисциплинарности, проверяемости, инвариантности, наблюдаемости должна соблюдать и принципы ответственности, и принципы дополняемости и принципы опровержения. В механизмах предвидения, вероятно должен учитываться и принцип присутствия некоторой доли фантазии и механизмов творческого фантазирования. В таком случае, становится более отчетливо видно, что там, где присутствует фантазия, есть и доля иллюзии, иллюзорности. Представлять будущее мы можем лучше через фантазирование о нем, фантазирование о процессах и связях, моделях социальных, природных и технологических, которые осуществляются в дальнейшем. Следовательно, фантазируя и строя условные, воображаемые модели мы в сознании создаем иллюзию «существующего будущего» и создаем прогнозы относительно возможности их реализации. Создавая прогностические оценки относительно вероятности осуществления этих проектов, относительно жизнеспособности моделируемых систем, мы не только создаем новые возможности для работы своему сознанию, тем самым «уходя за горизонт» наших естественных жизненных возможностей, но и создаем новые виртуальные модели, которые следует описывать. Уходя вперед за пределы сегодняшней реальности, мы описываем еще не существующее, но вероятностное, тем самым помимо всего прочего,

развивая язык науки, поскольку описывая предполагаемое будущее, мы остро нуждаемся в новых понятиях, в способности «проговорить» через описание. Таким образом, иллюзия и предвидение, будучи с одной стороны, похожими в силу своей уязвимости в силу присутствия ошибок (естественно разных по происхождению, количеству и т.п.), с другой стороны являются похожими, близкими (с нашей точки зрения) в силу того, что иллюзия может «работать» с будущим, как и предвидение, которое всегда направлено в будущее (близкое или далекое). Вероятно, футурология может в себе объединить и механизмы предвидения и механизмы, которые возникают при иллюзии. Что особенно важно, так это то, что футурологические исследования в таком случае должны будут работать и на детальный, оценочный анализ позитивного и негативного в том же анализе иллюзии. Предвидение, как бы ни воспринималось нами как «эффект мгновения», или как «мгновенный инсайт» – есть результат усиленного труда, в том числе и ментального, духовного и научного, интеллектуального. Начиная работать над чем – либо, нам всегда следует рассмотреть варианты прогноза результатов, размышления над вопросом, что же мы ожидаем получить или к чему можем или хотим прийти в результате нашей работы. Таким образом, помимо теоретических расчетов, мы создаем иллюзию определенного пространства и времени, иллюзию некоторой предполагаемой абстрактной модели. Завершить статью хотим следующей мыслью. Помимо массы ошибок и негативных тенденций, справедливо присущих феномену иллюзии, помимо доли ошибочности в предвидении, именно иллюзия у многих героев, как реальных, так и героев бытовых, волшебных сказок (в том числе и украинских) – начиная от Ильи Муромца, помогала победить, поскольку герой был не один – с ним всегда была Родная Земля. Таким образом, экология переплетается и с философскими исследованиями, и с исследованиями философии науки, и с разработками культурологического и антропологического характера.

Список литературы 1. *Годзь Н. Б.* Філософські підстави розгляду майбутнього та його вплив на науку / *Н. Б. Годзь* // Наукові записки. Серія «Філософія». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип. 11. – 2012. – С. 299–310. 2. *Моисеев В. И.* О философии медицины / *В. И. Моисеев* // Философские проблемы биологии и медицины: Выпуск 6: Свобода и ответственность: сборник статей. – М.: изд-во «Принтберри», 2012. – С. 353–360. 3. *Никитина А. Г.* Предвидение как человеческая способность / *А. Г. Никитина*. – М.: Мысль, 1975. – 151 с. 4. *Словарь иностранных слов* / под ред. *И. В. Лехина, С. М. Локишиной, Ф. Н. Петрова* (гл. ред.) и *Л. С. Шаумяна*, изд. 6-е, пер. и доп. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – 784 с. 5. *Трубецкой Е. Н.* Смысл жизни / *Е. Н. Трубецкой* // Избранные произведения. Серия «Выдающиеся мыслители». – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с. 6. *Федоренко О. І., Боднар О. І., Кудін А. В.* Основи екології. Підручник. – Київ: Знання, 2006. – 543 с. 7. *Фомичев А. Н.* Проблемы концепции устойчивого экологического развития: Системно-методологический анализ / *А. Н. Фомичев*. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 216 с.

consider its impact on science]. *Naykovi zapusky: Series «filosofija* [Proceedings. The series "Philosophy"]. Ostrog, Vidavnistvo Natsionalnogo universitetu «Ostrozka akademija», Issue 11, 2012, pp. 299–310. 2. *Moiseev V. I.* O filosofii meditsiny [On the philosophy of medicine]. *Filisifskie problemy biologii i medisiny: Vipysk 6: Svoboda i otvetsvennost: Sbornik statei* [Philosophical Problems of Biology and Medicine: Volume 6: Freedom and responsibility: a collection of articles]. Moscow, Printberri, 2012, pp. 353–360. 3. *Nikitina A. G.* *Predvidenie kak chelovecheskaja sposobnost* [Foresight as a human capacity]. Moscow, Misl, 1975. 151 p. 4. *Slovar inostrannikh slov*. 6th revised ed. Moscow, Sovetskaja entsiklopedija, 1964. 784 p. 5. *Trubetskoy E. N.* *Smysl zhizni* [The meaning of life]. *Izbrannie proizvedeniya* [Selected Works]. Rostov-on-Don, Feniks, 1998. 512 p. 6. *Fedorenko O. I., Bodnar O. I., Redin A. V.* *Osnovy ekologii. Pidruchnik* [Fundamentals of Ecology. Textbook]. Kyiv, Znannja, 2006. 543 p. 7. *Fomichev A. N.* *Problemy kontsepsii uctoichivogo ekologicheskogo razvitiya: sistemno-metodologicheskij analiz* [Problems of sustainable environmental development: system-methodological analysis]. Moscow, Kniznij dom «Librokom», 2009. 216 p.

References: 1. Godz N. B. Filisifski pidstavu rozgljadu maibutnioho ta yogo vplyv na nauku [The philosophical foundation of the future and

Postynula (received) 03.09.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Перспективи дослідження екологічної футурології: про ілюзію та передбачення як людські властивості / Н. Б. Годзь // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 68–72. – Бібліогр.: 7 назв. – ISSN 2227-6890.

Перспективы исследования экологической футурологии: про иллюзию и предвидение как человеческие способности / Н.Б. Годзь // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків : НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 68–72. – Бібліогр.: 7 назв. – ISSN 2227-6890.

The prospects to study of ecological futurology: about illusion and foresight as human abilities./ N. B. Godz // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – No. 40 (1212). – P. 68–72. – Bibliogr.: 7. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Годзь Наталія Борисівна – кандидат філософських наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри філософії; тел.: (063)275-24-31; e-mail: natasha43-23@ukr.net.

Годзь Наталья Борисовна – кандидат философских наук, доцент, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры философии; тел.: (063)275-24-31; e-mail: natasha43-23@ukr.net.

Godz Natalija Borisovna – Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.), Docent, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Associate Professor at the Department of Philosophy; tel.: (063)275-24-31; e-mail: natasha43-23@ukr.net.

УДК 62 : 141. 319. 8 : 572. 026

О. Н. ГОРОДЫСКАЯ

«ЧЕЛОВЕК-МАШИНА»: ТОЖДЕСТВО И / ИЛИ РАЗЛИЧИЕ

Проаналізовано поняття «техніка» та вплив цього феномену на людину. Підкреслюється вирішальне значення технічного для формування людського в людині, взаємний вплив й навіть отождоження людини із технічним. Використано інтегративний підхід для дослідження усіх можливих проявів у конструкції «людина-машина». Підкреслено значення антропотехніки для формування людини у полі повсякденності, для чого було використано роботи з проблем «життєвого світу» та повсякденності.

Ключові слова: техніка, технічне, «людина-машина», «життєвий світ», повсякденність, антропотехніки.

Проанализировано понятие «техника» и влияние этого феномена на человека. Подчеркивается решающее значение технического для формирования человеческого в человеке, взаимное влияние и даже отождествление человека и технического. Использован интегративный подход для исследования всех возможных проявлений в конструкте «человек-машина». Подчеркивается значение антропотехники для формирования человека в поле повседневности, для чего были использованы работы по проблемам «жизненного мира» и повседневности.

Ключевые слова: техника, техническое, «человек-машина», «жизненный мир», повседневность, антропотехники.

It was analysed the concept of technics and the influence of the phenomenon onto the human being. It was expressed the decisive meaning of technical on the formation of human features in human being, their mutual influence on each other and even the identification of the human as the technical. There was grounded the human being dependence of the specific artificial habitats which is constructed by human and which at the same time constructs the human as he is. To explain these processes it was used the integrative approach. It helped to investigate all the possible manifestations of human-machine construction. The meaning of anthropotechnics in the human formation process in everydayness sphere was expressed. The works on the lifeworld and everydayness problems were used for this.

Keywords: technics, technical, human-machine, lifeworld, everydayness, anthropotechnics.

Введение. Неразрывный тандем «человек-машина» представляет собой одно из важнейших условий не только развития общества, цивилизации, но и становления человека человеком, ведь именно техническое является сегодня содержанием той искусственной среды, которая конструируется человеком и конструирует самого человек.

Пожалуй, в современной философии одной из наиболее актуальных является тема взаимодействия и взаимовлияния человека и техники – в самом широком смысле. Начиная с вопроса о происхождении и

заканчивая усилением трансгуманистических тенденций, человек и техника давно соединились в неразрывном единстве, где зачастую отделить одно от другого бывает уже невозможно. Кроме того, место и роль техники в процессе дальнейшего развития цивилизации только усиливаются, что может привести к непредсказуемым последствиям. Здесь следует подчеркнуть, что сама категория «техника» не может быть истолкована сугубо научно. Техника, прежде всего, представляет собой совокупность специально выработанных способов деятельности и знание об этих спо-

собах и средствах деятельности. При этом этимологическая трактовка категории также важна для философского анализа, поскольку техника как искусство, особенно – искусство формирования человеческого, в отношении сложных связей человека с техникой приобретает особое значение.

Анализ последних исследований и литературы.

Нельзя сказать, что тандем «человек-машина» не изучался в поле философского дискурса. Однако следует отметить, что в работах этой тематики делался акцент преимущественно на каком-либо одном аспекте данных отношений, зачастую не затрагивая онтологического значения техники для феномена человека. Среди авторов, отстаивавших влияние техники на становление человека(ком), можно отметить К. Маркса, М. Шаклюэна, М. Мамфорда, Э. Тоффлера.

При анализе использован интегративный подход, что и объясняет разнообразие источников. Изучая неразрывность человека и техники в поле коммуникации как современной формы общественной жизни, нужно сказать о философско-антропологических работах М. Шелера, о трудах по структурной антропологии К. Леви-Стросса, об идеях детерминированности субъекта социальными и властными структурами, изложенных в сочинениях М. Фуко, о работах Н. Лумана по медиакоммуникации. Отдельно необходимо выделить поздние работы Э. Гуссерля, где он разрабатывал понятие «жизненного мира», и А. Шюца, который продолжил феноменологические изыскания своего учителя и фактически пришел к понятию «повседневности» как важнейшего фактора в становлении человеческого; это понятие активно используется в настоящей работе. Также следует отметить непревзойденный анализ форм повседневной жизни в антропологических работах Б. Маркова и его последователей.

Цель исследования. Именно изучение источников позволило сформулировать в качестве основной проблемы анализа вопрос о тождестве сущности человеческого с техническим, о проникновении техники в самые сокровенные уголки человеческого «Я», о неизбежности и усложнении дальнейшего взаимовлияния обоих этих феноменов.

Материалы и результаты исследования. Современное общество достаточно трудно поддается понятийному определению, так как его трансформации проходят быстрыми темпами. Учитывая характер связей между людьми, можно предположить, что общество сейчас представляет собой всеохватывающую систему коммуникаций, погруженную в не менее значительную знаково-символическую среду, сформированную повседневными практиками жизни. При этом нужно учитывать, что воспроизведение каждого человека и общества в целом происходит в поле интересубъективности, где сами субъекты свободно взаимозаменяемы, что значительно усиливает эффект анонимности всех тех взаимодействий, которые и порождают явление социальности. Этот парадокс возник не случайно и напрямую связан с все увеличивающейся значимостью феномена техники для жизни человека.

Человек, как внешне, так и внутренне, напрямую зависим от социальных связей, окружающих его и осуществляемых им. Однако это не означает, что социальность полностью обуславливает человека, даже более того: полностью открыться социальному означало бы для человека смерть его индивидуальности, что сделало бы невозможным уникальный экзистенциальный опыт, а значит, и коммуникацию, определяющую современную западную культуру. Это очевидно приводит к постоянному конфликту между частным и публичным в человеке, точнее – между обыденным и теоретическим, что, в свою очередь, стало следствием постоянного безвыходного поиска человеческого в человеке.

Долгое время человек находился в пределах метафизического дискурса, и другой вариант решения этой проблемы был невозможен. Формирование устойчивого научного интереса к феномену человека привело к выделению нескольких видов знаний, претендовавших на звание единственного истинного научного подхода. При этом биологический подход, в отличие, например, от психологического и социального, в большей степени сохранял научную методологию изучения этого сложного предмета, что сохраняло приоритет биологии среди наук о человеке. Такое знание не всегда было соотносимо с гуманитарностью, однако научность побеждала.

Со временем знание о человеке было дополнено как естественными науками, так и социальными, а также разного рода психологическими теориями. Сейчас, безусловно, существует огромное количество наук гуманитарного типа, изучающих феномен человека, однако все большая технизация общественной жизни в пределах нынешней цивилизации приводит к новому усилению позиций биологии, поскольку суть человека как просто организма замещается пониманием его как машины, технического устройства, способного создавать смыслы, идеальные конструкты и лишеной всякой индивидуальности. Все, что прежде составляло особую область человеческого, теперь все больше подвергается естественнонаучному изучению, что приводит к трансформации человека, по меткому выражению Р. Докинза, в «генетическую машину выживания», все действия которой определяются самой конструкцией организма, которую можно не просто корректировать, но полностью воссоздавать в нужной конфигурации [1, с. 36]. В ряде исследований используется понятие «антропотехники» – то, что конструирует человека, несмотря на сложность задачи. Антропотехника представляет собой те формы, которые можно буквально толковать как «искусство делания человека». Это уже новое понимание концепта «человек-машина», который сопровождается в значительной мере технизированными биотикой, биополитикой, биоэнергетикой, биоинформатикой и т.п., и человек превращается в некий материал, который подлежит изменениям, как и все прочие материалы. И даже более того, в человеке искусственно культивируется стремление активно включаться в этот процесс тотальной трансформации себя, что, в первую очередь,

объясняется соображениями экономическими, а отнюдь не гуманистическими [1, с. 40]

Мы конструируем среду, и среда конструирует нас, и в этом процессе практически все те качества и особенности, которые присущи только человеку, как нам представлялось, проявляют способность к отчуждению. Мы полностью теряем то, что определяется как сугубо человеческое, даже разум и язык «поселились» в машинах и могут жить вполне автономно, хотя и ограниченно пока. Мы растворяемся в этой искусственной области, которую издавна обозначаем как культуру – возделанную среду. Возделывая, мы всегда оставляем часть себя в том, чего коснулись, возможно, поэтому нам никак не удается выделить то, что действительно «наше», чисто человеческое. С другой стороны, мы так же включаем в себя часть того, что мы исследуем и преобразовываем, поскольку все это производится для нас, для человека. И здесь тандем «человек-машина» приобретает новое, несколько необычное содержание.

Для обозначения этого нового содержания необходимо рассмотреть те факторы, которые, собственно, и формируют человека как человека, всегда содержащего в себе техническое как имманентное ему. Начиная с Э. Гуссерля, сформулировавшего понятие «жизненный мир», способом конструирования структуры личности признаются повседневные формы существования человека. «Жизненный мир» представляет собой значимые для человека первоначальные очевидности, создающие субъективность. Эти очевидности как допредикативные истины проявляются анонимно и априорно по отношению к научно-техническим конструктам, которые выражают теоретическую, научно-понятийную, объективированную интерпретацию действительности. Именно в этом Гуссерль видел в свое время причину кризиса европейской культуры – в отказе от многообразия форм непосредственной данности неотделимого от человека, но самоочевидного по смыслу мира [4, с. 253]. Таким образом, «жизненный мир» – это мир, который существует для человека до всякой науки, и он включает в себя целеположения, жизненные опыты и планы. Эти идеи своеобразно развились в экзистенциальной и философско-антропологической мысли, а позднее стали основой для возобновления интереса к обыденной жизни, даже в рамках ряда наук. Особенно показательны в этом вопросе исторические работы, относящиеся к так называемой «школе Анналов» или близкие ей, – Ж. Ле Гоффа, Ф. Броделя и других. Особо следует сказать об идеях А. Шютца, который развил мысли Гуссерля, подчеркивая необходимый характер повседневности не только как базы для научно-теоретического познания, но и как единственного инструмента, точнее говоря, – поля, где могут быть органично использованы и полноценно переданы результаты научного знания [8]. Но в современном мире даже повседневность формируется и проявляет себя через техническое, мы оказываемся замкнутыми в круге техники.

Итак, человек формируется в структурах повседневности, предшествующие всякому иному знанию, и это важнейшие механизмы становления его человеком

(эти формы человеческой жизни давно и успешно разрабатывает Б.В. Марков и многие его единомышленники). Повседневность представляет собой очень продуктивное поле intersubjectivity и коммуникации, где формы выражения практически ничем не ограничены – ни в сиюминутном проявлении, ни в перспективе появления и трансформации. Однако если повседневные формы жизни представляют подлинную человеческую реальность, то следует подчеркнуть, что человек тогда конструируется не из природных материалов, а из того, что фактически не может быть уловимо. Искусственная среда, созданная человеком и создающая человека, вырастает из человеческих переживаний, совместных усилий, волевых решений, разумных рассуждений, стремлений к достижению высших ценностей. Мы телесны, но то, что делает нас людьми, лишь основывается, отталкивается от этого телесного в построении настоящего человеческого (не только духовного). Это означает, что мы в любом случае принимаем двойственность человека, закрепляя при этом искусственное внутри нас, делая его неразрывно с нами связанным. Безусловно, такой взгляд снова приводит нас к ощущению некоей метафизичности феномена человека, но те механизмы, которые нас формируют, точнее, – антропотехники, и по форме, и по сути не предполагают быть изученными сколько-нибудь научно-объективным образом, только философским. То есть то техническое, как сотворенное, искусственное, давно составляющее нашу суть и непосредственно формирующее нас, уже не может быть полностью от нас отделено, а изучая и создавая технику, человек с необходимостью наделяет ее собственными свойствами и даже слабостями.

Весьма любопытно упомянуть некоторые формы антропотехники, которые, собственно, и конструируют человека сегодня. Как определял Б. Марков, к подобным антропотехникам можно отнести дом (причем как пространство приватное, так и коммунальное), рынок, храм, город, игру, семью, еду, образную культуру, музыкальную культуру, речь и письмо, медиа и тому подобное [6]. Как видно, все эти феномены не только выражают человеческое, но в значительной степени соответствуют понятию технического, поскольку могут быть расценены как созданные (трансформированные) специально и используемые многократно для достижения одного и того же результата. Таким образом, техника проникла в то самое допредикативное, что предшествует всякому научному знанию. Она оказывается не только глубже, фундаментальнее научного, но и проявляется как неотделимое от человека его бытийное сопровождение.

Очень показательны в этом вопросе воздействие сложной цифровой техники на нашу жизнь, и при этом – человеческое влияние на сами эти технические единицы. Следует оговориться, что здесь не идет речь о действительных властных отношениях, которые сами по себе способны моделировать человека посредством воздействия знания и техники на население, речь идет именно об артефактах, которые конструируют человека непосредственно в поле повседневности при реализации коммуникативных процессов.

Современные антропотехники немислимы без такого явления, как цифровые артефакты, программное обеспечение, опосредующее все уровни современной жизни. Эта область не так давно стала предметом гуманитарного анализа, но требует все большего внимания. Учитывая количество пользователей, которые зависят все в большей степени от уровня развития технологий, современный человек становится любопытным и заведомо не вполне состоятельным объектом.

В свое время Делез полагал, что каждому типу общества соответствует свой тип машин, который обеспечивает определенные техники власти: простые и динамичные машины существуют в обществе суверенитета, энергетические машины используются дисциплинарными обществами, а кибернетические механизмы и компьютеры порождают общество контроля [2, с. 223-224]. Причем контроль, при всей своей невидимости и кажущейся иллюзорности, выполняет, по мысли Гэлловэя, функции паноптикума XVIII века [1, с. 150]. Это означает, что любой запрет в той или иной сфере может быть осуществлен за пару секунд, а биополитический контроль просто трансформировался в еще одну форму, которая смешала горизонталь и вертикаль.

Ни психологически, ни онтологически человек оказался не готов к подобной ситуации. В отношениях с компьютером человек изначально получил пассивную роль пользователя, зависимость от подключения к сети, что обусловило известное порабощение индивида. Это даже привело к росту состояния рассеянности как реакции на информационные перегрузки. Однако еще более существенным в тандеме «человек-машина» стала практика программирования, которая касается всякого, кто, так или иначе, связан с машинами. Программирование связано с передачей определенного действия (функции) вещи. В этом смысле мы все программируем, только в разной степени, и таким образом практика программирования стала имманентна жизни человека как реальной жизненной практике. Более того, программы отличаются от вещей, они нематериальны и невидимы, что приводит нас снова не только к феноменологии, что было бы понятно, но и к метафизике, объясняя двойственную природу компьютера.

Нет сомнений, что программирование, как в теории, так и в действии, существенным образом меняют

основания нашего мира, и новое программное обеспечение только усиливает вмешательство в само бытие человека техники в целом. Так, Windows 10 содержит в себе беспрецедентные средства контроля пользователя, что может привести, в конечном счете, к исчезновению самого свободного пользователя как класса. Человеку будет присваиваться инвентарный номер, и любая информация, от напечатанного текста до фотографий, не говоря уже о посещаемых страницах и используемых приложениях, автоматически будет считываться с личного компьютера. Здесь трудно говорить об этических вопросах, поскольку в современном мире мы в полной мере зависим от тандема «человек-машина», и значит неважно, каковы нравственные последствия, ведь технологии в любом случае обеспечивают выживание и уровень комфорта человека, что заведомо нивелирует всякие сомнения на этот счет. Однако изучение всех этих нюансов, связанных с использованием и дальнейшим усовершенствованием техники и технологий, позволяет полнее и глубже понимать человеческое. Ведь машинное и/или техническое дополнение стало имманентным, основой не только цивилизации, но и человеческого.

Выводы. После анализа всех этих вопросов трудно прийти к определенным выводам как о перспективах развития технического в человеке, так и о возможном усилении элемента человеческого в технике. Однако вполне определенно можно утверждать о постепенном отождествлении технического как человеческого, и наоборот. Чтобы стать человеком, нам необходимо принять в себя значительную долю искусственности, технического, а чтобы стать полноценной частью общества, особенно сейчас, мы должны подчиниться технике в той мере, в которой это необходимо для достижения определенного результата. До сих пор техника без человека была недееспособна, и такая ситуация продлится еще какое-то время. Однако усиленное делегирование вовне наших собственных уникальных навыков, так долго определявших нас как людей, довольно скоро может привести к трансформации нас в этот самый тандем «человек-машина» или «человек-техника», когда часть человеческих функций будет осуществляться исключительно техническими устройствами. Однако, это уже вопрос отдельного специального философского исследования, а также будущего развития человечества.

Список литературы: 1. Антропотехники и антропотехнологии современной культуры: человек в системе медиакommunikаций: монография. – СПб.: ООО «Книжный Дом», 2012. – 248 с. 2. Бенъямин В. Учение о подобии / В. Бенъямин; [пер. с нем. А. Белобратова]. – М.: Изд-во РГГУ, 2012. – 288 с. 3. Гуссерль Э. Начало геометрии / Э. Гуссерль; [пер. с нем., комментарии и послесловие М. Маяцкого]. – М.: Ad Marginem, 1996. – 267 с. 4. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука / Э. Гуссерль; [пер. с нем.]. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 752 с. 5. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / Л. Мамфорд; [пер. с англ. Т. Азарковича, Б. Скурагова]. – М.: «Логос», 2004. – 284 с. 6. Марков Б.В. Культура повседневности: учеб. пособие / Б.В. Марков. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с. 7. Современный философский словарь [под общей ред. д. ф. н. проф. В. Е. Кемерова]. – М.: Академический проект, 2004. – 862 с. 8. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по

феноменологической социологии / А. Шютц; [сост. А. Я. Алхасов; пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой; научн. ред. перевода Г.С. Батыгин]. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 336 с.

References (transliterated): 1. *Antropotehniki i antropotehnologii sovremennoj kul'tury: chelovek v sisteme mediakommunikacij: monografija* [Anthropotechnics and antropotechnologies in contemporary culture: people in Media Communication System: a monograph]. Saint Petersburg, ООО «Knizhnyj Dom», 2012. 248 p. 2. Ben'jamin V. *Uchenie o podobii*. [Doctrine of Similarity]. Moscow, Izd-vo RGGU, 2012. 288 p. 3. Gusserl' Je. *Nachalo geometrii* [The origin of geometry]. Moscow, Ad Marginem, 1996. 267 p. 4. Gusserl' Je. *Logicheskie issledovaniya. Kartezijskie razmyshleniya. Krizis evropejskih nauk i transcendental'naja fenomenologija. Krizis evropejskogo chelovechestva i filosofii. Filosofija kak strogaja nauka* [Logical Investigations. Cartesian Meditations. Crisis of European Sciences and Transcendental phenomenology. The crisis of European humanity and philosophy. Philosophy as rigorous science]. Minsk, Harvest, Moscow, AST, 2000. 752 p. 5.

Mamford L. *Mif mashiny. Tehnika i razvitie chelovechestva* [The myth of the machine. Technology and human development]. Moscow, «Logos», 2004. 284 p. 6. Markov B. V. *Kul'tura povsednevnosti: ucheb. posobie* [Everyday culture: Textbook]. Saint Petersburg, Piter, 2008. 352 p. 7. *Sovremennyj filosofskij slovar'* [Contemporary Philosophical Dictionary]. Moscow, Akademicheskij proekt, 2004. 862 p. 8. Shjutc A.

Smyslovaja struktura povsednennogo mira: ocherki po fenomenologicheskoi sociologii [The semantic structure of the everyday world: essays on phenomenological sociology]. Moscow, Institut Fonda «Obshhestvennoe mnenie», 2003. 336 s.

Поступила (received) 20.09.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

«Людина-машина»: тотожність та/або розбіжність / О.М. Городиська // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 72–76. – Бібліогр.: 8 назв. – ISSN 2227-6890.

Человек-машина»: тождество/или различие / О. Н. Городыская // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 72–76. – Бібліогр.: 8 назв. – ISSN 2227-6890.

Human-machine: identity and/or diversity / O. N. Gorodyska // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. – No. 40 (1212). – P. 72–76. – Bibliogr.: 8. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Городиська Ольга Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри філософії; тел.: (0572) 65-97-56; e-mail: olga_gorod@mail.ru.

Городыская Ольга Николаевна – кандидат философских наук, доцент, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры философии; тел.: (0572) 65-97-56; e-mail: olga_gorod@mail.ru.

Gorodyskaya Olga Nickolayevna – Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.), Docent, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Associate Professor at the Department of Philosophy; tel.: (0572) 65-97-56; e-mail: olga_gorod@mail.ru.

УДК 1:14:52

И. В. ВЛАДЛЕНОВА

ПРОБЛЕМА ИНТЕНСИФИКАЦИИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ПРОЦЕССА ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ И ПРИКЛАДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КОСМОЛОГИИ

Специфіка вивчення Всесвіту обумовлена низкою причин. Високоточні вимірювання в космології можуть поставити межі для різних фізичних теорій, наприклад, альтернативних теорій гравітації. Однак в разі космології достовірність обумовлюється не тільки експериментом, а й узгодженістю теоретичних положень, «красою» математики, в якій реалізується творча діяльність вченого. Для успішного пізнання необхідно, щоб емпіризм і раціоналізм об'єднали свої зусилля і, починаючи з сприймаються фактів і універсалій через випадкові та необхідні судження, прийшли до обґрунтованих тверджень.

Ключові слова: космологія, прикладні дослідження, фундаментальні дослідження, емпіризм, раціоналізм.

Специфика изучения Вселенной обусловлена рядом причин. Высокоточные измерения в космологии могут поставить пределы для различных физических теорий, например, альтернативных теорий гравитации. Однако в случае космологии достоверность обуславливается не только экспериментом, но и согласованностью теоретических положений, «красотой» математики, в которой реализуется творческая деятельность ученого. Для успешного познания необходимо, чтобы эмпиризм и рационализм объединили свои усилия и, начиная с воспринимаемых фактов и универсалий через случайные и необходимые суждения, пришли к обоснованным утверждениям.

Ключевые слова: космология, прикладные исследования, фундаментальные исследования, эмпиризм, рационализм.

The specifics of the study of the universe is due to several reasons. High precision measurements in cosmology can be put outside for a variety of physical theories, such as alternative theories of gravity. However, in the case of cosmology, the accuracy is due not only to experiment but also the consistency of theoretical positions, "beauty" of mathematics, in which implemented a creative activity of the scientist. For successful knowledge necessary to empiricism and rationalism have joined forces and, beginning with the perceived facts and universals at random and the necessary judgment, come to reasonable claims.

Keywords: cosmology, applied research, basic research, empiricism, rationalism.

Введение. Специфика изучения Вселенной обусловлена рядом причин. Космологические исследования требуют использования высокоточного оборудования, космологи имеют дело с большими величинами и экстремальными условиями, которые не наблюдаются в земных условиях. В основе современной космологии лежит ОТО, поэтому все эксперименты по

проверке вносят свой вклад в обоснование космологических моделей и решение задач. Высокоточные измерения могут поставить пределы для альтернативных теорий гравитации.

Анализ последних исследований и публикаций. Философско-методологические вопросы естествознания, в том числе, проблемы физики и космологии ак-

© И. В. Владленова, 2016

тивно обсягаються наступними ученими: Д. І. Блохинцев, К. А. Бронников, М. П. Бронштейн, П. А. М. Дирак, В. Л. Гинзбург, Э. Б. Глинер, Г. Е. Горелик, А. Гут, Я. Б. Зельдович, А. Л. Зельманов, Е. Каианиелло, В. Г. Кречет, А. Д. Линде, М. А. Марков, В. Н. Мельников, В. М. Мостепаненко, И. Д. Новиков, М. Осборн, В. Паули, М. Планк, И. Л. Розенталь, Л. Розенфельд, др.

Цель исследования: выявление основных аспектов взаимодействия прикладных и фундаментальных исследований в космологии.

Материалы и результаты исследования. Необходимо отметить, что в основе космологии лежат не прикладные, а фундаментальные исследования. Фундаментальные научные исследования направлены на получение новых знаний об основных закономерностях развития природы, а итогом реализации фундаментальных исследований может быть не только открытие и описание новых, неизвестных ранее в науке законов, явлений или процессов, раскрытие механизмов и закономерностей их протекания, но и познание новых закономерностей, связанных принципом соответствия. Прикладные исследования направлены на применение результатов фундаментальных научных исследований, достижение практических целей и решение конкретных задач, а потому их польза лежит на «поверхности» и находится в более привилегированном положении (в смысле финансирования научных проектов), нежели фундаментальные. Однако в русле фундаментальных исследований могут найти «прибежище» множество квазинаучных исследований и исследований, результаты которых невозможно использовать в практической деятельности. Они имеют своей целью вполне конкретное использование фундаментальных знаний в практической деятельности людей. В идеальном варианте достоверными знаниями считаются те, которые получили подтверждение в ходе наблюдений и экспериментов. Однако в случае космологии достоверность обуславливается не только экспериментом, но и согласованностью теоретических положений, «красотой» математики, в которой реализуется творческая деятельность ученого. В космологии тесно связаны рациональное и эмпирическое начало. У. П. Монтегю обозначил синтез рационального и эмпирического, который, по его мнению, является единственным фундаментальным способом познания, как «интегральный рациональный способ» [2]. В отличие от Холта и идеалистов, которые, по-видимому, считали Вселенную некоторой дедуктивной системой, с позиций консервативного неореализма У. П. Монтегю, эмпиризм так же важен, как и рационализм: фактически эти два метода нераздельно взаимосвязаны. Для успешного познания необходимо, чтобы эмпиризм и рационализм объединили свои усилия и, начиная с воспринимаемых фактов и универсалий через случайные и необходимые суждения, пришли к обоснованным утверждениям. Рациональную и эмпирическую стадии процесса познания, которые на самом деле неразделимы, можно, однако, в целях исследования познания отделить друг от друга. У. П. Монтегю заявляет, что объект не может зависеть

от субъекта познания. Идеализм большей частью основывается на ложном смешении субъективной, психологической стороны таких слов, как «мнение» и «опыт», с их объективной логической стороной. Опираясь, как это делают идеалисты, на «эгоцентрическое затруднение» не более разумно, чем поддерживать астрологию на том основании, что звезды нельзя наблюдать в отрыве от человеческих судеб. Таким образом, трудности экспериментального подтверждения, антропный принцип в космологии, проблема наблюдателя и т.д. являются всего лишь трудностями «эгоцентрического затруднения». Нельзя смешивать онтологическое и психологическое и незаконно использовать эгоцентрическое затруднение, так как ничто не может стать объектом познания, не будучи независимым от процесса познания. В вопросе о том, каковы те объекты, которые независимы от процесса их познания, взгляды У. П. Монтегю также частично совпадают со взглядами Перри и Холта. Таких объектов гораздо больше, чем это обычно признается. Любой объект знания, включая универсалии и даже самые фантастические иллюзии, имеет возможное существование. Объекты, которые не существуют фактически, по крайней мере, существуют в возможности (subsist), и остров фактического бытия окружен безбрежным морем возможных объектов. В область существования входят всякого рода мыслимые универсалии, включая даже фантастические, и в этом смысле ложные предложения столь же объективны, как и истинные [2].

Анализируя проблему взаимоотношений рационального и эмпирического в космологии, А. Н. Павленко демонстрирует существенные черты «эпистемологического поворота» совершаемого в современной физико-космологической науке к тем идеалам и нормам научного познания, которые впервые были сформулированы и развиты в античной науке пифагорейцами и Платоном [3]. Прежде всего, математизация физико-геометрической теории Вселенной, которая зашла столь далеко, что теоретические предсказания стали сильно опережать не только опытное подтверждение, но вообще весь опытный край и предел науки. Также возникает феномен «умозрительной науки»: от объяснения уже существующих эмпирических фактов к не объяснению даже, а предвидению фактов, которые в локальном опыте не могут существовать в принципе, что противоречит взглядам философов направления консервативного неореализма. А. Н. Павленко выделяет две характерные стадии формирования любой научной теории: «стадию эмпирической невесомости теории» и «стадию эмпирической устойчивости теории». «Стадия эмпирической невесомости теории» характеризуется тем, что формируемая теория отвечает подавляющему большинству методологических критериев, предъявляемых к такого рода знанию: отвечает принципу соответствия, предсказывает новые факты, решает проблемы предшествующей теории, соответствует внутритеоретическим критериям (полнота, непротиворечивость, простота и др.), принята в качестве господствующей теории подавляющим большинством научного сообще-

ства, однако не имеет эмпирического подтверждения. «Стадия эмпирической устойчивости теории» наступает после получения эмпирического подтверждения. Таким образом, современная господствующая космологическая теория: инфляционная теория Вселенной (А. Гус, А.Д. Линде, П. Стейнхард, П. Альбрехт и др.) находится на «стадии эмпирической невесомости». Основную роль в обосновании инфляционной теории на этой стадии сыграли внутритеоретические критерии обоснования [3].

Следует отметить, что эксперимент всегда базируется на определенных исходных теоретических предположениях, а также требует определенного уровня развития технических средств. Однако в арсенале современной науки не всегда находятся технические средства, необходимые для постановки эксперимента в космологических масштабах. Также исходные теоретические предположения могут быть заведомо неправильными. Космология балансирует между этими двумя требованиями: техническими возможностями и теоретическими предпосылками. Космология более наблюдательная (а не экспериментальная наука). Так, планомерно изменить условия протекания космических процессов не возможно, а тем более активно оперировать изучаемыми в космологии объектами. Современная космология может помочь решить фундаментальные проблемы теоретической физики, проверить саму физику, экстраполируемую на космологические масштабы. Более того, физические теории проходят проверку на «космологическую полноценность» (физическая теория, выдержавшая испытание космологическими тестами, может предсказать новые астрономические объекты, процессы, явления, доступные наблюдательной проверке).

На примере космологии хорошо видно, что нельзя проводить четкое разграничение между рационализмом и эмпиризмом (выделять прерогативные стороны). Взаимосвязь фундаментального и прикладного знания в космологии приводит к тому, что трудно определить, где исследования проводятся с целью углубления понимания основополагающих принципов, а где с непосредственной коммерческой выгодой. Деление исследований на фундаментальные и прикладные достаточно условно.

Современная физика – одна из самых бурно развивающихся областей науки. Физические представления об окружающем мире, складывающиеся в рамках физических наук, конструируют новое мировоззрение, новое видение взаимоотношений «человек-общество-природа». К сожалению, на фоне развивающихся технологий и новых экспериментов выявилась и слабая подготовленность общества к жизни в условиях сложных нелинейных взаимоотношений, быстрых скачкообразных перемен, конфликтных ситуаций. В основе подобных тенденций лежит, среди других факторов, неадекватное сегодняшним реалиям мировоззрение, мышление большинства людей, отсутствие сформированного естественнонаучного мировоззрения. Современный этап развития естествознания характеризуется переосмыслением старых парадигм, понятий и концепций, а также возникновением таких новых теорий,

построение и функционирование которых нуждается в философском осмыслении. Одной из трудных философско-методологических проблем является осмысление фундаментальных постоянных в связи с новыми физическими представлениями и экспериментальными данными. Адекватный выбор физических единиц является одной из важнейших предпосылок решения любой конкретной физической задачи, а понимание сущности используемых величин переводит исследование на качественно новый уровень осмысления физических процессов.

Таким образом, материал науки, в частности физики, служит толчком для развития философско-методологических исследований в области проблематики философии науки. Вопросы систематизации фундаментальных физических постоянных, их возможной взаимосвязи, изучение роли в развитии и становлении новых физических теорий определяет их место и роль в построении постнеклассической физической картины мира [6].

Фундаментальные физические постоянные характеризуют физические свойства нашего мира в целом. Они очерчивают, определяют онтологические характеристики мира, описывают реальное бытие, лежащее за и в пределах познавательного акта. Таким образом, фундаментальные постоянные наличествуют в бытии как нечто, что вычленяется познающим субъектом и становится предметом познания. Описывая физические свойства Универсума, сами фундаментальные постоянные в своей первооснове являются числами, что заставляет вновь обращаться к проблемам, затронутым Пифагорейским союзом.

Развертывание формальных онтологических картин, описывающих многомерность Мультиверсума ограничивается понятием практики. Л.Б. Окунь отмечает: «обсуждение вопроса о выборе фундаментальных физических единиц дает возможность с большим пониманием судить не только об истории фундаментальной физики, но и о прогнозах ее развития. Такое обсуждение увязывает физику элементарных частиц и космологию и неизбежно затрагивает самые разноплановые вопросы: от научно-политических (нужно ли строить гигантские коллаидеры, или весь план строения физического мира можно увидеть усилием чистого разума?) до философских (почему физический мир так хорошо приспособлен для существования жизни и единствен ли он?)» [4, с.177]. Согласно концепции слабого антропного принципа, существует ансамбль, содержащий бесконечно большое число вселенных. «Априорная вероятность создания антропной вселенной исчезающе мала. Но эта малость не имеет отношения к делу, так как существенна апостериорная вероятность. Из факта нашего существования следует, что мы не можем не жить в одном из «самых лучших из миров» [4, с.186]. При бесконечном изобилии вариантов не кажется уже столь удивительным, что нашелся, по крайней мере, один, в котором возможна разумная жизнь, способная познавать вселенную. В противоположность слабому, сильный антропный принцип утверждает, что вселенная обязательно должна быть устроена так, чтобы обеспечить возмож-

ность самопознания. Существует ряд различных формулировок сильного принципа, по одной из гипотез, все нарушенные симметрии вселенной и все значения свободных безразмерных параметров фиксированы условием самосогласованности этой невообразимо сложной нелинейной системы [4, с.187].

Таким образом, фундаментальные физические постоянные выявляют роль и функции онтологических представлений в процессах познания, что актуализируется в рамках развертывания и рефлексивного осознания структуры физической реальности. Онтологическое представление (или модель структуры реальности как она есть на самом деле) может быть выведено как по своей логической форме, так и по своему содержанию из анализа существующего объема знаний. В этом смысле, онтологическое представление представляет собой осознанные и интерпретированные на мир (сконструированные во вне) принципы организации систем знания. Это означает, что выход к онтологии Универсума предполагает определенную работу, особую организацию систем знания, формализованную с помощью чисел, символов и знаков языка математики. Это так называемое математическое описание мира. Безусловно, формализация составляет только один и не самый главный аспект формирования онтологических представлений. В случае математического описания Универсума мы используем принцип систематизации и организации нашего объективного (стремящегося к объективации) знания о мире, наиболее рациональным при существующих способах его употребления (прежде всего, на языке математики с помощью чисел).

Однако у нас нет достоверных доказательств того, что сконструированные нами математические структуры, которые описывают наш мир, являются истинными. Одна из причин, почему математика пользуется особым уважением среди всех других наук, является то, что ее положения являются абсолютно определенными, бесспорными и выразимы в числах. Возможно, что наш мозг развился таким образом, чтобы понимать математику, которая позволяет конструировать математическое описание природы. Однако, в конечном счете, математика не описывает всю структуру реальности, а описывает только количественные отношения между объектами.

Математика дает определенные, точные и приме-

нимые к реальному миру знания, причем путем логического мышления, без необходимости наблюдения. Идеал математики сложился в Новое время, когда человек осознал, что «мысль выше чувства». Без математики не может быть физики, на основе реальных математических отношений строятся конкретные физические модели, и все же физическая теория не может быть совершенно полноценной, если она ограничивается только математическим моделированием. Математическая структура и физическая реальность не тождественны.

Можем ли мы адекватно описывать с помощью математики окружающий мир? Математика оперирует определенным набором элементов, чисел, а также определяет набор правил, касающихся взаимоотношений между различными операциями и элементами. Однако можно придумать любые «правила игры» (в отличие от других наук, математика не имеет ограничений), а потому идея о том, что математика является невозмутимой структурой, лежащей в основе самой структуры Вселенной, немного преувеличена. Какова связь между математикой и реальным миром? Может быть, математика более реальна, чем описываемая ею структура реальности? В любом случае, можно утверждать наличие онто-антропологической связи бытия и смысла.

Выводы. Специфика изучения Вселенной обусловлена рядом причин. Высокоточные измерения в космологии могут поставить пределы для различных физических теорий, например, альтернативных теорий гравитации. Однако в случае космологии достоверность обуславливается не только экспериментом, но и согласованностью теоретических положений, «красотой» математики, в которой реализуется творческая деятельность ученого. Для успешного познания необходимо, чтобы эмпиризм и рационализм объединили свои усилия и, начиная с воспринимаемых фактов и универсалий через случайные и необходимые суждения, пришли к обоснованным утверждениям. Взаимосвязь фундаментального и прикладного знания в космологии приводит к тому, что трудно определить, где исследования проводятся с целью углубления понимания основополагающих принципов, а где с непосредственной коммерческой выгодой. Деление исследований на фундаментальные и прикладные достаточно условно.

Список литературы: 1. Владленова И. В. Воплощение когнитивной иллюзии: теория суперобъединения в физике / И. В. Владленова // Философия науки. – № 3 (46). – Новосибирск: Сиб. отд. РАН, Институт философии и права СО РАН 2010. – С. 92–100. 2. Montague, Richard. Pragmatics. In Klibanski / Montague, Richard, R. (ed.) *Contemporary Philosophy*. Florence: La Nuova Italia Editrice. – pp. 102–121. Reprinted in Montague (1974), pp. 95–118. 3. Павленко А. Н. «Стадия эмпирической невесомости теории» и ad hoc аргументация / А. Н. Павленко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.philosophy.kiev.ua/iphras/library/phnauk4/PAVL.htm>. 4. Окунь Л. Б. Фундаментальные константы физики / Л. Б. Окунь // Успехи физических наук. – Т.161. – № 9, сентябрь, 1991. – С. 177–194. 5. Липкин А. И. Существует ли явление «редукции волновой функции» при измерении в квантовой механике? / А. И. Липкин // Успехи физических наук. – Т. 171. – № 4, 2001. – С.437–441. 6. Лукьянец В. С. Научный світогляд на зламі століть: моногра-

фія / В. С. Лукьянец, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська, О. Я. Мороз. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 288 с. 7. Максвелл Г. Онтологический статус теоретических сущностей / Г. Максвелл // Философия науки. – 2005. – № 1 (24).

Bibliography (transliterated): 1. Vladlenova I. V. Voploschenie kognitivnoy illyuzii: teoriya superob'edineniya v fizike [Embodiment of cognitive illusion: theory of superunification in physics]. *Filosofiya nauki* [Philosophy of science]. Novosibirsk, Sib. отд. РАН, Institut filosofii i prava SO RAN, 2010, №. 3 (46), pp. 92–100. 2. Montague, Richard. *Pragmatics*. In Klibanski. *Contemporary Philosophy*. Florence: La Nuova Italia Editrice, pp. 102–121. 3. Pavlenko A. N. "Stadiya empiricheskoy nevesomosti teorii" i ad hoc argumentatsiya Available at: <http://ru.philosophy.kiev.ua/iphras/library/phnauk4/PAVL.htm>. (accessed 30.08.2016). 4. Okun L. B. Fundamentalnyie konstantyi fiziki [The fundamental constants of physics]. *Uspеhi fizicheskikh nauk* [Successes of physical sciences]. 1991, vol. 161,

№. 9, pp. 177–194. 5. Lipkin A. I. Suschestvuet li yavlenie «reduktzii volnovoy funktsii» pri izmerenii v kvantovoy mehanike? [Does the phenomenon of 'reduction of the wave function' in measurements in quantum mechanics exist?]. *Uspehi fizicheskikh nauk* [Successes of physical sciences]. 2001, vol. 171, №. 4, pp. 437–441. 6. Luk-yanets' V. S. Naukovyy svitohlyad na zlami stolit': mon-

ohrafiya [Scientific outlook at the turn of the century: Monograph]. – Kyiv, Vyd. PARAPAN, 2006. 288 p. 7. Maksvel H. Ontologicheskyy status teoreticheskikh sushchnostey [The ontological status of theoretical entities]. *Fylosofiya nauky* [Philosophy of science]. 2005, №. 1 (24).

Поступила (received) 19.09.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Проблема інтенсифікації науково-дослідного процесу фундаментальних і прикладних досліджень в космології / І.В. Владленова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 76–80. – Бібліогр.: 7 назв. – ISSN 2227-6890.

Проблема интенсификации научно-исследовательского процесса фундаментальных и прикладных исследований в космологии / И.В. Владленова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 76–80. – Бібліогр.: 7 назв. – ISSN 2227-6890.

The problem of the intensification of the research process of fundamental and applied research in cosmology / I.V. Vladlenova // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. – №. 40 (1212). – P. 76–80. – Bibliogr.: 7. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Владленова Іліана Вікторівна – доктор філос. наук, професор, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри філософії; тел.: (057) 707-60-20; e-mail: vladlenova@email.ua.

Владленова Илиана Викторовна – доктор философских наук, профессор, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», профессор кафедры философии; тел.: (057) 707-60-20; e-mail: vladlenova@email.ua.

Vladlenova Iliana Victorivna – Doctor of Philosophical Sciences, Full Professor, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Professor at the Department of of Department of Philosophy; tel.: (057) 707-60-20; e-mail: vladlenova@email.ua.

УДК 165 (161.1+161.2)

А. Н. БАРДИН

ОПОСРЕДОВАННОСТЬ ИНТУИТИВНОГО СИНТЕТИЧЕСКОГО СУЖДЕНИЯ

Для пізнання світу – і фізичного і духовного – вкрай необхідні два істотно різних методу: з одного боку, дискурсивний, логічний, з іншого – інтуїтивний, тобто безпосереднє синтетичне судження, що не спирається на доказ, причому цей другий метод, з точки зору гносеологічної, в основі своїй один і той же в науці і в мистецтві, в питаннях фізики і етики. Досвід завжди обмежений, і судження про його достатність, про доказовість – є позалогічний акт, в повній мірі інтуїтивний, що не зводиться логічно до інших положень, прийнятих за основні і безумовно вірні. Підтвердження прогнозів зміцнює переконливість судження.

Ключові слова: інтуїція, синтетичне судження, логіка, метод, практика, правда.

Для познания мира – и физического и духовного – совершенно необходимы два существенно различных метода: с одной стороны, дискурсивный, логический, с другой – интуитивный, т.е. непосредственное синтетическое суждение, не опирающееся на доказательство, причем этот второй метод, с точки зрения гносеологической, в основе своей один и тот же в науке и в искусстве, в вопросах физики и этики. Опыт всегда ограничен, и суждение о его достаточности, о доказательности – есть внелогический акт, в полной мере интуитивный, не сводимый логически к другим положениям, принятым за основные и безусловно верные. Подтверждение предсказаний укрепляет убедительность суждения.

Ключевые слова: интуиция, синтетическое суждение, логика, метод, практика, правда.

For word cognition as physical, so spiritual it is important to use two different methods: logical and intuitive that is direct synthetic judgment, which is not based on proof. This method gnoseologically is the same as in science and art go in physics and ethics. The experience is limited and the measuring about its enough and grounded character is the out-logical act, fully intuitive, which can't be reduced logically to the other statements accepted as basic and undoubtedly true. The realization of forecasts keeps statements persuasive. To prove true and persuasive character of intuitive synthetic judgment in any area it is important to use two criterions: practical citation and sense of satisfaction, inner persuasion. However, to be real critension of truth such satisfaction, persuasion must realize definite conditions. So the judgment must be general. it must not be used for the interests of the one into makes the judgements.

Keywords: intuition, synthetic judgement, logic, method, practice, truth.

Введение. Проблема опосредствованного и непосредственного знания во все времена привлекала внимание философов и историков науки. Рассматривая непосредственное знание как основу системы познания, эмпиризм, например, пытается свести к

нему все виды и формы знания. В феноменологии Гуссерля непосредственное знание относится не только к индивидуальным объектам, но и к сущностям, «эйдосам», универсалиям, выступая как результат непосредственного «узрения» сущности в акте транс-

цендентальной рефлексии. В современной эпистемологии опосредствование характеризует структуру познавательного процесса, является показателем обоснованности, доказательности выводного знания. Отношение непосредственного и опосредствованного в познании выступает как отношение между мыслимым предметом и формами его логического развертывания. В дискурсивном процессе изучены некоторые аспекты отношения непосредственного и опосредствованного в познании. В то же время проблема опосредствованности интуитивных синтетических суждений остается до настоящего времени не разработанной.

Цель исследования и постановка задач.

Необходимо показать опосредствованность синтетического суждения, для чего проанализируем сущность внелогического акта, структуру доказательства и роль суждения в познании.

Анализ последних исследований и литературы.

Рассматривая познание мира в историческом развитии, можно отметить неуклонное возрастание роли научного, точного знания. Рационалисты XVII – XVIII веков поставили вопрос о возможности познания мира в рамках строго научных, неопровержимых, логически взаимно обусловленных понятий и связей. В современном мире значение точного знания, существенно опирающегося на формальную логику, так выросло, что формально-логические методы иногда фетишизируются. Иногда достоверным считается только такое утверждение, которое может быть строго логически доказано. Науку, не основанную на этом методе, многие вообще не склонны считать наукой. Люди «точных» наук справедливо убеждены, что, исходя из строго сформулированных основных положений и в дальнейшем рассуждая вполне последовательно (т.е. прежде всего в рамках системы законов формальной логики), можно прийти только к одному-единственному и потому правильному выводу («исчисление высказываний» в математической логике допускает разные системы, однако, условившись об одной определенной системе, мы приходим к одному однозначному результату). Но тот же математик понимает, что при этом нужно выбрать эти «строго сформулированные основные положения», например, исходить из системы аксиом и определений Эвклида в геометрии. Существует ли действительно соответствие между аксиомами и свойствами мира – этот вопрос может оставаться вне интересов такого математика. Принимая во внимание «если», это утверждение следует признать неопровержимо верным.

Материалы и результаты исследований.

Такое построение рассуждений характерно для естественных наук последних трех веков. Оно обеспечило их успехи и часто отождествляется с понятием научного метода вообще. Речь идет о так называемой формализации теоретического исследования, о дедуктивном методе: сначала дают строгое определение понятий, которые будут использованы в дальнейшем, определяют правила действий с ними, а также постулируют некоторые основные связывающие их соотношения, в

частности количественные (аксиомы, «законы»). После этого в процессе исследования применяются лишь логические операции. Исходные положения (определения и постулаты) предполагаются «правильными», т.е. соответствующими истинными свойствами (быть может, сильно идеализированным) тех природных объектов, которое изучает данная наука.

Следовательно, эти исходные положения являются гипотетическими. Их выбор представляет собой действие, лежащее вне логики, а правильность этих гипотез подтверждается лишь успехами науки, построенной таким образом.

Следовательно, согласно сказанному, этот метод неизбежно содержит как формально-логические элементы, так и внелогические. В наши дни такой подход получает все расширяющееся поле деятельности в технических, естественных, даже в гуманитарных науках, в теории управления и в прикладных вопросах самого разнообразного характера. Можно говорить, что мы живем в мире, который все более формализуется. Это сильно обостряет старый вопрос о соотношении логического и внелогического в процессе познания, в духовной и практической деятельности. Эта проблема приобретает в наши дни конкретное звучание, как проблема сочетания формально-логического аппарата с внелогическим, оценочным, интуитивным суждением. Оно необходимо присутствует в любой из упомянутых наук и в практике. Между тем понимание принципиальной необходимости обоих элементов, как не удивительно, все еще осознается далеко не всеми исследователями как в науке, так и в самой философии. Иногда не замечают «или считают второстепенным» тот факт, что необходимость во внелогическом суждении возникает в любой науке, как только пытаются соотнести результаты, даваемые математическим аппаратом, а также аксиоматические положения на которых этот аппарат строится, с реальной действительностью. Вследствие этого, например, в гуманитарных науках – в филологии, искусствознании и т.п., в экономике, в военном деле, а также при решении таких проблем, где внелогический элемент неизбежно значителен, иногда заблуждаются, считая логически доказанным то, что таковым не является. И наоборот, так называемые «математически мыслящие» специалисты порой стараются полностью элиминировать из научного познания внелогический элемент. В то время как, в «точных» науках, например, внелогический элемент выступает уже в процессе выбора исходных аксиом и определений.

Логически безупречная конструкция, исходящая из наудачу взятых посылок, сама по себе бессодержательна. Она может быть интересной головоломкой, умственной гимнастикой, игрой, но какого-либо отношения к конкретным явлениям, к свойствам мира, в котором мы живем, результаты игры могут не иметь. Без установления связей математической конструкции с физическим миром вещей, пишет Л.И. Мандельштам, «теория иллюзорна, пуста». С другой стороны без математического аппарата «вообще нет теории».

«Только совокупность двух указанных сторон дает физическую теорию» [1, с. 349].

Возьмем, к примеру, теории, в которых исходные положения для последующего, строго логического (математического) развития (в их числе и сами законы логики) приняты как безусловно верные. Возникает вопрос: чем обосновывается уверенность в правильности исходных положений, в их соответствии законам познаваемого мира? Как научно установить, верны они или не верны? Можно ли это сделать с помощью чисто логических операций, доказав правильность исходных положений «научно»? Видимо, истинность или ложность положений, исходных для логического положения, может быть установлена лишь способами, отличными от методов формальной логики, – в сравнение с опытом. Но здесь возникает новая проблема: опыт всегда ограничен. Как в таком случае обосновать всеобщность вывода, сформулированного на основе ограниченного опыта?

Ньютон, гласит легенда, открыл закон всемирного тяготения, наблюдая падение яблока. Предположим, что он наблюдал и изучал количественно это падение, чтобы прийти к достоверному заключению, даже не один, а тысячу, миллион раз, а затем на основе этих наблюдений сформулировал закон тяготения. И все же, можно ли с аксиоматической уверенностью утверждать, что в миллион первый раз яблоко упадет т.к. предписывает данный закон? Видимо неоткуда взяться такой уверенности, кроме как из нашей способности оценивать доказательность опыта, из нашей способности к суждению. В самом деле, ведь возможно бесконечное разнообразие случайностей. Для того, чтобы решиться сформулировать свой закон, Ньютон должен был предположить, что как эти случайности, отсутствие которых можно было бы установить дополнительными (то же неизбежно ограниченными!) опытами, так и множество неизбежных, но в принципе возможных других случайностей – не важны. Он должен был осуществить акт высочайшего интеллектуального значения и напряжения – высказать обобщающее суждение. Именно высказать логически недоказуемое утверждение, что установленный им закон имеет всеобщую значимость. Уверенность в справедливости этого суждения впоследствии укреплялась всей практикой его применения, проверкой его предсказаний, плодотворностью его использования в материальной деятельности человечества. Уверенность в справедливости укреплялась, но безусловного логического доказательства это суждение не получало, что, как оказалось, было положительным фактом. Ньютон не ограничился рассмотрением земного, «человеческого» масштаба и применил законы движения и закон тяготения к планетам и, в частности, к Луне. Применение законов Ньютона к небесным телам сразу увенчалось огромным успехом. Логически бездоказательное предположение Ньютона о том, что различие масштабов движения яблока и небесных тел не существенно, получило опытное подтверждение и в данном случае оказалось правильным. Такой триумф

науки был в известном смысле ее несчастьем. Благодаря ему у последующих поколений ученых на двести лет закрепились вера во всеобщую правильность законов Ньютона. Поэтому когда в XX веке выяснилось, что внутри атома, а также при скоростях, близких к скорости света, законы Ньютона непригодны, возникла необычайная растерянность в ученом мире, крах некоторых концепций и скептицизм по отношению к ценностям науки вообще.

Между тем оказалось, что законы движения имеют более сложный, чем у Ньютона вид. Определенная логическая бездоказательность этих законов оказалась благом: благодаря ей законы «имели право» быть неверными в новой области опыта. Именно поэтому, вообще возможен процесс постепенного углубления, постижения относительной истины в направлении к абсолютной.

Велико значение интуитивных суждений в области социальных отношений. Принято говорить, что суд решает дело, руководствуясь строго доказательными доводами. Его задачи – найти неоспоримые свидетельства, данные, исключающие произвол в решении. И этот идеал, конечно, обязательная цель. Но даже в этом идеале заложен фундаментальный и неизбежный элемент, определяющий исход дела и сводящийся к чисто интуитивному суждению. Такой элемент – оценка убедительности, достаточности доказательств, обосновывающих решение. Как бы настойчиво суд не исключал недоказательные, необъективные, небеспристрастные доводы, не опирающиеся на твердо установленные факты, его идеал, в конце концов, вынести синтетическое интуитивное суждение о доказательности, убедительности выяснившихся обстоятельств и фактов. В юридической науке это формулируется как процесс выработки «внутреннего убеждения» судьи. Попытки избавиться от интуитивного суждения (от критерия внутренней убежденности) сводятся к выработке «абсолютно доказательных критериев». Действительно, по природе своей, вынесение решения на основе внутреннего убеждения представляет собой частный случай того же самого интуитивного суждения о доказательности, о достаточности экспериментальных фактов, которое должен был высказать Ньютон исследуя всемирный закон гравитации. В аналогичной позиции пребывает каждый исследователь, работающий в сфере естественных наук, – физик, химик, биолог, инженер, врач, проверяющие любое научное предположение, исследующие факты на основе ограниченного числа экспериментов. Чисто логически достоверность «доказательства» не может быть установлена. Любая же проверка опытом, практикой содержит в своей основе интуитивное суждение. Но лишь тысячекратный опыт человечества помогает обнаруживать истинность либо ложность многих даже весьма обобщенных суждений. Важно еще раз обратить внимание на одно обстоятельство: такое интуитивное суждение, остающееся логически недоказуемым, необходимо в науке вовсе не только для решения высокопринципиальных проблем, вроде

установления новых законов природы. Отнюдь нет. Любой экспериментатор в любой лаборатории постоянно в нем нуждается и им пользуется. Опыт всегда ограничен, и суждение о его достаточности, о доказательности есть внелогический акт, в полной мере интуитивный, не сводимый логически к другим положениям, принятым за основные и безусловно верные.

Человеческая жизнь пронизана, наполнена, насыщена интуитивными принципиально недоказуемыми суждениями. Они различны по обобщающей силе, по очевидности их справедливости, по их убедительности для индивидуума, для коллектива и для всего человечества, по их значимости для нашей судьбы. Они простираются от утверждения, что физические свойства материального мира основываются на закономерностях, сформулированных квантовой механикой и теорией относительности, до выбора расстановки мебели в комнате. Подобно тому, как математика является удобной моделью для характеристики и изучения формального логического мышления, которым она насыщена, обратный предельный случай – искусство, насыщенное интуитивными, синтетическими суждениями. Два метода познания истины: дискурсивный и интуитивный – различаются по своей убедительности и доказательности. В то время, как логическое доказательство приводит к неоспоримому результату, с которым вынужден согласиться каждый, не зависимо от его субъективных желаний, «непосредственное усмотрение истины» отдельным лицом неизбежно несет на себе печать субъективности. Именно поэтому рассуждение в области гуманитарных наук, включающее на многих этапах интуитивные элементы, у разных философов не редко приводит к разным результатам. Вследствие этого возникает зыбкость выводов, как правило, несвойственная, например, в математике, где любой отдельный исследователь, не затрагивающий аксиоматических интуитивных основ науки, может не беспокоиться об объективной истинности результата своего исследования: она обеспечена. В гуманитарных науках объективная правильность результата может выявиться лишь после длительного сопоставления разных выводов различных исследователей между собой и с фактическими свойствами объекта исследования. Но даже и после этого могут сложиться разные точки зрения на один и тот же объект.

Видимо, истинность или ложность положений, исходных для логического положения, может быть установлена лишь способами, отличными от методов формальной логики, – в сравнение с опытом. Но здесь возникает новая проблема: опыт всегда ограничен. Как в таком случае обосновать всеобщность вывода, сформулированного на основе ограниченного опыта?

Два метода познания истины: дискурсивный и интуитивный – различаются по своей убедительности и доказательности. В то время, как логическое доказательство приводит к неоспоримому результату, с которым вынужден согласиться каждый, не зависимо от его субъективных желаний, «непосредственное

усмотрение истины» отдельным лицом неизбежно несет на себе печать субъективности. Истинность всякого знания утверждается человеческой практикой, например, подтверждением предсказаний, которые логически следуют из интуитивно познанного положения. Это относится как к конкретным научным истинам типа физического закона, так и к законам (аксиомам и к определениям) самой логики. Дело в том, что логические фигуры возникают в процессе предметной деятельности человека. Здесь важно подчеркнуть, что в сделанном нами выводе тоже присутствует интуитивное суждение о достаточности практического опыта для утверждения логических фигур в качестве аксиом. Процессы опытной проверки естественнонаучных интуитивных истин, например, научных аксиом, с одной стороны, этических, социальных и эстетических – с другой, очень несходны между собой, и это чрезвычайно усложняет вопрос. Дело в том, что, во-первых, интуитивное суждение в области точных наук допускает, как правило, очень скорую многократную проверку в достаточно точно воспроизводимых, одинаковых условиях. Во-вторых, даже однократное нарушение предсказания, логически выведенного из интуитивного суждения, безусловно, его опровергает. Подтверждение же предсказаний укрепляет убедительность суждения (хотя отнюдь не доказывает его безусловно). Следовательно, из проверки на опыте, на практике, возникает авторитет интуиции в научном познании [2, с. 154].

Выше уже шла речь о том, что в науке особую роль играет один специальный вид интуиции – суждение о достаточности опыта, проверки ее на практике. Все другие интуитивные суждения (постулирование новой теории на основе обобщения эмпирического материала и т.п.) в конце концов, подвергаются проверке опытом, обычно это происходит после формально-логического развития и вывода разнообразных предсказаний из соответствующей теории, проверку практикой проходят и эти предсказания. Этот процесс может растянуться на века. Но в конце пути неизбежно возникает то же суждение о достаточности, о доказательности опытом. В интересующем нас гносеологическом аспекте, по-видимому, науку можно определить как постижение истины, при котором весь интуитивный элемент, в конце концов, сводится (или в принципе может быть сведен) к суждению о достаточности, об убедительности произведенной проверки опытом, практикой, проверки, для которой возможны идентичные повторяемые условия. Любое обобщающее суждение, высказанное при установлении некоторого научного закона, в принципе может рассматриваться как интуиция-догадка, поскольку, в конце концов, оно заменится суждением о достаточности опыта для подтверждения или опровержения высказанного обобщения. Однако, если опытная проверка растягивается на очень длительный срок, то в течение этого времени доверие к такому закону может приобрести тот же характер, что и в случае интуиции-суждения. В отличие от современной науки, натурфилософия

древних да и средневековье опиралось на многочисленные независимые интуитивные суждения: первичная субстанция – воздух, земля, огонь и т.п.; принципиальное совершенство круговых орбит; принцип «подобное стремится к подобному» и т.д., которые лишь в малой мере апеллировали к опыту и отнюдь не сводились к единственному суждению – о достаточности опыта. Однако, эстетические, этические и другие подобные суждения не могут быть надежно проверены практикой. Поэтому такие суждения не могут быть сведены к единому виду интуиции – к суждению о достаточности опыта. Хотя, как справедливо отмечает Фейнберг Е. Л., – и опыт, и логический элемент здесь играет существенную роль, практика не может быть исчерпывающим критерием истинности суждения [3, с. 85].

На чем же покоится убедительность интуитивного синтетического суждения, что побуждает рассматривать его как постижение истины?

Действительно, прямое, целостное «усмотрение истины» связано с многосторонним, как чувственным, так и мыслительным, охватом различных свойств, связей и опосредствований явлений, с привлечением множества ассоциаций. Человек обладает удивительной способностью к такому «интуитивно» (т.е. в значительной мере подсознательно) вырабатываемому суждению. Как отмечалось, этот процесс протекает иногда очень быстро и нередко имеет характер озарения. Сознательное прослеживание всех элементов этого процесса представляется совершенно нереальным. Полное удовлетворение от такого постижения возникает только в том случае, если все учитываемые связи, ассоциации и опосредования (в том числе и логические) нигде не «зацепились» за противоречие, если все элементы мозаики сошлись. Именно поэтому внутренняя удовлетворенность может стать показателем правильности суждения [4, с. 187].

Интуитивная оценка при попытках ее формализации принципиально сохраняет внелогический, не сводимый дискурсивно к числам элемент. И здесь доверие к вводимым оценкам основано только на внутреннем убеждении, на удовлетворении, от которого требуется, чтобы оно было в достаточной мере «всеобщим». Но еще неизмеримо сложнее процесс выработки синтетического суждения, «прямого усмотрения истины» в проблемах этического характера. Здесь, использование критерия практики особенно затруднено. Очевидно, что критерий внутреннего удовлетворения все равно ненадежен. В XX столетии человечество пережило эпидемическое нравственное заболевание, когда массовое распространение среди персонала концлагерей и других насильников и истязателей получило извлечение чувства «удовольствия», «удовлетворения» от причинения зла людям. Челове-

чество противопоставило этой эпидемии не только силу, возмездие, т.е. зло, причиняемое источнику зла, но и получившую также массовое распространение альтруистическую нравственность ради спасения отдельных людей и человечества в целом. Она всегда основана на высшем чувстве удовлетворения от свершения правого дела. В этом смысле альтруистическая догма прошла проверку опытом. Она подтвердила свою истинность, необходимость для человечества. Можно сказать, что в этой грандиозной эпопее слились субъективный критерий «удовлетворения» и объективный критерий практики. Титанический масштаб этой проверки показывает, как затруднено применение критерия практики к этическим интуитивным истинам. Да и опыт нельзя считать вполне «чистым», т.к. без противопоставления силы силе (зла – злу) одна только альтруистическая жертвенность, конечно, была обречена на поражение. Роль «удовольствия» при оценке правильности интуитивного решения проблемы значительна и в науке. Эйнштейн неоднократно говорил, что его уверенность в справедливости установленных им основных уравнений общей теории относительности (сугубо интуитивный акт познания!) еще до проверки их предсказаний на опыте происходила из осознания их стройности, красоты, внутренней замкнутости, т.е. по существу, из кантовского эстетического удовольствия. Исходя из изложенного можно сделать такой вывод: для утверждения доверия к интуитивному суждению в любой области необходимо привлекать оба критерия: практику, что вновь предполагает использование интуитивного суждения, а также внутреннего «удовлетворения», или, по-другому – внутреннего убеждения для самых разнообразных интуитивных усмотрений. В разных сферах научного познания эти критерии имеют разную степень опосредованности.

Выводы. Анализ проблемы опосредованности интуитивных синтетических суждений позволяет сделать следующие выводы:

Для познания мира – и физического и духовного – совершенно необходимы два существенно различных метода: с одной стороны, дискурсивный, логический, с другой – интуитивный, т.е. непосредственное синтетическое суждение, не опирающееся на доказательство, причем этот второй метод, с точки зрения гносеологической, в основе своей один и тот же в науке и в искусстве, в вопросах физики и этики.

Опыт всегда ограничен, и суждение о его достаточности, о доказательности – есть внелогический акт, в полной мере интуитивный, не сводимый логически к другим положениям, принятым за основные и безусловно верные. Подтверждение предсказаний укрепляет убедительность суждения.

Список литературы: 1. Мандельштам Л.И. Лекции по основам квантовой механики: В 5 т. / Мандельштам Л. И. – М., 1950. – Т.5. – 468 с. 2. Таванец П.В. Суждение и его виды / Таванец П.В. – М.: АН СССР, 1953. – 176с. 3. Фейнберг Е. Л. Две культуры: интуиция и логика в искусстве и науке / Фейнберг Е. Л. – М.: Наука, 1992. – 251 с. 4. Суханов К.Н. Критический очерк гносеологии интуицио-

низма / Суханов К.Н. – Челябинск: Юж.-Уральское кн. Изд-во, 1973. – 228 с. 5. Никитин Е. П. Открытие и обоснование / Никитин Е. П. – М.: Мысль, 1988. – 221 с. 6. Миль Д. С. Система логики / Миль Д.С. – М.: Гос. изд., 1974. – 96 с. 7. Абачиев С. К. Формальная логика с элементами теории познания / С. К. Абачиев. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2012. – 635 с. 8. Дмитриевская И.В. Логика /

И. В. Дмитриевская. – М. : Флинта, 2013. – 384 с.

References (transliterated): 1. Mandelstam L. I. *Leksii po osnovam kvantovoy mehaniki* [Lectures on the basics of quantum mechanics]. Moscow, 1950, vol. 5. 468 p. 2. Tavanets P. V. *Suzhdenie i ego vidyi* [The judgment and its types]. Moscow, AN SSSR, 1953. 176 p. 3. Feynberg E. L. *Dve kulturyi: intuitsiya i logika v iskusstve i nauke* [Two Cultures: Intuition and Logic in art and science]. Moscow, Nauka, 1992. 251 p. 4. Suhanov K. N. *Kriticheskiy ocherk gnoseologii intuitsionizma* [Critical study of epistemology of intuitionism]. Chelyabinsk,

Yuzh.-Uralskoe kn. izd-vo, 1973. 228 p. 5. Nikitin E. P. *Otkrytie i obosnovanie* [The discovery and justification]. Moscow, Myisl, 1988. 221 p. 6. Mil D. S. *Sistema logiki* [Logic system]. Moscow, Gos. izd., 1974. 96 p. 7. Abachiev S. K. *Formalnaya logika s elementami teorii poznaniya* [Formal logic with elements of the theory of knowledge]. Rostov-on-Don: Feniks, 2012. 635 p. 8. Dmitrievskaya I. V. *Logika* [Logic]. Moscow, Flinta, 2013. 384 p.

Надійшла (received) 19.09.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Опосередкованість інтуїтивного синтетичного судження / А.Н.Бардін // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 80–85. – Бібліогр.: 8 назв. – ISSN 2227-6890.

Опосредованность интуитивного синтетического суждения / А.Н.Бардин // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 80–85. – Бібліогр.: 8 назв. – ISSN 2227-6890.

Mediation intuitive synthetic judgment / O. M. Bardin // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. – № 40 (1212). – P. 80–85. – Bibliogr.: 8. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Бардін Олександр Миколайович – кандидат філософських наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри філософії; тел.: (057) 707-60-20; e-mail: philosophy.ntukpi@gmail.com.

Бардин Александр Николаевич – кандидат философских наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры философии; тел.: (057) 707-60-20; e-mail: philosophy.ntukpi@gmail.com.

Bardin Alexander Mykolaiovych – Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.), National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Associate Professor at the Department of Philosophy; tel.: (057) 707-60-20; e-mail: philosophy.ntukpi@gmail.com.

УДК 165.17

М. В. СМОЛЯГА, Г. Г. СТАРИКОВА

ИМПЛИЦИТНЫЕ ФОРМЫ ПРЕДПОСЫЛОК НАУЧНОГО ЗНАНИЯ

Розглядається історія дослідження проблеми імпліцитного знання, особливу увагу при цьому приділяється постпозитивістським моделям розвитку наукового знання. Так, аналізується була висунута сучасними дослідниками вимога визнання рівноправним з спеціально-науковим знанням також світоглядного передумовного знання, яке має свої, відмінні від інших форми та засоби. Передумовне знання розглядається також як очевидне, імпліцитне знання, що не піддається вербалізації. Проаналізована роль нерелективних, неекспліцираних філософських передумов у науковому пізнанні.

Ключові слова: передумовне знання, імпліцитне знання, неявне знання, очевидність, філософські передумови науки.

Статья посвящена проблеме предпосылочных компонентов научного знания. Рассматривается история исследования проблемы, особое внимание при этом уделяется постпозитивистским моделям развития науки. В частности, анализируется выдвинутое современными исследователями требование признать равноправным со специально-научным также мировоззренческое предпосылочное знание, обладающее своими собственными формами и средствами. Предпосылочное знание рассматривается также как очевидное, имплицитное знание, которое не поддается вербализации. Проанализирована роль нерелективных, неэксплицируемых философских предпосылок в научном познании.

Ключевые слова: предпосылочное знание, имплицитное знание, неявное знание, очевидность, философские основания науки.

The article is devoted to the problem of basic unknown components in scientific knowledge. The implicit knowledge was not the theme of serious scientific and philosophy investigation till XX century. Curtesy decided such question in his theory of obvious as a description of scientific knowledge. Also the Kant's conception of a priory knowledge gave a new point of view to this problem. But only in postpositive philosophy the problem of implicit basic knowledge became actuality. K. Popper, I. Lacatos, M. Polani devoted especially attention to such problems. Modern investigators put forward the demand of between the special-scientific and basic knowledge which has it's own forms, capacity and possibilities. The basic unknown components are believed also as the obvious, implicit knowledge which cannot be verbalization. The role of not reflexing, not explicated philosophy basic knowledge in the scientific knowledge was analyzed.

Keywords: basic knowledge, implicit knowledge, unknown knowledge, obvious, philosophy basis of science.

Вступлення. Проблема імпліцитних, предпосылочных компонентов научного знания долгое время оставалась на периферии философских изысканий.

Лишь в середине XX века, в результате развития постпозитивизма и дискуссий вокруг этой концепции внимание исследователей обратилось непосредственно к

феномену неосознаваемых компонентов человеческого знания, в том числе и научного. Однако в силу своей неявности, бессознательного характера данный феномен по-прежнему сложен и трудноуловим для формализованного, абстрактно-научного, философского анализа. Тем не менее, его изучение необходимо для более глубокого и точного понимания специфики человеческого познания вообще и абстрактно-логического, понятийного познания, в частности. Поэтому исследование проблемы имплицитного знания остается **актуальным** для современной эпистемологии.

Анализ исследований и публикаций. Уже в диалектике Платона и в аристотелевском учении о началах науки и философии проблема предпосылок в определенной форме зафиксирована, но как самостоятельную и многоаспектную ее сформулировал И. Кант, стремившийся исследовать аналитическое и синтетическое априори, априорные основоположения и различного рода регулятивные принципы, составляющие главные компоненты предпосылочного знания. Он же и ввел это понятие в систему философского знания [1, с. 85]. Проблема выявления и осмысления предпосылок науки – одна из ведущих тем фихтевского «наукоучения», оно «должно, в частности, вскрыть основоположения всех возможных наук, которые не могут быть доказаны в них самих». У Гегеля эта проблема, например, представлена как учение об основании (при критическом рассмотрении закона достаточного основания, указании на конечность оснований познания позитивных наук и т.д.), «началах», «предположенном», «условиях», снятии и преодолении их [2, с. 297].

Параллельно идет развитие идеи «беспредпосылочности» научного знания как необходимого условия «чистого» теоретико-познавательного анализа. Так, Э. Гуссерль, стремясь преодолеть психологизм в логике, исходит в «Логических исследованиях» по существу из требования мировоззренческой беспредпосылочности. Как известно, концепция принципиальной «беспредпосылочности» знания как условия его научности достигла апогея и исчерпала себя в исследованиях и претензиях логического эмпиризма. Критическое преодоление неопозитивистской исследовательской программы, основанной на редукции теоретического знания к эмпирическим данным, возродило интерес к основаниям и предпосылкам научного знания, привело к выделению и исследованию их в качестве самостоятельного компонента в общей структуре науки. По сути, заново введено и сегодня все шире употребляется понятие «предпосылочное знание». К. Поппер, а вслед за ним А. Масгрейв, Дж. Уоткинс и другие рассматривают его как «непроблематичное» знание, как третью составляющую, наряду с данными и гипотезой. Разумеется, эта «непроблематичность» понимается в соответствии с принципом «все открыто для критики» как относительная [3, с. 115].

Сформулированные в литературе логико-исторический (временной) и эвристический подходы к предпосылочному знанию сталкиваются с существенными логическими трудностями. В первом случае не всегда возможным оказывается установить моменты,

когда то или иное знание становится известным науке и в этом смысле может считаться «предпосланным» данному знанию. Во втором – трудность состоит в том, что у различных ученых нет однозначных эвристических предпосылок при подтверждении данной теории, что затрудняет их логическую реконструкцию. Существуют и иные трактовки предпосылочного знания: как конкурирующей теории (И. Лакатос), теории, задающей онтологию (У. Куайн), «дополнительной скрытой информации» (Дж. Уоткинс) и др. Для методологов – последователей К. Поппера характерно функциональное понимание предпосылочного знания как общепринятого, бесспорного знания, третьей составляющей, характер отношения которой к данным и гипотезе требует специального исследования. Следует отметить, что содержание и структура самого предпосылочного знания либо четко не дифференцируются (оно принимается просто как некоторый целостный фактор, выполняющий свою функцию предпосылки, условия, наличного знания и т.п.), либо сводятся к содержанию и структуре специального знания. Вопрос о включенности в предпосылочное знание философско-мировоззренческих, регулятивно-методологических компонентов, – на наш взгляд, главный – по существу не ставится.

Это подтверждается и тем, что возродившаяся «метафизическая» проблематика, в частности обсуждение роли онтологических предпосылок в развитии теории, никак не увязывается с проблемой предпосылочного знания, исследуемого в логико-аналитических традициях (например, в связи с «парадоксом подтверждения»).

Это объясняется, по-видимому, все еще сильной традицией «чисто» логического анализа знания, а также достаточно большой неопределенностью в понимании природы и функций как самого «предпосылочного знания» (вообще, предпосылок науки), так и «метафизики» в ее отношении к науке. В литературе справедливо подчеркивается, во-первых, что само понятие «метафизика» имеет множество оттенков, четко не разграничивается с философией в целом и чаще всего отождествляется только с онтологией, учением о бытии. Во-вторых, если и признается конструктивная роль «метафизики» (т.е. только онтологических схем), то место ее в структуре научного знания, а соответственно и познавательное значение, определяется весьма неоднозначно. В частности, от «параллельного» с наукой существования в виде генетической предпосылки (поздний Поппер) или более сильно – в качестве предпосылки построения, выбора, проверки и опровержения научных гипотез (Дж. Агасси) до включения в парадигму или «жесткое ядро» научно-исследовательской программы (и, по сути дела, срастанием, неразличением со специально-научным знанием) у Т. Куна и И. Лакатоса. Таким образом, основной вопрос «не в том, чтобы описать отношение между метафизикой и наукой, а в том, чтобы объяснить это отношение» [4, с. 61], как его формулировал М. Вартофский, остается нерешенным.

Среди современных исследований в данной об-

ласти следует отметить работы В. В. Степина, Н. Мотрошиловой, Е. Князевой и других представителей синергетического направления [5, с. 647]. Однако самый большой вклад, на наш взгляд, внесли труды Л. А. Микешиной, посвященные проблеме имплицитных типов знания. Так, одна из последних работ по этой теме «Эпистемология ценностей» подробно анализирует такую важнейшую составляющую научного знания, как ценностные мировоззренческие предпосылки и различные типы предпосылочных знаний в науке [6, с. 117]. В частности, уделяется внимание имплицитным, неявным компонентам научного знания, их влиянию на методы проведения и результаты научных исследований. Однако остается нерешенной сложная проблема классификации подобного типа знаний, осложненная из-за их невербальности и преимущественной неосознанности.

Цель данной работы заключается в анализе ряда компонентов научного знания, которые можно отнести к имплицитным феноменам. Предполагается также продемонстрировать аналогии между понятиями «имплицитное знание» и «предпосылочное знание».

Материалы и результаты исследования. Вслед за современными исследователями мы считаем необходимым признать равноправным, наряду со специальным-научным, также и мировоззренческое предпосылочное знание, обладающее своими собственными формами и средствами. В этом знании в логико-методологической форме должны быть отражены и зафиксированы все виды ценностных отношений самого процесса познания: от социально-психологических до социально-экономических и культурно-исторических; от внутринаучных методологических до философско-мировоззренческих.

Проблема предпосылок познания – одна из традиционных в философии. Однако драматические события последних десятилетий в методологии, истории и философии науки сделали эту проблему одной из наиболее актуальных. Драматизирующими факторами стали по существу обретшие новое дыхание системный, деятельностный и исторический принципы, взятые в единстве и взаимодействии, а также принцип социальной детерминации научного познания. Условием их действительной реализации при анализе научного познания стало, прежде всего, осознание и преодоление ряда парадоксов.

Так, до последних десятилетий наука по преимуществу рассматривалась только как система знания, хотя неявно она понималась и как определенная деятельность; не отрицалось развитие, изменение науки, но не стоял сколько-нибудь серьезно вопрос о движущих силах и природе этого развития. Структура науки представлялась лишь как статическая структура ставшего знания, т.е. опять неявно элиминировались деятельностный и исторический аспекты, существование которых явно не отрицалось. Наконец, декларация принципа социальной детерминации научного познания не подкреплялась реальным учетом этого фактора в эпистемологических исследованиях.

Сегодня ситуация существенно иная. Исследования науки как единства знания и деятельности по выработке этого знания вывели на передний край проблему регулятивов познавательной деятельности, т.е. ее ценностно-нормативных предпосылок. Разработка теории и истории развития науки поставила вопрос о движущих силах и тем самым о предпосылках, а также о механизме изменения и смены и самих предпосылок познания.

Стремление выявить структуру развивающегося научного знания и рассматривать его системно привело к осознанию необходимости подключения новых «единиц» методологического анализа, т.е. к рассмотрению развития и смены теорий в контексте и в системе различных предпосылок и других параметров. Изменение отношения к статусу и роли концептуальных предпосылок в научном познании проявилось также в возросшем внимании исследователей к их конкретным формам и видам – философским и общенаучным методологическим принципам построения научной картины мира, стилю научного мышления, идеалам и нормам познавательной деятельности, здравому смыслу и т.д.

Особо стал исследоваться вопрос о предпосылочных функциях ценностного сознания в научно-познавательной деятельности и знании. Однако во всех исследованиях, даже затрагивающих весьма глубокие проблемы, например, методы философского критико-рефлексивного анализа предпосылок, само понятие «предпосылочное знание» используется как интуитивно ясное. Таким образом, возникла необходимость специального исследования природы, структуры, логико-методологического статуса и формы существования предпосылок научного познания в контексте современного учения о познании. Потребовалось эксплицировать и ввести в понятийный аппарат современной методологии понятие «предпосылочное знание», многозначное и весьма неопределенное.

Сложность выявления и исследования феномена предпосылочности, а также плюрализм в трактовке его конкретных форм объясняются рядом факторов. Во-первых, этот элемент структуры научного знания не улавливается, если анализ знания осуществляется на уровне отдельных предложений или даже функциональных групп (таких, как метод, факт, гипотеза, теория и др.). Рассмотрение знания на уровне предложения, т.е. собственно логический подход, позволяя исследовать структуру теории, непротиворечивость ее исходных положений и т.п., оказывается недостаточным для того, чтобы обнаружить внелогические (недедуктивные) способы получения знаний, функционально-содержательные различия предложений (конститутивных, регулятивных, мировоззренческих). Заданные в такой форме «ячейки» сети-анализа заведомо пропускают все то, что не относится к основным единицам знания.

Во-вторых, предпосылочное знание как непроблематичное или очевидное или как не имеющее отношения к специально-научному знанию чаще всего явно не формулируется и существует в имплицитной форме.

Каковы же способы введения и формы существования неявных предпосылок в научном знании? Можно полагать, что существуют специальные «формы бытия» и вхождения имплицитных элементов в объективированное знание. Однако анализ с этой точки зрения собственно логических, а также гносеологических методов и приемов, общенаучных и специальных научных методов приводит к несколько иному выводу: любой способ рассуждения, познания, оперирования со знанием (от интуитивно-содержательного до формализованного, логически строгого) – это еще и способ введения (или бытия) неявного знания. Поэтому проблема должна быть переформулирована следующим образом: как именно формы неявного знания и способы его введения зависят от этапов, методов и форм научно-познавательной деятельности?

Большими возможностями введения неявных предпосылок в научное знание обладают индуктивные методы (индукция, аналогия, экстраполяция). В этих методах следование носит вероятностный характер, предположение о его правомерности, правдоподобии основано на неполной информации и, главное, зависит от различного рода неявных предпосылок, в том числе мировоззренческого характера. Эти моменты существенно усиливаются во «внелогических» познавательных процедурах сравнения, выбора, предпочтения гипотез, методов, оценки и решения проблем, способов доказательства, обоснования и т.п. В каждой из них представлены интуитивные, неэксплицированные, невербализованные и не всегда осознаваемые элементы – как интеллектуальный и ценностный фон субъекта научной деятельности.

Наряду с указанными способами можно выявить наиболее распространенную процедуру, способ введения неявных элементов (в том числе и предпосылок) в научное знание – это перевод явного, актуально выраженного знания в неявное, в подтекст, т.е. использование приема умолчания о знании само собою разумеющемся, очевидном.

Очевидность – это характеристика не познавательного образа, знания, а принятия его достоверности или истинности субъектом. Истинность знания очевидна для субъекта в том случае, если ее обоснование, доказательство не требуют экспериментальных операций и специальных логических рассуждений, оно «ухватывается» субъектом непосредственно чувствами или умозрением или, наконец, потому, что это знание многократно подтверждено и проверено прежде.

Известно, что Декарт рассматривал очевидность как важнейший признак знания, поскольку считал истинным только то, что воспринимается ясно, отчетливо, самоочевидно (первое правило его метода). Состояние умственной самоочевидности было для него исходным и конечным моментом движения познания. Однако Декарт по существу не задавался вопросом «очевидно для кого?», полностью отвлекаясь от исторического и коммуникативного характера получения и передачи знания. Но еще у Аристотеля очевидность знания исследовалась в ее методологическом (и в известной мере методическом) значении, при этом

«очевидно для кого?» рассматривалось им специально. Исследователи обратили на это внимание в связи с проблемами становления аксиоматического метода и возникшей дискуссией о роли Аристотеля в истории аксиоматики. Во «Второй аналитике» он в общей форме на этот счет писал, что в зависимости от того, какой статус имеет высказывание, оно должно присутствовать в знании либо обязательно в явной форме как постулат, поскольку он может стать предметом спора и причиной непонимания; либо в неявной, как аксиомы – самоочевидные, необходимые истины; или как предположения, истинность которых не доказана, но не вызывает споров у исследователей (учителя и его учеников), принадлежащих к одной школе.

Следуя этим идеям Аристотеля, можно выделить следующие общие всем современным наукам группы высказываний, которые, как правило, не формулируются явно в научных текстах «нормальной» науки:

- логические и лингвистические правила и нормы;
- общепринятые, устоявшиеся конвенции, в том числе относительно языка науки;
- общеизвестные фундаментальные законы и принципы;
- более сложные содержательно-нормативные группы высказываний: философско-мировоззренческие, которые не выражены эксплицитно либо как очевидные, либо поскольку вообще не осознаются исследователем; парадигмальные нормы и представления; научные картины мира, стиль мышления, конструкты здравого смысла и т.п.

Во всех этих случаях очевидность – это не чувственная достоверность, но, скорее, интеллектуальная убедительность на основе определенного «способа видения» или усвоенных мировоззренческих и методологических регулятивов, либо языковых и логических норм и правил. Такого рода очевидность имеет ясно выраженное социокультурное и коммуникативное происхождение: очевидно не всякому, но лишь принадлежащему к определенному социуму, усвоившему определенный стиль мышления, систему мировоззрения, парадигму. В этом случае очевидное может уйти в подтекст, стать имплицитной составляющей только в силу того, что по принципиальным механизмам своего осуществления познавательная деятельность всегда носит социально-опосредованный характер и осуществляется в коммуникации.

Только при условии, что функционируют четко налаженные формальные и неформальные коммуникации и знание очевидно как для автора, так и для некоторого научного сообщества, оно может принимать имплицитные формы, не утрачивая своих функций предпосылок и оснований, реализуя их неявным образом. Социальная (коммуникативная) опосредованность научной деятельности, явная или неявная диалогичность научных текстов, их ценностная «нагруженность» и контекстуальная многоплановость закономерно ставят вопрос о динамике перевода господствующих в культуре и собственно в знании стереотипов, общепринятых истин на положение неявного, невербализуе-

мого в данном тексте знания. Задача их актуализации и экспликации вновь встанет в повестку дня при пересмотре оснований, вызванном сменой парадигм, стиля мышления и научной революцией в целом.

Следующий этап – философско-методологические и мировоззренческие предпосылки своей области принимаются вообще без доказательств, как бесспорные, т.е. оформляется нерелефлируемый слой знания, обосновывающий специально-научное содержание, причем преимущественно в имплицитной форме. В то же время все функции обоснования и экспликации предпосылок передаются учебникам; типичными становятся тексты статей для коллег-профессионалов, предпосылочное знание в которых не формулируется, явно не присутствует и может быть выявлено лишь в ходе специальной реконструкции всего контекста.

Таким образом, выясняется весьма существенный момент: гносеологический статус философских оснований и предпосылок, в частности, их непроблематичность, нерелефлируемость или, наоборот, эксплицируемая форма присутствия в знании находятся в прямой зависимости от коммуникаций и соответственно профессионального консенсуса, проявляющего свои методологические функции. Процесс перевода очевидного знания в подтекст и повторная его экспликация носят регулярный и всеобщий характер. При этом осуществляется оптимизация знания и уплотнение информации в конкретном научном тексте, в ходе научных коммуникаций.

В результате того, что очевидное может содержать, в свою очередь, дополнительные неявные послышки, возникают неопределенности, противоречия в системе знания и даже парадоксы. Классическим примером тому является ситуация, сложившаяся вокруг пятого постулата геометрии Евклида. Собственно Евклидова формулировка этого постулата была сложна, громоздка и далеко не очевидна. Были обнаружены и содержащиеся в нем излишние элементы, поэтому в конце XVIII в. ее заменили ныне широко известной: через точку, лежащую вне прямой, проходит только одна прямая, параллельная этой прямой. Однако и в такой форме аксиома о параллельных не могла быть логически выведена из остальных аксиом геометрии. Все выдвигающиеся доказательства «грешили» одним: в каком-то пункте каждого такого рассуждения опускалось обращение к послышкам, которые основываются на интуиции и не могут быть выведены из других аксиом Евклида. Причем эти скрытые интуитивные послышки оказывались замаскированной формой самой аксиомы о параллельных, на что в свое время указал Р. Карнап [7, с. 185].

Осознать и понять эту ситуацию с аксиомой о параллельных и выявить скрытые ошибки при ее доказательстве (как теоремы) стало возможным только с развитием логики, адекватной геометрии. Как показывает Карнап, прежде в различных «местах вывода иногда незаметно допускалось обращение к интуиции, иногда это делалось совершенно явно, иногда скрытым путем. Метод для различия чисто логического вывода и вывода, вносящего нелогические компонен-

ты, основанные на интуиции, стал известен только после систематической разработки логики...», существенным для которой было, «во-первых, то, что правила умозаключений в ней могли быть установлены с полной точностью. Во-вторых, на протяжении всего вывода никакое утверждение не принималось, если оно не было получено из посылок или же из ранее полученных результатов путем применения к ним правил логических умозаключений» [7, с. 187].

Как известно, сами ученые-геометры Н. И. Лобачевский, И. Бояи пришли к мысли заменить этот постулат другим, прямо противоположным. Однако ожидаемое противоречие не обнаружилось, вновь построенная геометрия была логически обоснована и противоречила только привычным интуитивным пространственным представлениям.

История аксиомы о параллельных показывает, что за очевидным, интуитивно ясным, а потому явно не формулируемым знанием может скрываться существенная дополнительная, неосознаваемая исследователем информация. Ее выявление с помощью современных логических приемов не только позволило создать более строгую систему доказательств в науке, но и совершить открытие принципиально новых «миров», как это произошло в неевклидовых геометриях.

Можно предположить, что неявная предпосылка, ставшая таковой в силу своей очевидности (например, неформулируемое значение терминов), может оказаться неосознанной при смене теорий, исследовательских программ или парадигм, что становится скрытой причиной рассогласования знания, появления парадоксов, противоречий в новой системе рассуждений (например, неосознанность того факта, что произошло смещение концептуальной сетки).

Кроме того, пока некая предпосылка в силу своей очевидности присутствует в тексте имплицитно, трудно ставить вопрос о ее истинности, обнаружить несостоятельность, задаться целью проверить в эксперименте, и т.д., тем более что она принимается как непроблематичное, заведомо истинное знание.

Как видно, оба последних момента порождают, в свою очередь, еще один круг вопросов, а именно: как влияет невербализованное знание, неявно присутствующее в тексте, на истинностные характеристики объективированного знания. Известно, что в процедурах подтверждения (опровержения) участвуют лишь явно сформулированные понятия, идеи, принципы, законы, данные и гипотезы. Неявные же концептуальные предпосылки, наряду с ценностными ориентирами, осознанно или неосознанно принимаются как истинные. В случае перевода в подтекст знания как очевидного могут возникнуть напряженные ситуации, порождаемые гносеологической природой самой очевидности, как бы она ни трактовалась. Чувственно очевидное (достоверное), как известно, не всегда означает истинное. В основе этого утверждения лежит, по существу, обширный опыт развития естествознания, в частности, коперниканская революция. Очевидность как признак, характеризующий истинность знания, антропоморфна. Всегда существует вопрос

«очевидно для кого?». В связи с этим могут возникать существенные расхождения в интерпретации и прочтении энтимем, очевидных неэксплицированных предпосылок у представителей различных парадигм, исследовательских программ, школ или направлений, что требует учитывать интересубъективный, коммуникативный характер очевидности.

Как выясняется, одним из показателей степени зрелости той или иной науки, развитости ее самосознания служит отношение ученых к предпосылкам и основаниям применяемых методов и процедур. С этой точки зрения достаточно четко разграничиваются классическая и современная наука, поскольку эти этапы развития научных знаний опосредованно фиксируют не только содержательное различие идеалов и норм построения и обоснования теории и методов, но и различную степень осознания их присутствия в науке. Это может быть подтверждено процессами, происходившими в физике в конце прошлого – начале нашего века, в частности, процессом осознания и экспликации неявных предпосылок измерительных процедур и связанных с ними онтологических допущений. Раскрывая сущность этого процесса в связи с созданием А. Эйнштейном теории относительности, В. С. Степин отмечает следующее. Измерительные процедуры в физическом эксперименте всегда основаны прежде всего на таких допущениях, которые исходят из конкретных физических законов и, как правило, четко эксплицируются исследователем [8, с. 49]. Кроме того, в состав допущений – предпосылок измерительных процедур – входят также постулаты, выражающие то общее, что существует у различных конкретных видов экспериментально-измерительных процедур. Эти постулаты чаще всего принимаются как интуитивно ясные и не формулируются в явном виде (примером может служить постулат объективной воспроизводимости эксперимента). Но за внешней очевидностью таких утверждений скрыты весьма сильные допущения относительно природы физического мира, в частности онтологический принцип однородности времени, что, в свою очередь, предполагает отвлечение физики от идеи эволюции мира.

Таким образом, приняв те или иные принципы измерения, физик неявно принимает и ряд онтологических допущений. Соответственно пересмотру принципов измерения приводит к пересмотру онтологических схем, принимаемых в этот момент физикой. В классической физике такой анализ, как правило, не проводился в явном виде. Корреляция онтологических постулатов с неявно присутствующей схемой измерения происходила постепенно как выдвижение гипотез и их проверка опытом. Современная же физика характеризуется принципиально иной ситуацией: перестройка картины мира начинается с экспликации и анализа принципов экспериментально-измерительной деятельности. Эйнштейн был одним из первых, кто осознал эту зависимость и учел ее явным.

Вывод. Представляется, что решение этой проблемы должно быть вписано в более широкий познавательный значимый контекст. Вопрос об отношении «метафизики» и науки должен быть поставлен не только как вопрос о роли философского учения о бы-

тии для науки, но и как проблема влияния всего философского знания, его мировоззренческой функции на науку в целом. Философские предпосылки содержатся в предпосылочном знании как базисный элемент и соотносятся с общенаучными методологическими принципами и со специально-научным знанием, что предполагает выяснение их взаимодействия и дифференциации функций. В то же время, специально-научное знание, если оно рассматривается как предпосылочное (по К. Попперу), не должно исследоваться только логическими средствами как форма знания, но стать также объектом критико-рефлексивного (гносеологического и методологического) изучения как исторически складывающаяся система в ее социокультурных функциях. Итак, необходимо объяснить не отношение «метафизика (учение о бытии) – наука», а взаимодействие науки и философско-мировоззренческого, методологического знания, конструктивную роль этого взаимодействия.

Именно так и рассматривается эта проблема в отечественной философской литературе, где в последние десятилетия широко исследуются конкретные социокультурные, мировоззренческие и методологические предпосылки науки. Это философские принципы, идеалы и нормы, общенаучные методологические регулятивы, а также понятия научной картины мира, стиля мышления и «здорового смысла». Выявляются их теоретические, концептуальные и доконцептуальные формы, исследуется роль тех и других на разных этапах познания и обоснования, в различных познавательных процедурах, а также способы введения и формы присутствия в научном знании. Представляется, что именно такого рода предпосылки и соответственно формы знания и познавательной деятельности следует включить в содержание термина «предпосылочное знание» в узком смысле.

Список литературы: 1. Кант И. Основоположения метафизики нравов / И. Кант. Собр. соч. в 8 т. Т. 4. – М.: Прогресс, 1994. – 354 с. 2. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Гегель Энциклопедия философских наук. Т. 1. – М.: Просвещение, 1975. – С. 280–335. 3. Поннер К. Предположения и опровержения. Рост научного знания / К. Поннер. – М.: Прогресс, 2005. – 412 с. 4. Вартофский М. Эвристическая роль метафизики в науке / М. Вартофский // Структура и развитие науки. Из Бостонских исследований по философии науки. – М.: Просвещение, 1978. – С. 43–54. 5. Аршинов В. И. Личностное знание М. Полани как позиция синергетики / В. И. Аршинов // Субъект, познание, деятельность. – М.: Прогресс, 2002. – С. 635–670. 6. Микешина Л. А. Эпистемология ценностей / Л. А. Микешина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 439 с. 7. Карнап Р. Философские основания физики / Р. Карнап. – М.: Просвещение, 1971. – 287 с. 8. Степин В. С. Идеалы и нормы в динамике научного поиска / В. С. Степин // Идеалы и нормы научного исследования. – М.: Просвещение, 1989. – С. 41–57.

References (transliterated): 1. Kant I. *Osnovopolozheniya metafizikinravov* [Basic principle of the metaphysics of morals]. Moscow, Progress, 1994, vol. 4, 354 p. 2. Hegel G.W.F. *Nauka logiki* [Science of logic]. *Encyclopedia filosofskih nauk* [Encyclopedia of Philosophical Sciences]. Moscow, Prosvescheniye, 1975, vol 1, pp. 280–335. 3. Popper K. *Predpologheniya i oprovergheniya. Rost nauchnogo znaniya* [Assumptions and denials. The growth of scientific knowledge]. Moscow, Progress, 2005. 412 p. 4. Vartofskiy M. *Evristscheskaya rol metafisiki v nauke* [The heuristic role of metaphysics in science]. *Struktura i rasvitiye nauki. Is Bostonskih issledovaniy po filisofiyi nauki* [The structure and the development of science. Boston research on the philosophy of science]. Moscow, Prosvescheniye, 1978, pp. 43–54. 5. Arshinov V. I. *Lichnostnoe snaniye M. Polani kak pozitsiya sinergetiki* [The personal knowledge of M. Polanyi's position as the synergy]. *Sub'ekt,*

posnaniye, deyatelnost [The subject, cognition, activities]. Moscow, Progress, 2002, pp. 635–670. 6. Mikeshtina L. A. *Epistemologiya zemlostey* [Epistemology values]. Moscow, ROSSPEN, 2007. 439 p. 7. Kamaev R. *Filosofskie osnovaniya fiziki* [Philosophical Foundations of Physics]. Moscow, Prosvescheniye, 1971. 287 p. 8. Stepin V. S. *Ideali i normi v dinamike nauchnogo*

poiska [The ideals and norms of scientific research dynamics]. *Ideali i normi nauchnogo issledovaniya* [The ideals and norms of scientific research]. Moscow, Prosvescheniye, 1989, pp. 41–57.

Надійшла (received) 01.11.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Імпліцитні форми передумов наукового знання / М. В. Смоляга, Г. Г. Старікова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 85–91. – Бібліогр.: 8 назв. – ISSN 2227-6890.

Имплитные формы предпосылок научного знания / М. В. Смоляга, Г. Г. Старикова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 85–91. – Бібліогр.: 8 назв. – ISSN 2227-6890.

The implicit forms of basic unknown components in scientific knowledge / M. V. Smolyaga, G. G. Starikova // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2016. – № 40 (1212). – P. 85–91. – Bibliogr.: 8. – ISSN 2227-6890.

Сведения об авторах / Відомості про авторів / About the Authors

Смоляга Марина Віталіївна – кандидат філософських наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри філософії, тел. (096)7379750, e-mail: ms.starikovag@mail.ru.

Смоляга Марина Віталіївна – кандидат философских наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры философии, тел. (096)7379750, e-mail: ms.starikovag@mail.ru.

Smolyaga Marina Vitaliyevna – Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.), National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”, Associate Professor at the Department of Philosophy, tel. (096)7379750, e-mail: ms.starikovag@mail.ru.

Старікова Галина Геніївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет радіоелектроніки, доцент кафедри філософії, тел. (066)4473685, e-mail: ms.starikovag@mail.ru.

Старікова Галина Геніївна – кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Национальный университет радиоэлектроники, доцент кафедры философии, тел. (066)4473685, e-mail: ms.starikovag@mail.ru.

Starikova Galina Geniyevna – Candidate of Philosophical Sciences (Ph. D.), Docent, National University of Radioelectronics, Associate Professor at the Department of Philosophy, tel. (066)4473685, e-mail: ms.starikovag@mail.ru

УДК 1 : 37

О. О. ДОЛЬСЬКА

СОЦІОКУЛЬТУРНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ

Питання викладання філософії, особливо в технічних університетах, зіштовхується з проблемою змін в навчальних планах, що тягне за собою проблему її змістовної компоненти. XXI століття вперше дає можливість посилити навчальний план з філософії такими напрямками, як філософія техносфери, філософія техніки, філософія сучасного суспільства та ін. Ці напрямки ставлять наголос на більш прикладному характері філософії, тому потребують особливого характеру викладання – міждисциплінарного. Це є відповіддю на сучасні соціокультурні виклики суспільства. Воно потребує фахівців, які поєднують в собі фах інженера, філософа, аналітика і які спроможні на комплексну гуманітарну експертизу.

Ключові слова: викладання філософії в технічному університеті, прикладний характер філософії, міждисциплінарність, науково-філософський світогляд.

Вопросы преподавания философии, особенно в технических университетах, сталкиваются с проблемой изменений в учебных планах, что влечет за собой проблему ее содержательной компоненты. XXI века впервые дает возможность усилить учебный план по философии таким направлениям, как философия техносферы, философия техники, философия современного общества и др. Эти направления ставят упор на более прикладном характере философии, поэтому требуют особого характера преподавания – междисциплинарного. Это является ответом на современные социокультурные вызовы общества. Оно нуждается в специалистах, которые сочетают в себе профессию инженера, философа, аналитика и которые способны на комплексную гуманитарную экспертизу.

Ключевые слова: преподавание философии в техническом университете, прикладной характер философии, междисциплинарность, научно-философское мировоззрение.

The issue of teaching philosophy, especially in technical universities, faced with the problem of changes in the curriculum, which entails a problem of content components. XXI century for the first time makes it possible to reinforce the philosophy curriculum areas such as Technosphere philosophy, philosophy of technology, philosophy of modern society and others. These trends put more emphasis on the applied nature of philosophy, so they require special nature of teaching – interdisciplinary. This is a response to modern socio-cultural challenges of society. It requires professionals who combine the profession of engineer, philosopher, analyst and capable on complex humanitarian expertise.

Keywords: teaching philosophy at the Technical University, applied nature of philosophy, interdisciplinary, scientific and philosophical outlook.

Вступ. Сучасний стан системи освіти вимагає підвищеної уваги до оновлення змісту багатьох дисциплін,

що пов'язано з багатьма факторами. Питання про змістовну компоненту завжди знаходиться в центрі

© О. О. Дольська, 2016

уваги вчених. Істотний внесок у розробку теорії змісту освіти внесли такі педагоги-вчені як М. М. Бурбак, Н. Н. Данилов, І. І. Журавльов, І. Д. Зверев, Л. Я. Зоріна, В. В. Краєвський, І. Я. Лернер, В. С. Ледньов, М. Н. Скаткін, та ін. Про актуальність проблеми змістовної компоненти предметних дисциплін свідчать дослідження молодих вітчизняних вчених: Є. М. Доник, А. П. Лещинського, Н. Н. Мискова, Н. Л. Сосницької та ін. У своїх міркуваннях ми керуємося методологією Н. Лумана про систему, поведінка якої визначається її змістом. Поняття «сенс» ми вводимо у зв'язку з проблемою множинності смислів викладання одного предмета. Сенс з'являється і відворюється як «власна поведінка» певної системи.

Постановка проблеми. Множинність смислів викладання предмета має місце як у гуманітарних, так і в природничих дисциплінах. Викладання кожного предмета може мати безліч цілей, завдань, що свідчать про існуючу реальність педагогічної діяльності. Як правило, цикли гуманістичного напрямку мають кілька можливих смислів викладання, причому в кожному присутня певна логічна лінія його реалізації, але й природничі дисципліни теж характеризуються різними можливостями смислів. Звідси можливість співіснування тих чи інших шкіл, напрямків, можливих методик. Вибір викладачем одного з них визначається його ціннісним настроєм, культурою, вмінням інтерпретувати культурні смисли щодо сучасних ціннісних рядів, що пов'язано з тим, на які традиції обґрунтування знання спирається педагог.

Вибравши певну логіку викладу, викладач переслідує певний сенс викладу свого предмету. Наприклад, вивчення фізики може орієнтувати на формування інженерного мислення, а саме на здатність конструювання деяких механізмів, приладів на основі фізичних знань. Другим завданням може бути розвиток модельного мислення, де формується здатність до створення моделей символічного характеру. Якщо мова йде про історію, то одним з завдань може бути з'ясування ролі і місця історії свого народу, країни в ряду європейського чи світового історичного процесу, значущості окремих подій, соціальних змін (реформ, революцій) для розвитку народу, країни. Інше осмислене завдання – становлення особливостей характеру, ментальності народу в певних історичних контекстах; формування національної ідеї та її значення для демократичного розвитку нації тощо.

У 70–80-х рр. суспільна думка в США звертається до проблем екологічних наслідків науково-технічного прогресу. У результаті з'являються не тільки нові розробки курсу фізики в цьому напрямку, але й активно впроваджуються курси, спрямовані на підвищення технологічної грамотності учнів. Практичні проблеми підносяться в узагальненому вигляді як проблеми транспорту, енергетики, збереження і передачі інформації. Ці курси націлені на формування особливого роду комунікативних відносин, а саме: на комунікацію між штучним світом і природним світом, на проблеми комунікативного характеру всередині самого штучного світу і, нарешті, на формування ко-

мунікативного відносини людини до цих світів. Наступні зміни в курсі фізики припали на 90-і роки і торкнулися усю вищу школу. Американська асоціація інженерів прийняла рішення про те, що загальний курс фізики не є обов'язковим для професійної підготовки інженерів. Але стали потрібні конкретні знання й уміння в цьому курсі. Саме тому перед кафедрами фізики університетів постало завдання зміни змісту цієї дисципліни [1, с. 22].

Такі змістовні зміни можливі і в математиці. М. Клайн, наприклад, описує декілька можливих підходів до викладу її основ. Серед них – «теоретико-множинний, логіцистський, аксіоматичний, інтуїціоністський» [2, с. 116]. Вибір однієї з логік викладу визначається історико-культурними факторами та особистісною орієнтацією вченого. При навчанні математиці, може бути обрана така педагогічна мета, як навчання учнів універсальним методом вирішення завдань. Математик-методист Дж. Пойа підкреслював значимість методик як шлях до досягнення математики і пропонував учням не просто зосередитися на рішеннях завдань, а «замислитися над методами і засобами, які він при цьому застосовує» [3, с. 14]. Змістовною компонентою такого смислового поля математики є не просто опис процесу рішення, а процес розбору методик рішень завдань. Мета такого підходу – проводити аналіз «послідовності найважливіших кроків, в результаті яких, зрештою було б знайдено рішення, і розкривати мотиви і позиції, що підказують ці кроки. Крім того, докладний опис вирішення окремого приватного завдання має своєю метою знайти загальну рекомендацію або метод, яким читач міг би керуватися в аналогічних ситуаціях» [3, с. 15].

Основна частина. Якщо у ХХ ст. проблеми дидактики розцінювалися як пошук механізмів розкриття зв'язків між поняттями і розділами окремих дисциплін, то тепер зв'язки укрупнюються і оформлюються як усередині дисциплін, так і між блоками різних дисциплін, відбувається об'єднання, інтеграція понять, теорій. Отже, дидактика стикається з проблемою побудови мережі зв'язків, які визначають розвиток сукупності інформації та її організації, формується нахил у бік міждисциплінарності. У той же час зростає значення дисципліни у вирішенні проблем соціокультурного характеру.

Філософію не оминають подібні процеси. На наш погляд, філософія в сучасному суспільстві набуває нових ознак і завдань. Інституціональний аспект збереження філософії як академічної дисципліни підпорядковується вищій меті: посиленню філософського дискурсу. Це завдання має особливе значення для сучасної освіти, яка проходить свого роду випробування на якість і на сучасність водночас. Якщо філософські факультети мають більш менш перспективи розвитку, то інституційна філософія в технічних вищих не просто скорочується в навчальних програмах (я маю на увазі години і, як наслідок, викладацький склад), але й в своїх дидактичних планах, що веде до спрощення та скорочення не просто філософії, а її основних положень. Це означає, що наукова культура,

філософська культура та культура техніки мислення майбутнього інженера, керівника, науковця руйнуються в своїх основах. Сьогодні мова йде про нове мислення – пост метафізичне. На наш погляд, такий зворот прямо вказує на нові можливості філософії. Це прямо або побічно може торкнутися й нових стратегічних ліній її подальшого розгортання в царині освіти.

Із середини XIX ст. авторитет дослідних наук «примусив» філософію до асиміляції. Позитивісти, починаючи з Е. Маха, бажали сконструювати природничо-науковий світогляд. Їх підтримували представники вульгарного матеріалізму. Представники історизму, філософії життя намагалися розчинити філософію в історії філософії та типології світобачень. Представники віденського кола на чолі з Л. Вітгенштейном поставили філософію на вузьку колію методології та наукової теорії. Так, такі звороти, намагання сприяли трансформуванню філософського мислення. Ю. Габерам вказує, що «воно відмовилось від свого специфічного пізнання цілого, водночас залишаючись не спроможним серйозно претендувати на роль обраної науки» [1, с. 90]. Філософія за свій час існування розкривала абсолютне, спираючись на свої можливості працювати з ідеалізованими об'єктами. А чи можливе розкривати абсолютне в особливому? Ми фіксуємо час від часу питання на кшталт: «Навіщо нам філософія?». Воно визиває здивування, тому що паралельно з ним людство звертається до філософських питань в окремих галузях освіти, особистого життя, суспільства, державного господарства, питань людини, техніки, високих технологій тощо.

Подібні питання, до речі, постійно виникають на перехресті двох століть. Прикладів можна привести багато, але для нас важливо не просто підкреслити актуалізацію дієвості філософії в сучасних технічних вищих, а простежити трансформації в роздумах про її дієвість у бік її прикладного характеру. Наприклад, Д. Юм писав про дві філософії – легку та строгу, підкреслюючи привабливість, на перший погляд, легкої: «...Більшість людей завжди воліють легку та ясну філософію точній, але й туманній... Вона в більшій мірі стикається з повсякденним життям, виховує серце та почуття, а щодо принципів, які впливають на дії людей, виправляє поведінку останніх і наближає їх до того ідеалу, який описується нею» [3, с. 9]. Але Д. Юм підкреслює необхідну присутність точної філософії: «...без точної та абстрактної філософії неможлива і легка, життєва» [3, с. 12]. Його роздуми про необхідність та вигоди філософії приводять до наступного висновку: «...найбільш приємний та нешкідливий шлях співпадає із стежею науки і пізнання, і всякого, хто може або усунути з неї будь-які перепони, або відкрити нові горизонти, необхідно вважати таким, що є благодійником людства» [3, с. 13]. Ф. Шеллінг, з одного боку, аналізуючи сучасну для нього ситуацію, немовби розвивав думки Д. Юма, а з іншого – майже передбачував те, що сталося вже в XX столітті: «...люди прагнуть до філософського рішення і тим самим до філософії» [4, с. 385]. Цікавим є те, що він передбачав наявність стільки філософій, скільки вза-

галі існує предметів. До речі, Ф. Шеллінг натурфілософію того часу визначав як прикладну [5]. Представники американської філософії теж підкреслюють цю особливість філософії сучасності, новий імпульс якої вбачають в розвитку прикладної філософії, яка має справу з практичними проблемами не тільки в етиці, але й в теорії пізнання, в соціальній науці, в природознавстві, в техніці.

Найбільше враження для мене мав виступ на Світовому конгресі з філософії в 2013 р. Е. Агіцці. Назва конгресу «Філософія як пізнання та образ життя» перегукується з ідеями формування прикладної філософії. Отже, слова Е. Агіцці: «Ми не повинні забувати, що методи мислення не повинні відволікати нашу увагу від змісту мислення, від його предмету, від проблем, які викликають зацікавленість філософів різних епох і продовжують зацікавлювати нас сьогодні, хоча й в інших формах. Це відбувається тому, що мотивація філософування виходить з бажання раціонально зрозуміти світ, нас самих, наше соціальне і фізичне середовище, з пошуків сенсів нашого існування і орієнтації нашого життя» [10, с. 64]. З цього виходить, що це є досить природним, якщо ми розвиваємо такі напрямки філософії, як філософія техніки, філософія маркетингу, філософія екології, філософія спілкування, філософія викладання тощо, завдяки яким реалізується прикладний характер філософії. Прикладний нахил філософії вказує на необхідність людини володіти значущими для її розвитку системами ідей, наукових теорій, які виконують роль навігаторів життя. Особливого значення ця теза набуває в контексті розуміння розвитку подвійного сенсу – статичного та динамічного. Філософія права, філософія медицини, філософія техніки розглядаються як форми прикладної філософії, які створилися із своєю особливою проблематикою, на перший погляд маючи мало загального з традиційними філософськими питаннями, але тільки на перший погляд.

Науково-технологічна революція призвела до появи моделі NBICS-конвергенції, яка в даний час сприймається як основний каталізатор техногенної модифікації технологічного та соціального середовища. Але і це не все. Світ ускладнюється й новими інтелектуальними штучними формами взаємодії. Мова йде про наукову методологію мережевого світу. Вона сьогодні розцінюється як фактор міждисциплінарного об'єднання різних галузей знань і появи нових об'єднань, що володіють синергетичним ефектом. Просте об'єднання фахівців, які досліджують загальний технічний, технологічний та інформаційний простір не призводить автоматично до появи загального міждисциплінарного дискурсу. Потрібно розуміння нових напрямків, спеціальностей на ґрунті посилення будь-якого фаху філософськими принципами роботи з об'єктами. Фахівцям, нахил дій яких здійснюється в бік інформаційно-технічної спеціалізації, це дозволить відпрацювати навички вироблення спільної мови, зрозумілої всім включеним у розвиток конвергентних технологій. У даному випадку така вимога набуває статусу проблеми. При цьому це навіть не загальнона-

уюва проблема, скоріше це методологічна проблема, оскільки передбачає вихід на більш високий – філософський рівень роботи з абстракціями. Також виникає проблема, яким чином наука може ефективно вступати в комунікацію з громадськістю, що стає життєво необхідним процесом в сучасному суспільстві, оскільки саме конвергентні технології активно впроваджуються в соціальне життя і зачіпають інтереси простих, далеких від науки людей. Тому філософська рефлексія проблем соціального, технічного, технологічного, інформаційного характеру стає вкрай необхідною.

У даний час основним джерелом інновацій є наука, представлена у вигляді міждисциплінарних сполучень. Така наука стала активно розвиватися в середині ХХ ст. і отримала надалі найменування «технонаука» (термін ввів Б. Латур). Традиційна двоступенева модель, що припускає дослідження і розробки, а потім етичні та соціокультурні оцінки наслідків у ситуації їх прискореного темпу з їх радикальністю і новизною, трансформаційним потенціалом разом з невизначеним до кінця технологічним детермінізмом, в даній ситуації явно застаріла.

А що пропонує практична філософія? Формування нової технонаукової практики, синергійність сполученого наукового дослідження та інженерного конструювання в контексті процесів нано-конвергенцій ставить перед сучасною філософією, зокрема перед такими прикладними напрямками, як філософія освіти, філософія науки, філософія техніки, філософія техносфери та ін. цілий ряд нових питань міждисциплінарного та трансдисциплінарного характеру. Відповіді на ці питання припускають трансформацію дослідного поля, переосмислення колишніх філософських перспектив і конструювання нових. При цьому особливий інтерес має прикладна філософія, яка породжена усвідомленням якісно нової ситуації міждисциплінарності, в якій формуються сучасні науки.

Такі думки знаходять підтримку з боку Б. Латура. Ми приведемо його цитату. «Ось вже двадцять років, як мої друзі і я вивчаємо ці дивні ситуації, які не в змозі класифікувати те середовище інтелектуалів, в якому ми живемо. За брак кращої термінології ми називаємо себе соціологами, істориками, економістами, політологами, філософами і антропологами. Але до назв усіх цих поважних дисциплін ми щоразу додаємо слова «наука» і «техніка», які стоять у родовому відмінку. В англійській мові існують словосполучення *science studies*, або є ще, наприклад, досить важка вокабули «наука, техніка, суспільство». Який би не був ярлик, мова завжди йде про те, щоб знову зав'язати гордіїв вузол, долаючи розрив, що розділяє точні знання і механізми влади – нехай це називається природою і культурою. Ми самі є гібридами, абияк влаштувалися всередині наукових інституцій, ми – полуінженери, полуфілософи, третій стан наукового світу, ніколи не прагнули до виконання цієї ролі, – зробили свій вибір: стали описувати заплутаності всюди, де б їх не знаходили. Нашим вожатим є поняття «перекладу» або «мережі». Це поняття – більш

гнучке, ніж поняття «система», більш історичне, ніж поняття «структура», більш емпіричне, ніж поняття «складність», – стає ниткою Аріадни для наших заплутаних історій» [3, с. 61–62].

В прикладній філософії, якщо ми знаходимося в царині освіти, особливого значення набуває питання формування науково-філософського світогляду. Сьогодні виникає потреба у фахівцях, які поєднують в собі фах інженера, філософа, аналітика, які орієнтувалися б в своєму світобаченні на загальнолюдські цінності, сучасні техніки мислення, сучасну наукову парадигму. Це питання торкається саме методичного ракурсу проблеми. Новий науково-філософський світогляд активізує людину до глибинних питань з фаху, але глибина відповіді неможлива без уміння працювати з ідеалізованими об'єктами на ґрунті філософських узагальнень. Ми можемо випускати прекрасних фахівців, але чого вони будуть варті без науково-філософських світоглядних позицій? Сьогодні для читання та оцінки доступні майже всі тексти, книги, праці, але де знайти оцінки вибору та критерії людяності, науковості в ситуації всезагального доступу до них?

Реалії сучасного суспільства, яке отримало статус суспільства знань, свідчить про зустріч з новою інтелектуальною ситуацією. Серед основних загроз людству, які характеризуються глобальністю, ми називаємо досягнення в сфері високих технологій. Це генна інженерія, нанотехнології, робототехніка, штучний інтелект, електроніка та ін. Разом з тим ми вперше зіткнулися з появою проблеми складних систем, що самоорганізуються, до яких відноситься глобальна техногенна інформаційно-комунікативна середа, сформована технологіями мережевої комунікації та Інтернету. Масштаби її росту і впливу на всі сфери людської діяльності вражають, але її вплив на життя людства поки що є не зовсім зрозумілим. Активізація мережі Інтернет потребує фахівців, які не тільки отримують інформаційно-комунікативні навички свого фаху, але й такі, що озброєні філософсько-науковим світоглядом. Це особливе питання, бо саме такого роду світогляд дає можливість орієнтуватися в фактичному матеріалі різного напрямку і орієнтувати фахівця на дієвість комплексної гуманітарної експертизи в інформаційно-комунікативних процесах, в техніко-технологічних, соціально-політичних сферах сучасного суспільства. Фахівці з новим науково-філософським світобаченням потрібні в галузі інформаційно-гуманітарної комунікації. Це аналітики, які поєднують в собі можливість аналізу інформації, поданої в Мережі, з умінням аналізувати вплив простору Мережі Інтернет на споживача, на його ціннісні установки, на соціальні та антропологічні характеристики, на його громадянську позицію тощо. І. Кант попереджав, що популярна філософія вимагає точного практичного знання світу і людей, їх понять, смаку і схильностей, вибору доречних, придатних для популяризації виразів. Він мріяв про те, щоб «спочатку заснувати вчення про моральність на метафізиці, а потім вже, коли воно встановлено, ввести його шляхом популяризації в споживання» [4, с. 246]. В такому контексті вкрай важливим стає

питання популяризації філософії, бо таким чином побічно формується світогляд і активізується прикладна функція філософії.

Ю. Габермас, виступаючи на XXIII світовому конгресі з філософії, підкреслював її суттєві можливості: «Вона дає масштаб оцінки систематично спотворених комунікацій і перекручувань життєвих форм, що є ознакою вибіркового вичерпування розумового потенціалу, який стає доступним із переходом до модерну» [1, с. 100]. Саме в цей час з'являється необхідність філософії з її інтерпретаційною функцією. «Філософія у своїй ролі інтерпретатора, у якій вона здійснює опосередкування між знанням експерта і повсякденною практикою, що потребує орієнтації, може використовувати це знання і сприяти тому, щоб довести до свідомості існуючі деформації життєвого світу» [1, с. 100].

Прикладна філософія спирається на описову та регулятивну функції філософії. Описова функція зростає з теоретичної або чистої філософії, а регулятивна вбирає в себе елементи практичної філософії. Описова функція реалізується в чистій філософії (власне теоретичній). Регулятивна функція передбачає попередню емпіричну локалізацію об'єктів і подальшу розробку теорії окремого об'єкта. Ми можемо говорити про співвідношення теоретичної та прикладної філософії, з одного боку, та теоретичної та практичної філософії, з іншого. Це співвідношення вказує на присутність описової та регулятивної функцій філософії, які в своїй єдності реалізуються як в теоретичній, так і в емпіричній формах. Прикладом активізації звернення філософії до регулятивної функції стають її пошуки в таких напрямках, як наприклад, філософія техніки, філософія техносфери, філософія управління інформацією, філософія освіти тощо.

Завершити хотілося б масштабною цитатою О. Тоффлера про необхідність змінювати характер мислення, що тягне за собою вміння орієнтуватися на загальне, на наукові теорії, на нові техніки мислення. «Друга хвиля цивілізації розширила нашу здатність розчленовувати проблему на її складові: вона рідше нагороджує нас за здатність зібрати частини знову в єдине ціле. Більшість людей більш вправні в аналізі, ніж в синтезі. Це одна з причин того, чому наше уявлення про майбутнє (і про нас в цьому майбутньому) так фрагментарне, безсистемне – і неправильне. Постараємося мислити широко, а не вузькоспеціально. Я упевнений, що сьогодні ми стоїмо на порозі нової ери синтезу. У всіх галузях знань – від точних наук до соціології, психології та економіки, особливо економіки – ми, ймовірно, побачимо повернення до великомасштабного мислення, до узагальнюючої теорії, до складання частин знову в єдине ціле. Адже стає зрозуміло, що наше прагнення розглядати висмикнуті з контексту кількісні деталі при все більш і більш точному дослідженні все більш і більш дрібних проблем призводить до того, що ми дізнаємося все більше і більше про все менше і менше» [10, с. 108].

Висновки. Сучасна наука стрімко рухається в

своїх досягненнях, але філософське обґрунтування цих досягнень стає необхідною умовою загального розвитку людства. Не можна зрозуміти хід розвитку наукового знання, якщо не брати до уваги філософські аспекти сучасного розвитку суспільства, інформації, науки, техніки, технологій, освіти тощо. Як слідство, перед філософією розгортаються нові проблеми, не тільки методологічні та теоретичні, але й практично-орієнтовані та прикладні. Отже, сьогодні можна говорити про терміни «чиста (теоретична)», «практична» та «прикладна» філософія. Сучасні особливості навчального процесу вимагають організації та впровадження філософських дисциплін прикладного характеру.

Актуальність прикладного характеру філософії зростає в контексті формування нової парадигми освіти, науки, техніки, технологій, інформаційно-комунікативних процесів. Реалії управлінської практики XXI століття підштовхують нас до розгортання обговорення проблеми прикладної філософії, яка розгортає та орієнтує можливості освіти та науки на комплексну гуманітарну експертизу, без якої неможлива оцінка будь-якого явища сфер сучасного життя. Тому завдання сьогодення – обговорювання необхідності формування прикладної філософії як освітнянської стратегії в новій парадигмі освіти.

Список літератури: 1. *Ліщинський О. М.* Розвиток змісту шкільного курсу фізики у Великій Британії, Німеччині та США (XIX – XX ст.): автореф. дис. на здобуття вчен. ступеню докт. педагог. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / О. М. Ліщинський. – Київ., 2005. – С. 41. 2. *Клайн М.* Математика. Утрата определенности / М. Клайн; [пер. с англ.: под ред., с предисл. и примеч. И.М. Эглама]. – М.: Мир, 1984. – 434 с. 3. *Поля Д.* Математическое открытие: Решение задач: основные понятия, изучение и преподавание / Д. Поля; [пер. с англ. В. С. Бермана; под ред. И. М. Яглома]. – 2-е изд. – М.: Наука, 1976. – 448 с. 4. *Габермас Юрген.* Постметафизичне мислення. Розділ 1. Повернення до метафізики? / Юрген Габермас // Філософія освіти: науковий часопис. – 2010. – № 1–2 (9) / Ін-т вищої освіти АПН України, Нац. Пед. Ун-т імені М. П. Драгоманова, Укр. акад. політ. наук. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. – С. 67–102. 5. *Юм Д.* Исследования о человеческом познании / Д. Юм / Пер. с англ. // Собран. соч. в 2-х тт. – Т. 1. – М.: Мысль, 1965. – С. 7–169. 6. *Шеллинг Ф. В. И.* К истории новой философии (мюнхенские лекции) (из рукописного наследия) / Ф. В. И. Шеллинг // Сочинения в 2 тт. – Т. 2. – М.: Мысль, 1989. – С. 387–560. 7. *Агацци Э.* Методологический поворот в философии / Э. Агацци. // Вопросы философии, 2014. – №9. – С. 60–65. 8. *Латур Б.* Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Б. Латур. – СПб.: Изд-во Европейского университета, 2006. – 403с. 9. *Кант И.* Основы метафизики нравственности. 1785 / И. Кант // Сочинения в шести томах. – М.: Мысль. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 219–310. 10. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2004. – 781 с.

Bibliography (transliterated): 1. Lishchynsky O. M. *Rozvytok zmistu shkil'noho kursu fizyky u Velykiy Brytaniyi, Nimechchyni ta SSHA (KhIKh – KhKh st.): avtoref. dys. na zdobuttya vchen. stupenyu dokt. pedahoh. nauk: spets. 13.00.01 – zahal'na pedahohika ta istoriya pedahohiky* [Content development school physics course in the UK, Germany and USA (XIX - XX centuries). Author. Thesis. for the scientific, the degree of Doctor. teacher. Sciences specials. 13.00.01 – General pedagogy and history of pedagogy]. Kyiv., 2005, p. 41. 2. Klein M. *Matematika. Utrata opredelennosti* [Mathematics. Loss opredelennosti]. Moscow, Mir, 1984. 434 p. 3. Poya D. *Matematicheskoe otkrytie: Reshenie zadach: osnovnye ponjatija, izuchenie i prepodavanie* [Mathematics Opening: Addressing Problems: Basic concepts, Study and teaching]. 2nd ed. Moscow, Nauka, 1976. 448 p. 4. Habermas J. *Postmetafizychnе myslennya. Rozdil 1. Povernennya do metafizyky?* [Postmetaphysical thinking. Section 1. Back to metaphysics?]. *Filosofiya osvity: naukovyy chasopys* [Philosophy of Education: Research magazine], 2010, no. 1–2 (9) / Institute of Higher Education NPU Ukraine, Nat. Ped. University of

Dragomanov, Eng. Acad. flight. Science. – Kyiv, Izdatel'stvo NPU Dragomanov, pp. 67–102. **5.** Hume D. *Issledovanija o chelovecheskom poznanii* [Studies at human knowledge]. Vol. 1. Moscow, Thought, 1965, pp. 7–169. **6.** Schelling F. V. K. K istorii novoj filosofii (mjunhenskie lekcii) (iz rukopisnogo nasledija) [New history of philosophy (lecture at Munich) (From the handwriting Heritage)]. *Sochinenija v 2 tomah* [Works in 2 vols.]. Vol. 2. Moscow, Thought, 1989, pp. 387–560. **7.** Ahatstsy E.. Metodologicheskij povорот v filosofii [Methodological turn in philosophy]. *Voprosy filosofii* [Questions of

Philosophy]. 2014, № 9, pp. 60–65. **8.** Latour B. *Novogo vremeni ne bylo. Jesse po simmetrichnoj antropologii* [Newtime was not. Essay on simetric anthropology]. Saint Petersburg, Izd. Evropeyskoho University, 2006. 403 p. **9.** Kant I. *Osnovy metafiziki npravstvennosti* [Fundamentals of morality methaphysics. 1785]. *Sochinenija v shesti tomah* [Works in six volumes]. Moscow: Thought, vol. 4, part 1, pp. 219–310. **10.** Tofler O. *Tret'ja volna* [Third Wave]. Moscow, AST, 2004. 781 p.

Надійшла (received) 01.11.2016

Бібліографічні описи / Библиографические описания / Bibliographic descriptions

Соціокультурна обумовленість викладання філософії / О. О. Дольська // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 91–96. – Бібліогр.: 10 назв. – ISSN 2227-6890.

Социокультурная обусловленность преподавания философии/ О. А. Дольская // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2016. – № 40 (1212). – С. 91–96. – Бібліогр.: 10 назв. – ISSN 2227-6890.

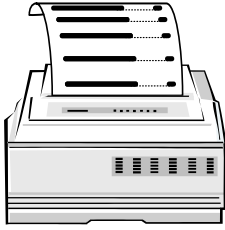
The socio-cultural conditioning of teaching philosophy/ О. О. Dolska // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. – № 40 (1212). – P. 91–96. – Bibliogr.: 10. – ISSN 2227-6890.

Відомості про автора / Сведения об авторе / About the Author

Дольська Ольга Олексіївна – доктор філософських наук, професор, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри філософії; тел.: (067) 57 3 97 23; e-mail: dolska@list.ru.

Дольская Ольга Алексеевна – доктор философских наук, профессор, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», профессор кафедры философии; тел.: (067) 57 3 97 23; e-mail: dolska@list.ru.

Dolska Olga Oleksiivna – Doctor of Philosophical Sciences, Full Professor, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”, Professor at the Department of Philosophy; tel.: (067) 57 3 97 23; e-mail: dolska@list.ru.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ	4
ПРАВО. ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	6
<i>Кузьменко О. В.</i> Вік кримінальної відповідальності як проблема юридичної науки і практики	6
<i>Перевалова Л. В.</i> Суспільно-політична активність української молоді в умовах формування громадянського суспільства	10
<i>Гаєвая О. В.</i> Становлення і розвиток міжнародного трудового права	18
<i>Семко М. О., Шаблевська І. Ю.</i> Поняття джерел моралі та права	22
<i>Муренко О. Л., Гаряєва Г. М.</i> Тримання в дисциплінарному батальйоні як один з правових засобів виправлення військовослужбовців	25
СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	30
<i>Ляшенко Н. А.</i> Проблеми формування соціальної відповідальності у громадян України	30
<i>Бірюкова М. В.</i> Цілепокладання як основа соціального проектування: праксеологічний підхід	34
<i>Клименко О. Ю.</i> Особливості процесів соціальної стратифікації на тимчасово окупованій території Донбасу	40
<i>Болотова В. А., Байдак Т. М.</i> Етнічна ксенофобія харьковчан: результати соціологічного дослідження	45
<i>Доля І. М.</i> Формування мотиваційної складової у виборі стратегії соціальної дії мешканцями Донбасу	50
<i>Семке Н. М.</i> Особливості політичної культури сучасної України	54
ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	59
<i>Петутина Е. А.</i> Визуальна культура: у истоках формування в інженерно-педагогічній діяльності	59
<i>Маліков В. В.</i> Мультикультуралізм як потенційна складова культурної політики України	64
ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ	68
<i>Годзь Н. Б.</i> Перспективи дослідження екологічної футурології: про ілюзію і предвидення як людські здібності	68
<i>Городыская О. Н.</i> «Человек-машина»: тождество и / или различие	72
<i>Владленова І. В.</i> Проблема інтенсифікації науково-дослідницького процесу фундаментальних і прикладних досліджень в космології	76
<i>Бардін А. Н.</i> Опосередованість інтуїтивного синтетичного судження	80
<i>Смоляга М. В., Старикова Г. Г.</i> Імплицитні форми передумов наукового знання	85
<i>Дольська О. О.</i> Соціокультурна обумовленість викладання філософії	91

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»**

Збірник наукових праць

**Серія
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»**

№ 40 (1212) 2016

Науковий редактор д-р. техн. наук, проф. А. В. Кіпенський
Підготовка оригінал-макету В. В. Маліков

Відповідальний за випуск канд. техн. наук І. Б. Обухова

АДРЕСА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 79/2,
НТУ «ХПІ», факультет соціально-гуманітарних технологій
Тел.: (057) 7076481, 7076396, E-mail: ip_dekanat@ukr.net

Обл. вид. № 32-16

Підп. до друку 25.12.2016 р. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 11,4.
Наклад 300 прим. Зам. № 132. Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ «ХПІ». Свідоцтво про державну реєстрацію
суб'єкта видавничої справи ДК № 3657 від 24.12.2009 р.
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Віддруковано в ТОВ «Друкарня Мадрид»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11, тел. (057) 756-53-25
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Серія ДК № 4399 від 27.08.2012 р.
www.madrid.in.ua e-mail: info@madrid.in.ua